

Régi könyvek és kéziratok

Tanulmánygyűjtemény

Összeállította Pintér Márta

TARTALOM

- Csapodiné Gárdonyi Klára
A X-XI. századi kódexművészet
- Csapodiné Gárdonyi Klára
Illusztrált kódexeink
- Vizkelety András
A német írás története. A régi német írásbeliség
- Maróth Miklós
Keleti írások, keleti kéziratok
- Rajeczky Benjámin
Zenei paleográfia. Írásos emlékeink hangjelzései
- Fazakas József
Vízjelek a könyvtári munka szolgálatában
- Vizkeleti András
Kódexkatalógusok szerkesztése és használata
- Vértesy Miklós
Általános nyomdászattörténet XV. század
- Borsa Gedeon
Általános nyomdászattörténet XVI. század
- Borsa Gedeon
Magyarországi nyomdászattörténet
- Holl Béla
A régi magyarországi nyomtatványok meghatározása
- Kókay György
A magyar időszaki sajtó története a XVIII. század végéig
- Hervay Ferenc
Magyarország történeti földrajza a XVI-XVIII. században
- Komjáthy Miklós
A magyarországi írásbeliség kialakulása
- Berlász Jenő
Közintézményeink a XVI-XVIII. században
- Berlász Jenő
Magyarország egyházi könyvtárai a XVI-XVIII. században
- Kovács Zoltán
A magyarországi katolikus egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából
- Újszászy Kálmán
A magyarországi református egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából
- Papp Ivánné
A magyarországi evangélikus egyház könyvtárai és a tudományos kutatás
- Scheiber Sándor
A Magyar Izraeliták Országos Könyvtára
- V. Kovács Sándor
Segédkönyvek a régi magyar irodalom tanulmányozásához
- A régi könyvek és kéziratok feldolgozásának segédkönyvei és azok lelőhelyei

Csapodiné Gárdonyi Klára

A X-XI. századi kódexművészet

Kódexművészet alatt általában a XI-XV. században készült kéziratos kódexek díszítését értik. Foglalkozni kell azonban ennek megértéséhez az előzményekkel, és végeredményben ide tartozik a kódexfestészet XVI. századi hanyatlásának kora is.

Az európai XI-XV. századi kódexfestészet három gyökere: az antik (görög-római), a bizánci és az írországi miniatúrafestészet.

A könyvdíszítés már a *klasszikus ókorban* sem volt ismeretlen. A legrégebbi illusztrált „könyv” egyiptomi papirusztekercs, i. e. 1980-ból. Egyiptomi és más, keleti hatások is érték a görög-római könyvdíszítést. Tudjuk, hogy voltak Rómában bibliofilek, akik keresték és gyűjtötték a díszes kiállítású kéziratosokat, és tudjuk, hogy szokásban volt már ekkor is egyes művek előtt a szerző ábrázolása. A Herculanumban megmaradt 1800 tekercsből azonban egy sem volt illusztrálva. Az antik, ókori könyvművészetet csak a IV-V. századból fennmaradt kódexekből rekonstruálhatjuk. Ezek közül a legfontosabbak: a milánói Ambrosiana Iliász, a Vatikáni Vergilius, az ún. quedlinburgi Itala és a bécsi Nemzeti könyvtár Dioscurides kézirata.

A nyugat-római birodalom lehanyatlása után *Bizánc* őrizte tovább az antik művészetet. Bizánc már 330-tól kezdve a főváros szerepét töltötte be, sajnos azonban itt is a 726 és 843 közötti politikai és vallási okokból lezajlott „képprombolás” vagy „képháború” (ikonoklástia) az emlékeket visszamenőleg is elpusztította. Az ezáltal kiesett négy évszázad könyvművészeti emlékeiből csak töredékek maradtak meg, azok is csak az V-VI. századból. Ezek közül a legjelentősebbek: a Codex Rossanensis (V-VI. sz.), a Codex Sinopensis (VI. sz.), a Codex Argenteus (Uppsala) és a bécsi Genesis.

A bizánci könyvművészet jellemzője az antik, hellenisztikus és különböző keleti elemek keveredése. A niceai zsinat (787) előírta a képtisztelet tanítását és formáit, ami a bizánci művészet „merev”-ségének forrása.

A IX. századtól kezdve erősen narratív jellegű művészet alakult ki, mely megtartja az antik modelleket (arctípus, ruházat, ornamentika). A X. századból már sokkal eredetibb, életteljelesebb, festőiségre törekvő illusztrációk maradtak fenn. Megjelenik a Bizáncre oly jellemző arany alap. Az ornamentika geometriai motívumok mellett már növényi- és állatalakokat, architektonális kompozíciókat tüntet fel, mely az Iránból átvett email-technikával párosul. A könyvek tartalma főleg vallási tárgyú (bibliák, evangelistariumok, zsoltároskönyvek), az egyházi szerzők közül főleg Nazianzi Gergely műveit másolták.

Legeredetibb a XI-XII. század, a bizánci művészet fénykora: a vallási szövegek mellett ábrázolt jelenetekben a mindennapi életből vett, sokszor szinte humoros illusztrációk jelennek meg.

A XIII. században kezdődik a dekadencia, mely eltart egészen a Paleologok művészi reneszánszáig (XIV. sz.). A bizánci művészet, speciálisan a könyvművészet jelentősége, hogy megőrizte az antik hagyományokat és sajátos, különböző keleti hatásokkal átítatott stílusával befolyásolta az európai miniatúrművészetet is. Legtovább a balkáni és kelet-európai szláv népek egyházi művészetében maradtak fenn emlékei.

Az európai miniatúrfestészetben a korai középkorban legjelentősebb volt az írországi ún. *inzuláris stílus*, melynek több, igen szép emléke maradt fenn a VII-IX. sz.-ból. Ezek közül a

fontosabbak: A Book of Durrow, a Codex Amiatinus, a Lindisfarne Gospels és a Book of Kells. Ez az írországi miniatűrművészet minden előzmény nélkül, készen jelenik meg, s mintegy ellentétben a bizáncival a dekoratív hatásra való törekvésben nyilvánul meg. Eredetére nézve vitatják, hogy az ősi, kereszténység előtti kelta, írországi vagy a keleti keresztény világ (Szíria) hatására alakult-e ki. Az egzotikus, sokszor fantasztikusan szövevényes, máskor világosan áttekinthető fonadékok között megjelennek ugyan állati és emberi alakok, fejek, de ezek is inkább torz formában, beleolvasztva mintegy a dekorációs elemek közé. Minthogy Nyugat-Európában a kereszténységet írországi szerzetesek terjesztették el, nem csoda, hogy ez a művészeti stílus ide is behatolt és a különböző kolostorokban különböző iskolákat, stílusokat alakított ki.

Az európai, VII-VIII. századi ún. *prekaroling* miniatúra jellege, az írországi stílus hatása alatt, szintén erősen dekoratív jellegű.

Nagy Károly (742-814) uralkodása idején a könyvművészet inkább könyvmásolásban, könyvgyűjtésben nyilvánul, utódai idején azonban már bizonyos nagyvonalú reprezentatív stílus alakul ki, amely a bizánci hatással szemben ismét visszanyúlik az antik és ókeresztény művészetéhez. Kolostorok és püspöki székhelyek mellett akkor már mindenütt volt scriptorium, ahol másoltak és díszítettek kéziratokat, díszíteni azonban főleg csak a vallásos, reprezentatív célra szánt kéziratokat díszítették. Evangeliariumok, sacramentáriumok, zsoltároskönyvek készülnek (Nagy Károly evangéliáriuma, Kopasz Károly bibliája, Lothár evangéliáriuma), de gyűjtötték és megőrizték az antik szerzők műveit és a hét szabad művészet (*septem artes liberales*) anyagát, iskolai, didaktikai célból. Egy-egy scriptoriumban egyidejűleg többen is dolgoztak egy-egy kézirat elkészítésén. Legfontosabb központok: Tours, Corbie, Reims, Köln, Fulda.

Amint közeledik a román kor, szaporodnak a scriptoriumok, a kódexek díszítése egyrészt differenciálódik, másrészt összekeveredik. Észrevétlenül megváltozik a dekoráció is. Saint Gallenben például ír szerzetesek saját stílusban festettek, aleman kollégáik viszont a motívumok felhasználásával egészen új stílust teremtettek. Az illusztráció lassanként közelebbi kapcsolatba került a szöveggel, élénkül az elbeszélő kedv, a rajz jobb, mint a színezés. Három uralkodó téma: Krisztus, az evangélisták és a „Lebensbrunnen” ábrázolása.

A X-XI. századi un. „*ottói reneszánsz*” egyik kiemelkedő emléke az echternachi evangeliarium. Más központok még: Reichenau, Konstanz, Regensburg.

Ugyanebben az időben felvirágzik az *angolszász* miniatúra is, mely inkább reprezentatív jellegű. Az egykori *francia* miniatúra északon angolszász, délen *spanyol* befolyás alá kerül. Utóbbira jellemző 1000 körül a kalligrafikus tendencia, emberi fantasztikus lények keveredése, perzsa és iszlám hatás alatt.

Itáliában az írás és egyben a díszítés végleges kialakulása a VI. századtól kezdve a montecassinói scriptoriumban megy végbe. A X. században újabb fejlődésnek indult könyvkészítés itt a XI. században éri el tetőpontját. Az iniciálékat már nem kapitálisokkal írják, hanem groteszk állatfigurákból (halak, madarak, stb.) alakítják. Montecassino művészete kihatott a más kolostorok scriptoriumaira is. Így pl.: Bobbióban is virágzó kódexmásolás folyt a X-XII. században. Az észak-olasz miniatúra egyébként általában szegényes, egyszerű. Bizarr fonadékok alkalmazásában megtalálható az írországi hatás, az emberi alakok ábrázolása egyszerű, de ikonográfiailag pontos.

A XI. századdal már Európa-szerte kialakul a *román* művészeti stílus. A feudalizmusra jellemző, hogy a könyvek luxustárgyakká lesznek, melyek a feudális urak vagyonának jelentékeny részét képezik. Ezért is szerepel e korban a kincsek lajstromozásán belül egy-egy díszes

kódex. Az egyház és az uralkodók, a nagyhűbéresek vagyonának értékét emelték a drága, díszes kódexek. Különösen díszes ebben a korban a kódexek kötése is.

Mindez még fokozódik a XII. században, ahol a könyvkészítés területén is nagy fejlődésnek lehetünk tanúi.

Az építészetben és a könyvdíszítésben ugyanazokat a dekoratív motívumokat lehet megtalálni, a falfestészet és a miniatúra is szoros összefüggésben van. Antik alakok és ruházat helyett most már a festők saját koruk alakjait, ruházatát ábrázolják; az arcokon már némi egyéni kifejezés található. Gazdagodnak az iniciálék. A művészetek e korbéli összefüggését mutatják pl. a könyvkötések elefántcsont faragványai és a dekoratív elemek közé került keleti szövetek mintái. Voltak már ebben a korban olyan művészek, akik több területen is tevékenykedtek. A könyvek szinte kizárólag egyházi tartalmúak. A fennmaradt kódexek díszítése alapján meg lehet különböztetni összefüggő csoportokat, iskolákat, legtöbbször azonban különböző hatások keverednek. Németországban az ünnepélyes, hieratikus, monumentális oldal dominál, a reimsi iskola életszerűsége törekszik. A természetábrázolásból azonban teljesen hiányzik a naturalizmus, a személyek absztrakt térben élnek, a tájat geometriai dekoráció helyettesíti. Az előforduló természeti képek nem a valóságot akarják tükrözni, hanem absztrahálnak: egy fal egy várost, egy fa az összes növényeket ábrázolja sematikusán.

Bár minden kódexfestő iskolának megvan a jellegzetessége, sokszor mégis nehéz eldönteni a miniatúrák alapján a hovatarozást (pl. Gutkeled-biblia). A miniatúra mellett már akkor megjelenik a színezett tollrajz. Ebben az időben keletkeztek Bajorország területén az elő irodalmi illusztrációk a középfelnémet eposzokhoz, mint az „Eneit” vagy a „Drei Liedern von der Magd”-hoz, míg a „Tristan”-hoz és a „Parzival”-hoz a képeket valószínűleg Strassburg környékén készítették. A Rajna-környéki miniatúrafestészetre az észak-franciaországi stílus volt hatással, amely viszont a Winchesterben (Anglia) virágzó iskolához állt közel. A román kor vége felé Észak-Franciaországban egy különösen a ruházat ferdén hullámzó redőinek lendületes rajzában megnyilvánuló stílus lép fel.

A XIII. században alakul ki Franciaországban a sajátos jellegű *gótikus miniatúra*. Az egyetem alapításával (1150 körül) Párizs Európa szellemi központja lesz, ahol a legkülönbözőbb nemzetiségű diákok tanulnak. Megváltoznak a könyvkészítés körülményei, már nemcsak kolostorokban, apátságokban másolnak kódexeket, egyre több a laikus másoló, miniatőr (Párizsban, 1292-ben már 17 volt). IX. (Szent) Lajos (1215-1270) palotájában könyvtárat alapít és másolókat, könyvdíszítőket alkalmaz. Az első díszes könyvek psalteriumok, liturgikus művek; nagy mennyiségben készülnek kisméretű, illusztrált bibliák. De új irodalom is születik: verses regények, chansonnier-ek, illusztrált didaktikus művek. Megkezdődnek a távoli utazások kereskedelmi célból; szicíliai és spanyol közvetítéssel felfedezik a görög, az arab tudományt, s ezt követi a polgárosodás megindulása.

A kéziratokba festett miniatúrákból eltűnik az arany alap, a rendszerint architektonikus keretek gótikusak. A rajz vonalvezetése precíz, a színhatás meleg és mély, sokszor szinte üvegfestményre emlékeztető. Keresik a mozgalmasságot, a mindennapi életből vett jeleket, megjelenik a korabeli társadalom ábrázolása.

Kialakul a *livre d'heure* (imakönyv) kalendáriummal egybekötött formája, ezekben ábrázolják a naptár-részben a zodiákust és az illető hónap jellemző foglalkozását. A francia könyvfestő művészet bizonyos szempontból mindvégig gótikus marad. A XIV. század első felének legtekintélyesebb könyvfestője volt Jean Pucelle, akinek kiemelkedő alkotások köszönhetők, így pl. az ún. „Bylling-Bibel” (1327). A század folyamán fejlődik a kisformájú képek technikája. A rendszerint S alakban meghajló alakok rajza világos, ruhájuk redője általában gótikusan

megettört ráncban végződnek. Lassanként fölmerül a tájképi vagy térbeli háttér megjelölésének szükségessége, amelyik eleinte primitív és tipizáló, de a század vége felé erősödik a törekvés a természet vagy a tér optikailag helyes visszaadására. Ezzel együtt fejlődik az emberi alakok individuális ábrázolására való hajlam és az ornamentikába is behatol a realizmusra való törekvés. A XVI. század folyamán a lapszeldíszben szőlőlevélhez hasonló szögletes levelek, tüskés indák jönnek divatba, melyek hosszú időn át jellemzőek a francia könyvművészetre.

A XIV-XV. században végbemenő stílusváltozás befejezését és tetőpontját Jacquemart de Hesdin és a Limbourg-fivérek (Paul, Jean és Hermann) munkássága jelenti. A századfordulón ők alkották a híres bibliofil Duc de Berry különböző, pazar fényvel kiállított imakönyveit, amelyek ennek a magasfokú könyvművészetnek egész varázsát visszatükrözik.

Ez a művészet a XV. században sem hanyatlik le, hanem különösen az Anjou René (1409-1480) számára készített munkákban jelentkezik. Egy ismeretlen mester főműve a „Livre du Coeur d'amours espris” (Wien, Nationalbibliothek) díszítése, amely 1440 és 1460 között keletkezhetett. A művész finom beleéléssel, szín- és fényhatásokkal intim bájot adott a romantikus történet jeleneteinek.

A XV. század második felének nevezetes miniátora volt a tours-i származású Jean Fouquet (kb. 1420-1481), aki festő is volt, és főleg XI. Lajos számára dolgozott. Művészetére jellemzőek a világos felépítésű, alakokban gazdag, monumentális jelenetek. Főművei az Antiquités Judaiques (Paris, Bibliothèque nationale) és egy Boccaccio- (München, Staatsbibliothek) kézirat díszítése.

Flandriában is magas művészi fokot ért el a könyvdíszítés a XIII-XV. században. A XV. században Hubert és Jan van Eyck nevét kell megemlíteni, akik a Duc de Berry számára készített *Tres belles heures* miniatúráival magasfokú művészetről tettek tanúságot (Milánó és Turin). Realisztikus felfogás, biztos valóságérzék, fény- és színhatásokkal elért élénkség jellemzik e miniatúrákat.

Hozzájuk csatlakozik a XV. században Simon Marmion, akit a „miniátorok hercege”-ként (prince d'enlumineurs) ünnepeltek kortársai. Ő és az ő köréhez tartozó miniátorok voltak azok, akik Jó Fülöp (1396-1467) számára dolgoztak. Girart de Roussillon mester és Rogier van der Weyden az emberi alakok megkomponálásában, míg Philipp de Mazerolles a lapszeldíszek ornamentikájának megoldásában volt kiváló.

A század végén működött a Meister der Hortulus animae, aki 1480 és 1520 között Genfben élt, valamint Simon Bening (1483-1561), aki jelentős részt vett a flamand művészet késői főművének, a Breviarium Grimani képeinek készítésében.

A francia és flamand könyvfestészet mellett *Angliában* is jelentős műveket alkottak, mikor a román kor művészi tradíciója új virágzásnak indult (Winchester, Canterbury). Az itteni emlékek legnagyobb része - ellentétben Franciaországgal - egyházi scriptoriumokból került ki, s a legtöbb munka liturgikus kézirat volt, így az 1300 körül keletkezett, ún. Peterbourgh-Psalter (Bruxelles, Bibliothèque Royale).

Angol jellegzetesség a pazar gazdagsággal kiképzett és drolerie-vel élénkített lapszeldíszek, melyek széles keretben veszik körül a lapot. Ez a kifejezetten dekoratív könyvdíszítő stílus a XIV. században sem vész el, hanem a kelet-angliai könyvdíszítésben jut kifejezésre (Ormesbey Psalter, Gorleston Psalter). A túl gazdag dekorációstílus a könyvdíszítésben egyébként mindenkorai angol sajátosság.

Az egykorú *német kéziratok* számban és minőségben is elmaradnak a nyugatabbiaktól. Nem voltak ekkor itt magasrangú, gazdag megrendelők, és mint ahogyan már a román korban is

látszott, erős volt a nyugati (francia, flamand) hatás. A XIV. század első feléből a német könyvművészet legismertebb példái az irodalmi művek területéről kerültek ki. Így az 1334-ben készült Willehalm-kódex (Kassel) és a Manesse-Handschrift (Berlin). Az elsőt az egykorú angol kolostori művészet befolyásolta, a második stílusát pedig a Schweizban (Zürich) keletkezett ún. Heidelberger Liederhandschrift határozta meg, bár 138 miniatúráját legalább négy különböző művész készítette. Ebben a kéziratban már bizonyos polgárosodó művészi ízlés is megjelenik.

IV. Károly német-római császár és cseh király, valamint utóda Vencel udvarában e királyi bibliofilek pártolták a művészeteket. Ez a könyvművészet szempontjából egy olasz és főleg francia hatás alatt álló miniatúraművészet volt. A könyvművészet terjesztésében nagy része volt Johann von Neumarkt kancellárnak, aki lelkes híve volt a korai humanizmus eszméinek, és aki számára több avignoni ízlésben készült kéziratot másoltak és díszítettek. Legnevezetesebb ezek közül a Liber viaticus-nak ma is Prágában őrzött példánya.

A XIV. század második felében a *cseh miniatúraművészet* egyre inkább megszabadul az idegen hatásoktól és kialakítja sajátos stílusát. Vencel király idejéből (1361-1419) és az ő könyvtárából különböző, vallási és világi tárgyú kódexek maradtak fent, amelyekre különösen jellemzőek a pazarlóan gazdag, szinte nyugtalannak ható lapszéli levélornamentika és a Vencel személyéhez fűződő emblematiszta alakok (fürdősnő, kaloda, vadember).

A késő középkor német könyvillusztrációja már nem gazdag mecénások számára, fényes pompával kiállított kéziratokat hozott létre, hanem inkább egy, a szélesebb néprétegek számára szolgáló, szórakoztató vagy tanító munkák szövegéhez készült népszerűsítő, sokszor csak tollrajzban kivitelezett illusztrációiban nyilvánul. Ezek rendszerint nem nagy művészek alkotásai, de néhány jellemző vonással, realiztikusan próbálják ábrázolni a szövegben elmondottakat.

Itt kell megemlíteni, hogy Németországban nyomtatták az első ún. *Blockbuch*-okat, már a mozgatható betű feltalálása előtt is, fatáblákról. Ezeknél a kép, az ábrázolás a legfontosabb. A Blockbuchok tárgya: Biblia Pauperum, Ars moriendi és Speculum humanae salvationis. Bár ezekből igen sok készült, viszonylag kevés maradt korunkra.

A könyvnyomtatással egyidejűleg találták fel a fametszetet (Holzschnitt), amely a nyomtatott könyvek illusztrálására szolgált. Bár a fametszet sok tekintetben megtartotta összefüggését a kézzel festett könyvdíszítéssel, ez már nem tartozik a miniatúratörténet területéhez.

Olaszországban a miniatúrafestészetre a XIV. században hatással voltak a nagy olasz táblaképfestők, akik freskókat és oltárképeket készítettek. Giotto pl. Toscanában és Nápolyban is működött, hatása bizonyos miniatúrákon is meglátszik. Petrarca Vergilius-kódexének címlapját Simone Martini festette Avignonban. Ismeretlen nevű kiváló miniátor a Rómában őrzött S. Giorgio-kódex mestere. A sienai köztársaság néhány állami dokumentumát és más kódexeket Niccolo di Ser Tozzo Tegliacci díszítette, akinek művészete Simone Martini és Lippo Memmi hatását tükrözi.

Firenzében a XIV. században illuminált kéziratok stílusát Bernardo Daddi hatása jellemzi. Érdekes kézirat a Specchio umano, népszerű nevén az Il Biadaio, mely tele van társadalomtörténeti érdekességű vásári és egyéb, a mindennapi életből vett jelenetekkel, s ezáltal egyike a firenzei népszerű művészet legjellemzőbb darabjainak.

Itáliában már ekkor bizonyos helyi jellegű stílusok alakulnak ki. Ezek közül a XIV században egyik legnevezetesebb a *bolognai iskola*, mely bizánci hatás alatt állt, ami az alakok ábrázolásában, a ruhák redőzetében és az arcok erős fény- és árnyékhatásának kiemelésében nyilvánul meg. Erre főleg illuminált bibliákban találunk példát, de divatba jött a „teremtés hat

napijára"-nak, Jesse törzsének és az Apokalipszisnek az ábrázolása is. Utóbbiakra francia és angol bibliakéziratok is hatással voltak.

Bologna és Padova egyetemei mellett jogi kéziratok is nagy számban készültek, melyek főleg Niccolo da Bologna nevéhez fűződnek. Niccolo da Bologna néhány munkáját nevével is szignálta. Más miniátorok nevét is ismerjük: Oderisi da Gubbio, Franco Bolognese. A bolognai miniatúraművészet sokáig megtartotta vezető szerepét és kihatott a ferrarai és gubbioi festőiskolákra is.

A század végére nagy jelentőségre tesz szert a *lombard-milánói könyvművészet*. Lombardiában a Viscontiak számára készült illuminált kódexekben a francia-gótikus hatás tovább megmarad, mint máshol Olaszországban.

Észak-Olaszországban készültek a XIV. században ún. Tacuinum sanitatis-ok, melyekben a természettudományi vonatkozású szövegnek megfelelően, a mindennapi életből vett jelene- teket találunk. A Tacuinum sanitatis-ok egy része tudományos igényű, más részük népszerű jellegű. Egy példány díszítése Giovannino de Grassi nevéhez kapcsolódik. Más ismert nevű északolasz miniátorok: Pietro da Pavia, Anovelo da Imbonate.

Működtek miniátorok *Romagnában, Emiliában és Umbriában*. A XIV. századi *velencei* könyvdíszítés érdekes emléke a budapesti Egyetemi könyvtár Dante-kódexe.

Dél-Olaszországban, *Nápolyban* az Anjou-dinasztia uralkodása alatt önálló, új miniatúrástílus alakul ki, amelyet egyaránt befolyásolt a francia (Avignon), a toszkán (Giotto, Simone Martini) és a bizánci stílus. A század első felében uralkodó Róbert király nagy könyvbarát volt, udvarában számtalan másolót és illuminátort foglalkoztatott, több művet lefordított görögből latinra. Az ő uralkodása végén készült a kor egyik különösen érdekes emléke, az ún. Anjou-biblia, melyet részben Christoforo Orimina illuminált. Ehhez a körhöz tartozik a Statuts de S. Esprit, a Hamilton-biblia és Matteo da Planisio bibliája. Ezen kívül Nápolyban több misszálé is készült, de világi műveket is másoltak (Seneca tragédiái).

Olasz reneszánsz, XV. század. A reneszánsz általános szellemi és művészeti fellendülést hozott, melyből a könyvművészet sem maradhatott ki. Az antik művészet és irodalom újrafelfedezésével megújul az emberi szellem és kilép a középkor zárt világából. Mind a tudományban, mind a művészetben kiváló alkotások keletkeznek. Az illuminálásra kihatottak a nagy festőművészek képei (Mantegna, Botticelli, Ghirlandaio stb.) és más művészeti alkotások (reliefek, medallionok stb.) dekoratív elemei és stílusa is. A század második felének neoplatonikus filozófiája meghatározta a reneszánsz könyvművészet szimbolikáját is.

Ekkor alakul ki a kódex, ill. a könyv címlapjának klasszikus formája. A dekoratív keretdísz most már háromdimenziós, eltűnnek a középkor bájos, de irreális emberalakjai, szerepüket húsból és vérből való emberek veszik át. A tájképi háttér realiztikus, sőt néha naturalisztikus. A perspektíva kialakult megoldásai a kódexfestészetben is érvényesülnek.

Mivel az illuminátorok még ebben a korban is csak ritkán szignálták munkáikat, sokszor csak a stíluskritika alapján lehet megkísérelni egyes művek meghatározását. Igen sokféle, változatos stílussal találkozhatunk, egy-egy centrum körül iskolák alakulnak, melyet egy-egy nagy mester génusza és a megrendelő ízlése határoz meg. Kialakul a könyvkészítők (másolók, illuminátorok, könyvkötők) társadalma, mely főként királyi udvarok és mecénások köré gyülekezik.

Firenzében a Mediciek, Ferraraban az Este-k, Pesaróban és Paviában, Milánóban a Sforzák, Urbinóban Federico da Montefeltre, Rómában a pápák - IV. Jenőtől IV. Sixtusig -, Nápolyban az Aragón királyi család az itáliai művészet fő mecénásai. Ezekhez más országokból más fejedelmek is csatlakoznak, mint Corvin Mátyás, II. János portugál király.

A XV. századi könyvkészítés központja *Firenze*, itt alakul ki és éri el tetőfokát a reneszánsz illuminálás. Már a XIV. század végén kiváló festők és miniátorok működtek a Sta Maria degli Angeli-ben vagy a S. Marco kolostorban.

Firenzében élt és működött *Vespasiano da Bisticci*, az ismert nevű, humanista műveltségű, élelmes könyvkereskedő, aki maga köré gyűjtötte a legjobb könyvmásolókat és miniátorokat. Nála készen és megrendelésre is lehetett vásárolni díszes kódexeket. Az ő nevéhez, illetőleg bottega-jához kapcsolhatók a legszebb, ún. *indafonatos* díszítésű kódexek. Ezek eleinte egyszerűbb kivitelben készültek, majd egyre több motívum került az indafonatok közé (növények, állatok, emberalakok, sőt egész jelenetek). A firenzei XV. századi kódexekben már szinte kötelezően szerepel a mű szerzőjének képzeletbeli vagy - korabeli szerzőnél - élethű portréja.

Az indafonatos díszítés a XV. század második felében egész Itáliában elterjedt, vidékenként más és más jellegzetességgel.

Nagy mesterek. A korai reneszánsz egyik nagy alakja *Fra Angelico* (1387-1455) a San Marco kolostorban tevékenykedett, mint freskófestő és illuminátor. Munkássága nagy hatással volt a firenzei művészetre. Jellemző rá a konzervatív kompozíció, a finom, de élénk színek, az emberalakok bájos ábrázolása. Fra Angelico tanítványa volt Zanobi Strozzi és Francesco Antonio del Cherico.

Cherico egyike volt a legkiválóbb firenzei minátoroknak, 1455-1485-ig ismerjük munkásságát. Medici Lorenzo és Corvin Mátyás számára több kéziratot illuminált. Művészetére jellemzőek a bájos puttók, a növényi és állatmotívumokból, medallionokból, vázákából, kandeláberekből alakított lapszélkeretek. Egyházatyák (Szt. Ágoston, Hieronymus, Didymus), ókori szerzők (Aristoteles, Plinius) és humanisták (Petrarca, Regiomontanus) műveit egyaránt illuminálta.

A *Gherardo és Giovanni di Monte* testvérpár főműve az a biblia, amely Mátyás király megrendelésére készült, de halála miatt már nem került Budára és ma is a firenzei Laurenziana könyvtárban őrzik. A testvérpár közül Giovanni volt a nagyobb művész, ő készítette az alakos miniatúrákat, míg Gherardo a dekoratív lapszél díszeket festette. A Cherico művészetére jellemző dekoratív motívumok nála még gyöngy-, ékszer és drágakőmotívumokkal gazdagodnak, ami az ötvösség hatására vall.

Fillippo di Matteo Torelli egy zsoltároskönyvet illuminált, azonkívül ismeretes tőle egy Petrarca és egy Dante kódex is. Sokszor azonban nem lehet megállapítani, hogy az ő munkájával, vagy csak hatásával állunk-e szemben.

Attavante de Attavantibus (1452-1517) korának egyik legnépszerűbb, legtöbb sikert elért illuminátora. A fennmaradt korvínák közül mintegy harmincnak a díszítését tulajdoníthatjuk neki. Ő néha szignálta munkáit, máskor viszont egykorú, de idegen kéz jegyezte be nevét egy-egy kódexbe. Nevezetes az a misszálé, melyet Thomas James doli püspök számára illuminált, s amelynek kánonképe egészen közeli rokonságban van a Mátyás birtokában volt Brüsszeli Missziáléval. Attavante munkái mindig mértéktartó, nemes ízléssel készültek. Lapszél díszjeinek alapja mindig a pergamenre közvetlenül vagy színes alapozásra festett ötszirmú virágok és akantuszlevelek. Ezt az alapot számos puttó és a keretben szabályos távolságokban elhelyezett, különböző formájú keretekbe foglalt mellképek élénkítik.

Attavante és Gherardo együtt készítettek egy bibliakéziratot II. János portugál király számára. Vespasiano da Bisticci közvetítésével Attavante díszítette Federigo da Montefeltre számára az ún. Urbinói bibliát, amely párját ritkítja a dekoráció eleganciája és gazdagsága tekintetében.

Éppen így kiváló mesterműve az a breviárium, amely Mátyás király számára készült, de már nem jutott el Budára.

Attavante tanítványa és követője *Giovanni Boccardi* (1460-1529), aki a budai könyvtár Philostratus-kódexét és Szatmári György esztergomi érsek breviáriumát is díszítette.

Siena könyvdíszítő művészete viszonylag tovább megőrzi a gótikus vonásokat, illetve sajátos helyi jellegét. Főleg liturgikus kéziratok maradtak fenn. Az itt dolgozó művészek közül ismerjük Giacomo Torelli, Girolamo da Cremona és Francesco Rosselli nevét. Utóbbi bizonyíthatóan dolgozott a budai könyvkészítő műhelyben is.

A ferrarai *Este-család* (Leonello: 1441-50, Borsa 1450-71 és Ercole: 1472-1505) udvara valóságos kulturális centrum volt, itt készült Taddeo Crivelli vezetésével, több illuminátor részvételével a híres Borso-biblia 1455-1462-ben.

Milánó és Lombardia sajátos művészete a Sforza-udvarhoz kapcsolódik. Neves illuminátor volt Belbello da Pavia (1430-1462), aki monumentális, reprezentatív stílusban vallási tárgyú, geográfiai és irodalmi műveket illuminált. Christoforo de Predis-nek tulajdonítják azt a Mátyás-portrét, mely a milánói humanista Franciscus Marlianus Corvin János és Bianca Maria Sforza eljegyzése alkalmából mondott beszéde szövegét tartalmazza. A British Muzeumba került Bona Sforza imakönyve, melyet feltehetően Pietro di Birago illuminált. Ide, ebbe a körbe tartozik a Sforziada kézírata is (1490), milánói ízlésben készült lapszeldíszítéssel. Lombard stílusú miniatúra díszíti Gian Matteo Bottigella néhány kódexét, melyek közül egyet az Országos Széchényi Könyvtár kézírattára is őriz.

Velence és Padova miniatúraművészetével csak újabban kezdtek speciálisan foglalkozni. 1969-ben jelent meg Giordana Mariani Canova *La miniatura veneta c. gazdagon illusztrált munkája*, melyből kiderül, hogy a XV. század második felének kézzel festett könyvdíszítése keverék stílus volt, s különböző, de főleg északolasz vidékekről idesereglett művészek működtek itt. Mintegy 16, részben már más területekről ismert nevű miniátor velencei működését mutatja ki a szerző, akiknek sorsa Leonardo Bellinivel (Jacopo Bellini unokaöccse) kezdődik, majd Franco dei Russival, az ismeretlen nevű „puttók mesteré”-vel, Jacometto Venezianóval, Benedetto Padovanóval folytatódik és Pietro di Biragóval ér véget. A különböző stílusú miniatúrák egyidejű megléte meggyőz arról, hogy Velencében a kéziratos kódexek és az ősnyomtatványok díszítése egymással a legszorosabb kapcsolatban volt és kölcsönösen hatott egymásra.

A délolasz - *nápolyi és római* - könyvdíszítésben erősebben érvényesülnek a klasszicizáló elemek, mint északon. Rómában a pápai udvar, Nápolyban az Aragónok vonzották a könyvkészítőket és művészeket. Nápolyban részben indafonatos, részben gazdag virágdíszes kódexek készültek, ezekre példa a budai könyvtár két Agathias-kódexe és az Augustinus-korvina. A Rómában nemrég felfedezett Arrianus-korvinát minden bizonnyal a nápolyi miniátor, Christoforo Majoranna illuminálta.

A XVI. század Itáliában és máshol is Európában a *miniaturafestészet hanyatlásának* korszaka, ami összefügg a könyvnyomtatás elterjedésével. Készülnek ugyan még kézi festéssel nagyméretű zsoltároskönyvek és még egy ideig népszerűek voltak a kézzel festett imakönyvek. Lassanként azonban feledésbe merült a miniaturafestészet technikája is. A századfordulóra még jellemző a művészeti irányok keveredése, kölcsönhatása: Itáliában flamand hatás, Flandriában olasz hatás jelentkezik. A firenzei miniaturaművészet tovább él még a Medici-pápa, X. Leó udvarában, III. Pál pápa körében viszont francia művészt, Raymond Vincentet találjuk mint illuminátort.

A XVI. század folyamán a kézzel festett könyvillusztráció végleg elveszti jelentőségét.

Jelképes ábrázolások kódexekben

Még a miniatúratörténetnél is fiatalabb az a tudomány, amely a jelképes ábrázolásokkal foglalkozik. Jelképes ábrázolások, szimbólumok, emblémák alkalmazása végigkíséri az emberiség történetét, de főterülete a keleti és a görög-római ókori, valamint a középkori és a reneszánsz művészet.

A kódexek ábrázolásainak vizsgálatánál tanácsos óvatosnak lennünk, mivel könnyen tévedésbe eshetünk. Először is kérdés, hogy egy-egy ábrázolásnál valóban szimbólummal vagy csupán egyszerű dekoratív motívummal van-e dolgunk. Azonkívül: egy-egy ábrázolás különböző értelmet fejezhet ki, másrészt ugyanazt a szimbólumot különböző jelképek jelenthetik. (Pl.: a váza- és kandeláber motívumok eleinte szimbolikus értelműek voltak, később egyszerű dekoratív elemként szerepelnek; a méhkas és a méh jelenthet gazdagságot, szorgalmat vagy uralkodók esetében a méz szelídséget, szemben az erőszakkal; az erényeket sokszor nőalakokkal szimbolizálták, de ezek helyett alkalmaztak más, erényeket jelentő ábrázolásokat is stb.) Még igen sok olyan embléma van, amelyeknek pontos jelentését nem tudták megállapítani (pl. Mátyás emblémái a korvinákban).

A jelképes ábrázolások vonatkozhatnak egyes személyekre (uralkodók, szentek stb.), családokra, egy-egy korszakra, vallásra vagy világnézetre (ókori mitológia, keresztény vallás, újplatonizmus). Jelképesek lehetnek az ábrázolás színei (pl. a Képes Krónikában), állatok (sárkány, galamb, öz stb.), növények (egy fa egész erdőt is jelenthet), mitológiai alakok, jelenetek (pl. Apollo és Marsyas). Egyes személyeknek arcvonások hasonlósága alapján való azonosításával foglalkozik az ikonográfia. Ha az arcvonásokon kívül más, az azonosítást jelző vagy megkönnyítő ábrázolások járulnak egy-egy személyhez, akkor már az emblematikát kell segítségül hívnunk. Így pl. a középkori szenteknek megvoltak a maguk emblémái (pl. Alexandriai Szt. Katalin, Szt. Borbála, Szt. László).

Rendszerint egész családokat érintő emblémák a címerek. Címerek előfordulása kódexekben elég gyakori, helyes felismerésük fontos a tulajdonos, a possessorok és a kódex keletkezésének időpontja megállapítása szempontjából is. (Pl. Vitéz János címere átfestve Mátyáséval, Mátyás különböző összetételű címerei, a Képes Krónika címerei stb.).

A családi címereken kívül különösen a reneszánsz korban, divatba jöttek a családi emblémák (Mediciek, Aragónok, Sforzák), melyek rendszerint a család történetének egy-egy kiemelkedő mozzanatára vonatkoztak. Így pl. a Medici-családnál a kizöldülő fatörzs a család növekvő felemelkedésére céloz, az Aragón címerben a hermelin a tisztaságot jelképezi. Mátyás címerében az ágon ülő, csőrében gyűrűt tartó holló is családtörténeti vonatkozású, de újabban kimutatták, hogy a zöldülő ágon ülő madár egyben a hatalom jelképe is.

A címerek és emblémák mellett jelmondatokat is használtak, pl. a Medicieknél szereplő jelmondat: „par le fue reverdira” a magát fiaiórt feláldozó fönixmadárra céloz. Ugyanazt a jelmondatot többen is használták, pl. a „le temps revient” szerepel a Medicieknél és a Duc de Berryknél is.

A keresztény vallás szimbólumai (kereszt, bárány, galamb stb.), valamint ugyanitt a színek szimbolikus jelentése a liturgiában eléggé ismeretes. Az ókori mitológia jelképes ábrázolásait átvette és alkalmazta a XV. században az újplatonizmus.

Csapodiné Gárdonyi Klára

Illusztrált kódexeink

A középkori magyarországi könyvkultúra (írás, miniatúra, kötés) fejlődése párhuzamos az egykorú európai kódexek hasonló jellegű termékeivel s bár az évszázadok folyamán különböző hatások érték (német, francia, olasz), mégis kialakította sajátos jellegét. Sajnos azonban középkori kódexeinkből igen kevés maradt fenn és ezek nagyrészt is különböző külföldi intézményekben őrzik. Ennek a szétszóródottságnak az oka a hazánk területén lefolyt pusztító háborúk és a 150 éves török uralom.

Viszonylag csekély az az anyag, ami középkori kódexeinkből fennmaradt, ezekből az emlékekből mégis magasfokú könyvművészetre következtethetünk.

Legrégibb miniatúrával díszített kódexeink a Kahóti-kódex (Zágráb, Érseki könyvtár MR 126.) és a Szelepcsényi-kódex (Nyitra, Káptalani könyvtár 118.). Az első 1060 és 1083 között keletkezett, a második a XI. század végéről való. Mindkettőben díszes kezdőbetűk vannak, a Szelepcsényi-kódex nagyobb mértékben díszített.

A XII. századból való a Codex Albensis (Graz, Egyetemi könyvtár), amely Székesfehérváron készült, a század első felében. Ezt két szinten tartott iniciálék díszítik. Ugyancsak XII. századi az Admonti-kódex (Budapest, OSZK Clmae 433.), mely Szent István törvényeit tartalmazza; ebben is néhány iniciálét láthatunk.

Vitatott a Csatári (vagy Gutkeled) biblia (Wien, ÖNB, Ser. nove 2701-2702) magyarországi keletkezése, kétségtelen azonban, hogy a kódex a Gutkeled nemzetség birtokához tartozó csatári kolostor számára készült és ott is használták. A német művészettörténet szerint a kétkötetes biblia gazdag és színvonalos illuminálása salzburgi eredetű, Gerevich Tibor viszont kimutatta, hogy a miniatúrák stílusa más egykorú magyarországi művészeti emlékek stílusával van közeli rokonságban. A művész feltűnő naturalizmussal festette a növényeket, madarakat, de hatottak rá bizánci és karoling előképek is.

Az első, művészileg jelentős alakos miniatúrákat a Pray-kódexben (Bpest, OSZK, MNy. 1.) találjuk. E XII. századi sacramentariumban. a Micrologus és a kalendárium közötti lapokon a következő ábrázolások vannak: Krisztus a keresztfán, levétel a keresztről, látogatás a sírnál, trónoló Krisztus. Színgazdagság nélküli, egyszerű vonalas rajzzal készült kompozíciók, de nem tagadhatják le a rokonságot a Csatári-biblia díszítésével. Ebből a korból való a Németújvári Misszale (Güssing, Ausztria) is.

A XIII. századból is kevés emlék maradt fenn. Anonymus Gestája első kezdőbetűjének piros és zöld színekkel készült tollrajzos iniciáléja azonos az egykorú, a francia kancellária oklevelein alkalmazott díszítések stílusával. A Bizáncban nevelkedett III. Béla (1173-1196) felesége francia volt, ebben az időben jut el a francia kultúra és művészet hatása Magyarországra.

A Pannonhalmán őrzött Liber ruber (1240) keskeny iniciáléi is ezt a francia, kalligrafikus stílust követik. Nyilvánvalóan a magyarországi írástudók is a párizsi egyetemen szerezték ismereteiket; tudjuk, hogy a század végén az ágostonrendi Alexander de hungaria a párizsi Sorbonne professzora volt.

Ugyanakkor a XIII. század folyamán már a bolognai egyetemnek is sok magyar hallgatója volt. Az utolsó Árpádházi király, III. Endre édesanyja a velencei Morosini Tomasina. A berni

Historisches Museumban őrzik III. Endre özvegyének, Ágnesnek diptichonját, melynek kerete velencei és bizánci stílusban készült művészi kivitelű ötvösmunka. A diptichonon 44 pergamenre festett, hegyikristállyal fedett miniatúra van, melyek Krisztus életéből vett jeleneteket és magyar szenteket ábrázolnak. A miniatúrák minden valószínűség szerint a magyar királyi udvarban készültek.

A XIV. században a magyar trónra került Anjouk közvetítésével feltűnik Magyarországon az itáliai művészet hatása. Róbert Károly uralkodása alatt (1308-1342) erősödnek a gazdasági, kulturális kapcsolatok Olaszországgal. A kódexművészet ekkor még főleg kolostori művészet volt, graduálék és misekönyvek készültek, példa erre a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 34. jelzetű kódexe, mely érdekes instrukciókat tartalmaz antifonáriumok és graduálék készítésére nézve. Több graduále keletkezett ebben a korban hazai ferences kolostorokban (EK Cod. lat. 119., 121., 122., 123.). Ezekben piros és kék színnel rajzolt iniciálék, drolerie-k és kissé esetlen emberi alakok is találhatóak.

A XIV. században Pozsonyban is virágzott a miniatúraművészet, mint ezt az OSZK-ban őrzött ún. pozsonyi misszálék is bizonyítják (Clmae 94, 214, 220 és 435).

Finoman rajzolt iniciálék, nativitás-jelenetek és kánonképek jelentősek ezekben a kódexekben.

A század közepe felé egyre erősödik az itáliai - főleg délolasz - hatás. Ennek a művészetnek néhány igen kimagasló emléke maradt fenn. A század első feléből való a gazdagon díszített Nekcsey-biblia (Necsey Dömötör a király kincstárnoka volt), amelyet a washingtoni Library of Congress-ben őriznek. A kódex gazdag, művészi illuminációja bolognai hatást mutat, de magyar vonatkozásai miatt fel kell tételeznünk, hogy hazánkban készült, ami azt is bizonyítja, hogy a királyi udvar mellett más mecénások és bibliofilek is voltak már ekkor.

Egy másik, a század közepe felé tehető kiemelkedő könyvművészeti emlékünk az ún. Vatikáni Legendárium, melynek néhány szétszóródott lapját a New York-i Morgan Libraryben és a leningrádi Ermitage-ban őrzik. Ez a kódex szentek életét tartalmazza, köztük a magyar szentekét is, ami meghatározza a kézirat keletkezése helyét. Gazdag, alakos miniatúra-díszek közeli rokonságban van egyrészt a Nekcsey-bibliáéval, másrészt a Képes Krónikával.

E kor művészi törekvéseinek legmagasabb színvonalát éri el az I. Lajos király idejében, 1360 körül készült Képes Krónika, melyet ma az OSZK Kézirattárában őriznek (Clmae 404.). Sajnos, sem a krónika szövegének szerzőjét, sem a miniátor nevét teljes bizonyossággal nem ismerjük. Kétségtelen azonban, hogy a kódexet díszítő 147 miniatúra (nem számítva a lapszéli dekoratív díszítéseket) hazánkban készült. A művész, olasz hatás alatt ugyan, de korának magyar társadalmát örökölte meg a történelmi szöveghez festett képeken, jeleneteken. Árpád-házi királyok, hercegek, udvari emberek, intrikusok alakja jelenik meg a kódex lapjain.

A jelenetek: koronázások, templomépítés és főleg csataképek. A képek hangulata általában véve inkább sötét, komor, sőt tragikus színezetű; nyoma sincs benne a Franciaországban és német földön ebben az időben már nagy mértékben elterjedt lovagregények pompájának, sokszor humoros derűjének és a lovagi tárgyú lírai költészet hangulatának.

A Képes Krónika művészeinek még egy kétségtelen munkáját ismerjük: az Oxfordban őrzött *Secreta secretorum*ot, mely jóval egyszerűbb díszítésű, mint a Képes Krónika, de bizonyos, hogy ez is I. Lajos számára készült.

A XIV. század második felében készültek egyházi célú, főleg liturgikus kódexek is. Így pl. a jelenleg Gyulaféhvárt (Románia) őrzött misszálé, mely Csukárdi Henrik pozsonyi

örkanonok számára készült. A kódex iniciáléiba festett alakok ábrázolásában realizmusra való törekvést figyelhetünk meg.

I. Lajos halála (1382) után nem sokkal Luxemburgi Zsigmond került a magyar trónra (1387-1437). Ez a körülmény a századforduló magyar miniatúraművészetében is változást hozott: öt évtizeden keresztül, egészen a magyar humanizmus kezdetéig az olasz Trecento dekoratív elemei helyébe a francia és osztrák gótika jellegzetes díszítőmotívumai lépnek.

1394-ből ismerjük Miskolci László miniátor nevét, akinek misekönyvbeli kánonképe (Eger, Püspöki könyvtár U 2. IV. 5.) gótikus mélységgel fejezi ki az átélt jelenetet. A kor délnémet, osztrák és cseh miniatúraművészetével való rokonságra mutat a váci ötvöscéh szerkönyve (OSZK Clmae 377.), melyet 1423-ban Johannes de Vacia miniátor készített. A címlap iniciáléjában Szent Eligiust, az ötvösök védőszentjét ábrázolta, a mesterséghez tartozó eszközökkel.

Ennek a kornak is több emlékét külföldön őrzik. Ezek közül is igen szép a bécsi Historia Troyana, melyet minden bizonnyal Martinus Opifex készített Borbála királynő számára. Martinus Opifex művészete francia-burgund hatás alatt állt. Az ebben a korban Magyarországon készült első díszített címeres nemeslevelek egyikén kimutatható Martinus Opifex hatása

Hazánkban őrzött ugyancsak világi tárgyú emlék Kyeser Bellifortisa, amely Liber de septem signis néven ismert (MTA Kézirattára, Cod. lat. 2° 14.), s amelyben szimbolikus képek feltehetően Zsigmondot mint a Napot és Borbála királynét mint Vénuszt ábrázolják. Valószínű, hogy ez a vízfestménysorozat Zsigmond gyűjteményéből származik.

Két értékes, szépen illuminált egyházi tárgyú kódex maradt ránk Pálóczy György esztergomi érsek (1423-1439) tulajdonából. Az egyik egy breviárium (Salzburg, Studienbibliothek V. 1. E. 60.), melynek kalendáriumában szokott helyükön szerepelnek a magyar szentek. A címlap B iniciáléjában Dávid király hárfázó alakja látható, ezenkívül még virágos lapszélékkel és iniciálékkal díszített tizenhat lapja van, alakos jelenetekkel.

Az érsek másik könyve egy Missale Strigoniense, melyet az OSZK kézirattára őriz (Clmae 359.). A két kódex nem egy kéz munkája. A Salzburgba került breviárium miniatúrái Martinus Opifex hatását mutatják, melyhez képest a misszálé miniatúrái igénytelenebbek.

A magyarországi könyvművészet és könyvkultúra tetőfokát a XV. század második felében érte el. Vitéz János hatására utolsó éveiben V. László is érdeklődést kezdett mutatni a humanizmus iránt, mint ez 1454-ben Alfonso nápolyi királyhoz és Borso d'Este ferrarai herceghez intézett leveleiből kitűnik. Vitéz igazi tanítványa azonban ezen a téren Hunyadi Mátyás volt. Maga Vitéz János már váradi püspöksége idején könyvtárat alapított, melynek fejlesztését esztergomi érseksége idején folytatta. A Vitéz tulajdonából ma ismert kódexek nagy része azonban Itáliából való, csupán néhány olyan Vitéz kéziratot ismerünk, amelyeknek éppen gótikus stílusú díszítése mutatja, hogy Magyarországon készültek (Victorinus, Regiomontanus).

A Mátyás király budai könyvtárából fennmaradt 180 hiteles korvina közül is csupán néhányról lehet feltételezni stíluskritika alapján, hogy hazánkban készültek (Trapezuntius-csoport, Cassianus-csoport). De ha itt készültek is, vitathatatlanul az egykorú reneszánsz, firenzei és velencei könyvdíszítő művészet hatása alatt álltak. Megtalálhatjuk viszont a fennmaradt korvinák között a nagy olasz mesterek: Cherico, Gherardo és Giovanni di Monte és Attavante több kiváló alkotását.

A király könyvszeretetének példája kihatott környezetére, a főurakra és főpapokra is. Nagylucei Dóczy Orbán, egri püspök, Garázda Péter nyitrai főesperes, Báthori Miklós váci püspök, Filipecz János váradi püspök, Kálmáncsehi Domokos székesfehérvári prépost nem egy díszesen illuminált kódexe maradt fenn. Ezek közül egyik legszebb, hazánkban őrzött kódex (OSZK Clmae 446.) Kálmáncsehi Domokos breviáriuma, mely feltételezhetően a budai könyvkészítő műhelyben készült, bár illuminátora, Franciscus de Castello Italico, neve alapján itáliai származású volt.

Mátyás halála után a könyvművészet hazánkban hanyatlásnak indult, amit az 1526-os mohácsi csata betetőzött. Talán az utolsó reneszánsz főpap, Szatmári György esztergomi érsek (1522-től), aki tudománypártolásáról és építkezéseiről volt ismert, zárja be a magyar bibliofilek sorát. Címerével ellátott egyetlen könyvét, egy Esztergomi Breviáriumot a párisi Bibliothèque Nationale őriz (Ms. lat. 8879). A pazar fényvel kiállított kódex azonban nem magyar munka: miniatúráit az a Boccardino Vecchio készítette, aki Attavante tanítványa volt, s már Mátyás számára is dolgozott.

A XV-XVI. századfordulón készült még néhány díszes, liturgikus könyv kézírással és kézi díszítéssel. Azonkívül készültek már egyszerűbb kiállítású, magyar nyelvű kódexek is, főleg apácák és világiak számára. Ezek közül legszebb a reneszánsz virágmotívumokkal díszített, ún. Festetich-kódex (OSZK MNy. 72.), mely 1490 után a nagyvázsonyi pálosok kolostorában készült és Kinizsi Pálné Magyar Benigna tulajdona volt.

Vizkelety András

A német írás története. A régi német írásbeliség

A különböző germán népek irodalma az írásbeliség kialakulásával válik megfoghatóvá.

A germán népek első írása a *rúna-írás* volt (első emlékek 200 körül; délről terjedt észak felé!), amely elsősorban csupán szakrális szövegek rögzítésére szolgált.

Második kísérlet a germán népek írásbeliségének kialakítására a *nyugati gótoknál* történt a 4. sz.-ban. Kialakulása összefügg a gótok megtérítésével (ariánizmus!); az írás létrehozója Wulfila püspök volt, főleg a görög unciális (nagybetűs) írás betűformáit vette át. Az írás a keleti gótoknál is elterjedt, a fennmaradt emlékek (bibliafordítás, „Codex Argenteus” Uppsalában!) tőlük származnak. Az ariánizmushoz való ragaszkodás akadályozta meg a gót írásbeliség és államiság későbbi fejlődését.

A germán népek harmadik írása a *latin írás* lett, amelyet a kereszténység felvételével párhuzamosan valamennyi törzs átvett. A „német írás” általános írástörténeti fejlődése szervesen összefügg tehát a latin paleográfia korszakaival. Lényeges különbség azonban, hogy - mivel a német nyelv élő nyelv - az írásnak követnie kellett a nyelv hangtani változásait.

Az *ófelnémet irodalom* (a kezdetektől a 11. sz. végéig) első emlékei a 8. sz. végén, Nagy Károly udvari akadémiaján kialakult *karoling minuszku*lával kerültek rögzítésre. Ez az írásforma maradt német nyelvterületen kb. 1200-ig uralkodó. Nehézség: a német nyelv hangjainak latin betűkkel való rögzítése, több hanghoz nem volt megfelelő betű (dentális réshang, az eredetileg bilabiális réshang: uu, vv, majd w; az ou kettőshangzó stb.). Rövidítéseket ritkábban alkalmaznak, mint a latin írásbeliségben.

A *középfelnémet* (kb. 1100-1350) emlékek írása a „*gótikus*” írás, amelynek nincs köze a gót néphez (a humanisták által barbárnak, azaz „gótnak” minősített írás és művészet). Paleográfiai jellemzői a megfelelő kor latin írástípusainak felelnek meg. A német nyelv fejlődéséből eredő speciális jelek: a hosszú magánhangzók jelölését szolgáló ékezet, a kettőshangzóknak (diphthongusoknak) az alaphang fölött való jelölése, az ún. umlaut jelölése (a két betű összeírva); a z betű kétféle hangértéket jelölhet: wizzan > wissen, ill. zit > zeit. Nyelvjárási formák ritkán jelentkeznek, megfejtésük nem okoz különös nehézséget, pl. b > p.

A *korai újfelnémet* korban (1350-1550) a hagyományos „gótikus” könyvírásformák mellett jelentkeznek már a kurzív írások (vö. latin paleográfia). A kor vége felé kialakul a „gót betűs” kurzív írás, amely még a 20. század első felében is használatos. Az írás egyre inkább egyéni karakterisztikumok hordozójává válik, különös ligaturákat, rövidítéseket alkalmaz; az írásbeliség mennyisége nő, az írni, olvasni tudók szociális rétegződése mélyül. Következmény: az írás egyre nehezebben „olvasható”, egyre fokozottabban jelentkeznek írásban is a nyelvjárási különbségek. Az alnémet nyelvjárásokból kialakul az önálló németalföldi (holland) nyelv. A német nyelv alkalmazása terjed az okleveles gyakorlatban és általában a hivatali apparátusban (kancelláriai nyelv!), az első német oklevelek még 1300 előtt keletkeztek. - A nyelv fejlődésének tükröződése az írásban: a középfelnémet hosszú magánhangzók diphthongizálódnak: min > mein, hus > haus (a fejlődés délről észak felé tart, az északi nyelvjárásokat ma sem érte el!). A helyesírásban nagy a változatosság, sőt az önkényesség: panckh (Bank), maistther (Meister) stb. A szabályozatlan íráskép az egész barokk korban uralkodik, valamelyes egységesülés csak a 17. sz.-i nyelvvelő társaságok hatására észlelhető. Az íráskép is

„cikornyássá” válik („Zierschrift”), ezeket az írástípusokat „Schreibmeisterbuch”-ok rögzítik és terjesztik. A „cikornyásság” a mondatfűzésben is megnyilvánul.

A német írásban és hangtanban ezután jelentős változások nem mennek végbe, a nyelvjárási elemek fokozatosan visszaszorulnak, az íráskép egyszerűsödik.

A régi német írásbeliség főbb műfajai

Az ősközösségi és a népvándorláskori társadalom néhány esetlegesen, utóbb rögzített irodalmi emléken kívül (varázsszövegek, hősi epika) a német írásbeliség kezdetén a latin szövegek megértését és fordítását elősegítő művek állnak (szótárak, glosszák, interlineáris „szöveghez tapadó” fordítások, szó szerinti, majd szabadabb fordítás-irodalom, latin minták átdolgozása, önálló munkák latin források nyomán). A fordítás-irodalom tartalmilag főleg egyházi vonatkozású, a feudális államszervezéssel párhuzamos missziós tevékenységet támogatja: a fő imádságok, keresztelési, gyónási formulák, rövid exhortációk, a keresztény üdvtörténet összefoglalásai (evangéliumharmóniák stb.), zsoltár- és himnuszfordítások. - A világi emlékek rövid jogi szövegek, „Physiologus”-kéziratok, a „Septem artes liberales” összefoglalásai (Maroianus Capella), történeti-dicsőítő versek („Ludwigslied”). - A clunyi reformmal kezdődő egyházi megújulás a prózai és verses aszkétikus anyanyelvi irodalom növekedésével jár, az evangéliumi élet követelésében sokszor éles szociális tartalmak tükröződnek (ún. „szociális eretnokségek”). Követendő mintaképeket szolgáltat a legendairodalom.

A térítés befejeztével bekövetkezik a világi és egyházi imperium összeütközése (investitúraharc), amelynek során a lovagi réteg egyre nagyobb katonai és szociális tényezővé válik. A *lovagi kultúrában* és *költészetben* az első kísérlet egy laicizált világkép megteremtésére. Az udvartörténeti művek után világtörténeti művek (a világtörténelem lovagi interpretálása: „Kaiserchronik”), majd a lovagi epika (Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg) és a Minnesang (Heinrich von Veldeke, Reinmar der Alte, Heinrich von Morungen, Walther von der Vogelweide stb.). A „klasszikusok” művét az „epigonok” folytatják (Konrad von Würzburg, Ulrich von Türling, Rudolf von Ems stb.). A lovagi epika klasszikus és epigon korából való töredékekkel már találkozunk a magyar könyvtárakban őrzött anyagban is.

A lovagi irodalom „klasszikus” kora a 13. században lezárul. Utána az epigonok mellett a didaktikus költészeté (Stricker, Freidank stb.) és a többnyire névtelen verses vagy prózai, tréfás vagy komoly kispikáé a szó („Märendichtung”, „Schwankdichtung”). (Az elveszett „Kalocsai kódex”!) - A drámai forma is jelentkezik, többnyire templomban előadott „misztériumjátékok” formájában (az egi karácsonyi játékok, a németújvári utolsó ítélet-játék).

Óriási volumenű a 14. századtól kezdve a német *vallásos*, „épületes” irodalom (Erbaungsschriftum). *Imakönyvek* (Johannes von Neumarkt, Johannes von Indersdorf imái, a német „Hortulus animae” stb.; a „devotio moderna” és a misztikusok szerepe: Heinrich Seuse, Johannes Tauler); *katechetikai irodalom* (gyónási tükrök, Miatyánk, Ave Maria, Credo-magyarzatok stb., vö. Weidenhiller művét az irodalomjegyzékben); *moráltheológiai* summák és traktátusok (Heinrich von Langenstein, Ulrich von Pottenstein, Konrad von Bömlein stb.); *prédikációs irodalom* (Berthold von Regensburg, Nikolaus von Dinkelsbühl, Johannes Tauler stb.); *legendák* („Waterbuch”, „Das alte Passional”, „Leben der Heiligen” mint gyűjtemények s az egyes szentek legendái). Jelentkeznek ezeken kívül vegyes és speciális műfajok („Ars moriendi”-k stb.).

Nagyon sokrétű a német *jogi irodalom*, mind a kánonjog és kazuisztika (vö. Stinzing idézett műve), mind a világi jog terén: országos jogok (Sachsenspiegel, Schwabenspiegel, Zipsper

Willkür stb.), városi jogok (bécsi, budai, magdeburgi jog), bányajogok (selmecbányai) stb. (Összefoglaló irodalom és az egyes emlékek felsorolása: lásd Homeyer id. műve.)

Késő középkori és korai újkorai kéziratokban nagyon gyakoriak a különböző *szakirodalmi művek*. Bár G. Eis az irodalomjegyzékben szereplő összefoglalása kitűnő, itt is álljanak a legfontosabb csoportok és nevek, mert a mű nehezen hozzáférhető.

Természettudományos *enciklopédiák* (Konrad von Megenberg, Buch der Natur, nagyon gyakran csak részletek!).

Asztrológia és asztronómia (időszámítási táblázatok, „Lucidarius”, prognosticum-ok, népi időjárásirigmusok).

Orvostudomány („Regimen”-ek: étel, ital, alvás stb.; sebészet: Peter von Ulm, Guy de Chauliac, Heinrich von Pfolzpeundt; általános receptgyűjtemények főleg Ortholf von Bayerland és Meister Bartholomeus könyveiből; nőgyógyászat: Ps. Albertus Magnus „Secreta Mulierum” c. műve; különösen nagy irodalma van a pestis-recepteknek!).

Állatorvoslás, főleg lóorvoslás (elsősorban Meister Albrant receptkönyvének különböző redakciói.)

Botanika. (fő forrás általában a „Macer Floridus”).

Agrártudományok (Gottfried von Franken: Pelzbuch c. enciklopédikus kertészeti művéből merítenek leginkább a kéziratok).

Ehhez kapcsolódnak a *szakácskönyvek* és a különböző *háztartási receptgyűjtemények*, amelyekben a tintakészítéstől a bolhairtásig találunk előírásokat.

Háztartási gyűjteményekbe is belekerülnek többször részletek a *festőkönyvekből* (ld. Ploss megfelelő műve): textil, üveg stb. festése, aranyozása.

Festőkönyvekhez kapcsolódnak gyakran *alkímiai* traktátusok és receptek, részben kimondottan természettudományos jellegűek: desztillálás, olvasztás, ötvözetek stb., részben a „titkos tudományok” körébe tartozók: „Buch der Hl. Dreifaltigkeit”, „De quinta essentia” (az egyik fontos redakció Johannes de Rupescissa-nak tulajdonítva). Az alkímiai jelek megfejtéséhez külön segédkönyvek vannak (l. jegyzék). - A „titkos tudományokhoz” sorolhatók a *tolvajnyelvi szótárak* („Rotwelsch”, egy szombathelyi kódexben is!).

A szorosan vett természettudományok körébe tartozik a bányászati és kohászati irodalom („Probierbücher”, nagyon sok magyarországi kézirat!).

Az ún. „udvari művészetek” körébe sorolható a lovaglás, vadászat („Beiz-bücher”), a vívás (Johann Liechtenauer: Kunst des Fechtens), a sakk („Schachzabelbücher”), a puskaművesség és az ostromgépek irodalma.

Jelentős a késő középkori *krónikairódalom* (Leopold Stainraiter osztrák krónikája; városi krónikák, pl. soproni német krónikák, testületi krónikák: salzburgi püspökség stb.).

Földrajzi jellegűek az útikönyvek, zarándokkönyvek (vö. Röhricht i.m.).

Az újabbkori német irodalom és írásbeliség nem speciális jellegű, jobban feldolgozott, és így a kézirat-feldolgozót különös nehézségek elé nem állítja.

Mind a régebbi, mind az újabb művek azonosításához nagy segítséget nyújtanak a nyomtatott kéziratkatalógusok.

Maróth Miklós

Keleti írások, keleti kéziratok

A kéziratok papírja

Ha keleti kéziratot veszünk kézbe, akkor első dolgunk legyen mindig megvizsgálni a papírját. Ennek oka a következőkben foglalható össze. Mint tudjuk, az ókorban sokféle anyagra írtak, de leginkább papiruszra és pergamenre. Mindkettő előállítására a nyersanyag korlátozott mennyisége miatt költséges volt és csak kis mennyiségben tudták termelni. Ezzel szemben Kínában föltalálták a papírgyártást. A papír előnye az előbb említett két anyaggal szemben az volt, hogy a gyártásához szükséges nyersanyag nagy mennyiségben található, így maga a papír is olcsó. Kínából a papírgyártás titka kiszivárgott, és Kínán kívül - az arab források tanúsága szerint - az első gyárat a Kínába vezető kereskedelmi út egyik fontos állomását jelentő Szamarkandban alapították, mégpedig 850 körül. Innen terjedt el a papírgyártás, először a mohamedán országokban, majd pedig Európában is.

A hagyományos íróanyag, a papirusz Egyiptomban még sokáig ellenállt a papír hódításának. A papirusz egyik mértékét jelentő görög *χαρτηζ* szóból származik a mai arab nyelven a papír egyik neve a *qurtas*. Másik neve perzsa eredetű. A perzsák, átvéve a kínai papírgyártási technológiát, átvették annak nevét is, hallás után, némileg megtoldották, így jött létre a *kágez* szó. Arabul ugyanígy írják, de ejtése *kágidz*. Törökül is így írták, az ejtést jól tükrözi azonban mai latin betűs írásmódja: *kagit* (ejtsd: kját). Ennyiben tükrözi a papír neve a keleti nyelvekben a papír eredetét, terjedésének útját.

Nem olvashatjuk ki azonban a szavakból, hogy mi választja el a keleti papírt az európai papírtól. A keleti technológiának megfelelően az ott előállított papírokban nincs vízjel. Ha egy keleti kézirat papírjában vízjelet találunk, akkor a papír meghatározása úgy történik, mint az európai kéziratok esetében. Ha nincs vízjel, akkor meg kell állapítanunk, hogy a papír fényezett-e vagy sem, le kell írunk a papír színét. A továbbiakban a hálózat alapján meg kell állapítanunk, hogy a kézirat ívrét, negyedrést stb., természetesen figyelembe véve a papír méreteit. Nem elterjedt szokás, de megvizsgálhatjuk, hogy a kézirat hány ívből van összefűzve, az ívek egyenlő nagyságúak-e vagy sem.

Az írás

Az európai és keleti írások közös őst sokan az egyiptomi hieroglif írásban látják. Ezek hatása alatt fejlődött ki a sinai-félszigeti ábécé, majd ebből a kánaáni írás. A Kánaánban használatos írások egyike volt a föníciai, melyet Kadmosz, thébai király a görögökkel megismertetett, így alakult ki a görög írás, ebből a latin és a cirill. Másik ágon azonban a héber írásból kurziválódás során kialakult a szír írás, ebből további kurziválódás során az arab. Az arab írást használják a mohamedán népek nyelvén lejegyzésére. Így arab betűkkel írják le az afrikai szuwahélit, a perzsát, urdut, kasmírit stb. Arab betűkkel írták a törököt, de ezt az első világháború körüli ébredési mozgalom eredményeként ma már latin betűkkel jegyzik le, míg a Szovjetunióban élő török népek nyelvét cirill írással. Az iráni nyelvek közül erre a sorsra jutott a Szovjetunióban beszélt tadzsik is. A szír írásból másik ágon kialakult a szogd írás, majd abból több távol-keleti írás, pl. a régi mongol. Manapság ők is cirill írást használnak.

Magyarországi könyvtárakban ezek közül - a más előadásban tárgyalt héberén kívül - a szír írás fordulhat elő, valamint az arab írás különböző fajtái.

A szír írásnak duktus alapján három válfaját különböztetjük meg: az esztrangelót, a jakobitát és a nesztoriánust. Az utóbbi kettő az elsőből alakult ki az V. század folyamán a keleti egyházszakadás következményeként. Ebből következik, hogy a jakobita írású kéziratok a nyugati szírek körében keletkeztek, a nesztoriánus írásúak pedig a keleti szírek körében. Nem következik azonban az előbb elmondottakból az, hogy az esztrangeló írású kéziratok az egyházszakadás előtt keletkeztek volna. Ezek származásáról csak akkor tudunk biztosat mondani, ha alaposan megismerkedtünk velük. A gyakorlat azt mutatja, hogy a szír kéziratok többsége ezzel az írással készült. (Ez természetesen csak a Magyarországon található kéziratokra vonatkozik). Természetesen azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a nagy egyházszakadást követő századok során a szírek jelentős része visszatért a római katolikus egyházhoz, tehát se nem jakobiták, sem pedig nesztoriánusok, hanem szír katolikusok. Ezek elsősorban az esztrangelóval írnak. Sok olyan szír kézirat található, mely nem Keleten jött létre, hanem itt Európában, Rómában.

Bonyolultabb a helyzet az arab írású kéziratok esetében. Mint láttuk, arab írással igen sokféle nyelvet jegyezhetnek le. A magyar könyvtárakban csak meglepetésszerűen fordulhat elő urdu, vagy egyéb hasonló egzotikus kézirat. A gyakorlat azt mutatja, hogy az arab ábécével lejegyzett kéziratok vagy arab, vagy török, vagy perzsa nyelvűek. Ilyen kézirat nyelvének a megállapítása úgy a legbiztosabb, ha szakember végzi, aki el tudja olvasni a kérdéses szöveget. Szakembereket a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteményében szinte minden keleti nyelvre lehet találni, gyakorlati segítségért oda fordulhat bárki. Ha azonban keleti nyelvek filológiáját nem tanult ember mégis szeretné nagyjából tudni, hogy milyen nyelvű az arab betűs kézírata, akkor bizonyos következtetéseket vonhat le a kézirat duktusából.

Duktus alapján az arab írás következő típusait különböztethetjük meg:

1. Kufi. Fölismerhető szögletes alakjáról. A legrégebb írástípus, ma inkább épületeken, tállakon, kancsókon, egyéb használati tárgyakon alkalmazzák díszítésként.
2. Naskhi. Ez a legelterjedtebb stílus az arab kéziratokban. Megközelítőleg azonos a nyomtatásból ismert írással.
3. Maghrebi. A maghreb államokban, Marokkó, Algír, Tunisz használják. Ez a duktus áll a legközelebb a másikkhoz, valamivel díszesebb. A q és f hangok lejegyzésére alkalmazott majdnem azonos betű diakritikus pontjait másképp helyezik el, mint ahogy azt a naskhi írás normái megkívánják.
4. Ta[°]liq. A szó azt jelenti: akasztás. Ez az írás ugyanis úgy néz ki, mintha a betűk egy zsinórra lennének akasztva, azon lógnának. Perzsiában használták, elsősorban versek leírására. Ebből a típusból alakult ki a perzsa nyomtatott betűk formája is.
5. Nesta[°]liq. Mint az írás neve is mutatja, a ta[°]liq továbbfejlesztése. Elsősorban a perzsák és az indiai mohamedánok alkalmazták.
6. Rikaa. A török művekben használatos kézírás.
7. Szülüşz. Címtáblákon, falfelírásokon látható. Itt is és a naskhiban is lehetséges a magánhangzók jelölése, a többiekénél nem szokás.
8. Szijáqat. A török gazdasági följegyzéseket jegyezték le ezzel elsősorban.

Az itt felsorolt írásfajtákon kívül még mások is ismeretesek, például a diváni, sikeszte stb., de ezek magyarországi kéziratok előfordulása viszonylag ritkább.

A mohamedán kéziratok állandó részei

Az itt ismertetésre kerülő állandó részek nem kötelező módon találhatók meg a különböző nyelvű mohamedán kéziratokban. Elmaradhatnak, de az esetek többségében megtalálhatók.

A kéziratok elején található a *baszmala*. A *biszmī 'lláhi* (Allah nevében) kezdőszavakból kialakult terminus. A tulajdonképpeni kézirat lemásolása előtt a másoló először Allah nevét említi, tőle kér segítséget, majd a *hamdalával* (al-hamdu lilláhi, dicsőség Allahnak) Allahot dicséri. A *baszmala* és a *hamdala* után következik a *taszlija*. Ebben a részben a másoló (vagy szerző) Mohammad prófétáról, néha még családjáról is, emlékezik meg. (Wa szalát wa szalám alá Mohammad wa álihi, Imádság és béke Mohammadnak és családjának.) Ezután következhet a szerző megnevezése: yaqul al-^cabd al-fa^qir (Mondja a nyomorult szolga X Y), de ez már csak ritka szerencsés alkalmakkor található meg a kéziratban.

A kézirat másik állandó része a kolofon. Ennek két lényeges része van. Az első bevezető szavai (qad waqac^c al-farág min kitábat, leírása végetért) után következik a dátum a hidzsrai időszámítás szerint, gyakran napnyi, máskor tíznapnyi pontossággal megadva. Másik fontos része a másoló nevének megadása a *katabahá* (másolta) szóval bevezetett részben. Ha esetleg ez a két fontos rész el is marad, akkor is ott áll a szöveg végén a következő mondat: Tammat al-kitáb bi^cawn Allah al-malik al-wahháb.(Befejeződött a könyv Allahnak, a bőkezű királynak segítségével). A hidzsrai időszámítás szerint megadott dátumot át kell számolnunk a keresztény időszámítás szerint. Erre egyrészt táblázatok állnak rendelkezésünkre, másrészt magunk is kiszámíthatjuk. A legpontosabb táblázatot Mahler Ede, a budapesti egyetem egykori tanára készítette. Saját számolásunknál figyelembe kell venni, hogy a mohamedán időszámítás a keresztények 622. évétől kezdődik, valamint a mohamedánok holdéve rövidebb a napévnél. A különbség 100 évenként kb. 3 év. Például 1357 a hidzsra szerint így számítható át: a százasok száma háromszor: 41. Ezt levonjuk a hidzsrai évek számából: 1316. Ehhez hozzáadjuk a 622-t: 1938. A dátumban megadott hónapnevek kétfélek lehetnek. Egyik fajta a mohamedán holdhónapok neve (Muharram, Szafar, ... Ramadán stb.), másik a szír keresztényektől örökölt, az európai hónapoknak megfelelő hónapok nevei (subbát, ádzár, niszán stb.).

A kéziratok kötése

A keleti kéziratok kötése sok esetben hasonló az európai kötésekhez. Azoktól eltérő jellemvonása az, hogy majdnem mindegyiknek van füle. Ilyen módon a kéziratok gerinccel szemközti része is védve van. Másik, nem olyan gyakori különbsége az, hogy a bőrre színes festékkel néha különböző ábrákat és virágdíszeket festenek, majd ez egész kötést védő lakkréteggel bevonják.

Rajeczky Benjámín

Zenei paleográfia. Írásos emlékeink hangjelzései

A *hangjegyzírás* célja nyugati értelemben egy dallamnak az utókor számára dokumentáris úton való biztosítása: történelmi tevékenység. A keleti kultúrák hangjelzése ettől lényegesen különbözik, mert zenéjük 1) orálisan továbbadott művészet, melynek titkait, fogásait nem szívesen árulják el, csak a beavatandó tanítványnak (ezért még az újabb hangjegyzírásra irányuló kísérletek is inkább a beavatottak számára szolgáló titkos írást célozzák), 2) improvizált gyakorlat, mely nem tűri el a merev fixálást. A nyugati gyakorlatban is van az előadó számára, egyéni értelmezésre fenntartott terület: ezt a hangjegyzírás el is választja a konstans elemektől, melyek minden előadásban lényegesek: megkülönbözteti a szigorú értelemben vett hangjegyeket az előadási jelektől és utasításoktól. A keleti írások is jeleznek hangközöket, fogásokat, ritmusokat, díszítéseket, de e jelzések célja csupán a könnyítés, a memória biztosítása.

Sajátos hangjegyzírásunk lényegesen összefügg a nyugati többszólamú zene kialakulásával, de alapjait abban a keletiekkel rokon, szájhagyományú, egyszólamú zenekultúrában találjuk meg, melyet a római és bizánci egyház az első évezredben minden más zenét kizárólag képviselt, a másodikban pedig többszólamúság mellett is megőrzött. A gregorián vagy korális-ének rögzítésére szolgáló *neuma-írás* az ókereszténykori kézjelek és a késő antik grammatikusok akcentus- és prozódiajeleinek kombinációja. Rokonai Egyiptomtól Indiáig fellelhetők. A jeleket énekfajok szerint felosztjuk 1) lekcio- vagy ekfonetikus jelekre, 2) a tulajdonképpeni neumákra; az előzők a recitációs formulákat jelzik (a mondat elején és végén), az utóbbiak a dallamok menetét adják vissza. Alapelemeik az *accentus acutus*, *gravis* és *circumflexus*, a felfelé, lefelé irányuló és a hullámzó mozgás érzékeltetésére. A hang helyét, magasságát viszont nem jelzik. Legrégibb emlékük a bajor Oberaltaichból származik, a 9. század első harmadából. Elterjedésük valószínűleg a karoling korban kialakuló franko-római liturgiával függ össze: a gallikán és római elemeknek az emlékezetben való összekeveredését kellett az írásos támasztékkal megakadályozni. De tekintetbe véve, hogy általában az újfajta hangjegyzírás újabb fajta zene fellépését is jelenti, valamilyen nagy kiterjedésű előadásváltozás tényére is mutathat az írásvariánsok feltűnő nagy száma: a 10. századra a keleti csoportot kitevő örmény, bizánci (és az ebből később kialakuló orosz) neuma-írás mellett nyugaton a *beneventumi*, közép-itáliai, aquitán, északfrancia, paleofrank, breton, anglonormann, metzi (lotharingiai), szentgallen (német), valamint a hamarosan kiszoruló ambrozián (milánói) és mozarab változatokkal kell számolnunk.

Ugyancsak már a 9. században felhangzanak a panaszok a hangmagasság jelzésének bizonytalansága miatt; megindulnak a próbálkozások a vonalrendszer alkalmazására is, főként Franciaországban, ahol az aquitán neumaírás az egyes hangokat már magasság szerint rendezte. Arezzói Guido a 11. század első felében oly sikerrel propagálta a tercívolságú vonalrendszer és a kulcsbetűk (f, c, g, a) gondolatát, hogy a 12. században olasz, francia, spanyol és angol területen már egységes gyakorlat alakult ki, melyre hamarosan jellemző lett a többszólamú zenében is alkalmazott négyzetes punctum és a négyzetesfejű virga. Német területen, ahol a többszólamúság csak erős késéssel indult meg, a vonalmentes neumák („in campo aperto”) használata jóval tovább élt (Szentgallenben egész a 15. századig) - különben, mint helyi pótlás és emlékeztető, a vonalas írású forrásokban is tovább szerepel, pl. a misszálék passióiban az Ely, Ely etc. szöveg fölött.

A 13. századtól a neuma-írás nagyobb területekre egységesedik (íróműhelyek és egyéniségek sajátos vonásait nem számítva). Nyugaton a kvadrátírás, német és keleti területen a szentgalleni és metzi írás mind jobban gótizáló változata terjed el. A 13. századig használt, karvezetőnek és előénekeseknek szánt kisformátumú kódexek után a 14. és 15. század folyamán meghonosodnak a több énekesnek vagy egy karnak készült, ún. monumentális írású hatalmas kéziratok.

Hazai kézirataink hangjegyzése a 15. századig az egyszólamú gregorián keretébe tartozik. Az Európa különböző vidékeiről ide érkező hittérítők különböző típusú liturgikus könyveket hoztak magukkal; így már a 12. század végére a szentgalleni és metzi hangjegyzés különféle változatait tarthatjuk számon. (Az elsöre a kelet-európai források között előkelő helyet elfoglaló Codex Albensis - székesfehérvári antifonále - a 12. század első feléből, az utóbbira a Pray-kódex a legértelmesebb forrás). 11-12. századi forrásaink jó része ma külföldi könyvtárakban van (Hahóti kódex - Sacramentarium S. Margaretae 1073-1092, Esztergomi benedictionale 1075-1083, Hartwig Agenda pontificalis-a, 1100 előtt, Zágrábban, a Szelepcsényi-kódex - evangeliárium 1100 körül - Nyitrán, egy 12. századi lectionárium Gyulafehérvárott, a Codex Albensis Grácban), de a felsoroltak az esztergomi Oláh-evangeliáriummal együtt már jó összképet adnak a hangjelzés közép-európai hátteréről.

A 13. századi franciskánus alapítások után három notációstílus uralkodik: náluk és az ágoston remetéknél a kvadrátírás, a hagyományos területeken a gót és a metzi. Az első legismertebb példája a Mátyás-graduale (1480-90), a másodiké a szepesi graduale és antiphonale (1426 és akörül). A harmadik azért érdemel különös figyelmet, mert a 12. század végétől állandó fejlődése sok kéziraton, ill. töredéken tanulmányozható, és minden jel arra mutat, hogy nálunk önálló monumentális változata is kialakult. Mint klosterneuburgi típusának legszebb forrását tartjuk számon a pozsonyi városi levéltár missale notatumát a külön kezelt, de hozzátartozó sequentialéval (14. század eleje). Az esztergomi rítust követő pálosok ezt fejlesztették a 15. században nagyalakú írássá (hazai töredékeken kívüli reprezentáns forrása a 15. századvégi antiphonale a zágrábi Egyetemi könyvtárban); másolása a pálos rendben még századokon keresztül folytatódott, úgyszólván a rend feloszlatásáig a 18. században. Ugyancsak a metzi írás késői, kurzív formájának vehetjük a valószínűleg pálos eredetű leleszi antiphonale (16. század második fele) írását, melyet már a 15. századvégi nyomtatott missalék kéziratossá hangjegyeiben azonosíthatunk, majd a protestáns graduálisok hosszú során nyomon követhetünk, fel a barokk kori énekeskönyvekig.

A három felsorolt notáció-stílust kiegészíti a 15. század elejétől jelentkező ún. rombikus írás, a cseh befolyás jele (ismert képviselője az 1500 körüli Ulászló-graduale).

A többszólamú zene feljegyzése a gregoriánhoz kapcsolódott, mert a többszólamúság mint annak díszítése vagy közbeiktatott szakaszokkal való gazdagítása kezdte pályafutását. A szabadritmusú gregorián és a kötött ritmusú betoldott szakaszok megkülönböztetése követelte meg az írásos kifejezést. Ezt az első, ún. modális hangjegyzést bizonyos neumacsoportok szabályos ismétlődése jellemzi: ezek meghatározott ritmusképleteket jelentettek. A többszólamú szakaszok önállósodásával a 13. század közepére az ún. menzurális hangjegyzés már határozott időértékviszonyokat tüntet fel a hangjegyek különböző formáival. (ezek alapján egyeznek a ma használatos hangjegyzés formái a rendszerével). A mezurális zene kezdeti stádiumában (Ars antiqua, 1320-ig) nagyobb értékű hangjegyekkel, utána az Ars nova (a 15. század közepéig) osztott, kisebb értékekkel operált, a pergamenlapon fekete, kitöltött hangjegyeket rajzolva. A reneszánsz kezdetén a papiros használata a kitöltetlen, üres kottafejeket ajánlotta (ez a régi „fekete notáció”-val szemben a mai figuráknak megfelelő, csak a kis értékeket feketén hagyó „fehér notáció”).

A modális korszakban az egyes szólamokat egymás alá írták. Az Ars antiqua a szólamok önállóságának hangsúlyozására először egy, majd két oldalra osztotta el a két felső és az alsó szólamot; ez az önállóság növekedett a 15-16. századig, amikor már az egyes szólamok külön füzetekbe váltak el egymástól (mint a mai kamarazene-szólamok).

Mind a modális, mind a menzurális korszakot megelőzte, de majdnemhogy túl is élte egy oktáv-, kvint- és kvartpárhuzamokon, valamint ellenmozgáson alapuló, improvizálható többszólamúság (valószínűleg népzenei származású), mely éppen improvizációs jellege miatt főként a 13-14. századtól került lejegyzésre, gregorián neumákkal, ritmusjelzés nélkül. Liturgikus kéziratokban onnan ismerjük fel, hogy ugyanaz a szöveg többször szerepel közvetlenül egymás után (néha „discantus”, „tenor” vagy „medium” felirattal).

1500 előtti hazai többszólamú repertoárunk elenyészően kicsiny, 1940 óta került napvilágra, főként töredékekben. Fekete notációs, Ars nova által érintett motetták a 15. század első harmadából, fehér notációs misetételek és motetták a század utolsó negyedéből (mind a két csoport a Felvidékről), végül felvidéki, esztergomi és zágrábi forrásokból a fent említett improvizációs gyakorlat maradványai.

A 16. századi emlékek száma jelentős, számbavételük még csak részben történt meg. Legfontosabb a pozsonyi Hansen-kódex és a 19 nyomtatott, 25 kéziratos kötetet számláló Bártfai Gyűjtemény; ennek anyaga már a 17. századba is átnyúlik (Zarewutius bártfai orgonista tabulatura-kézirata).

Már a 15. századi *hangszeres darabok* lejegyzésében találkozunk egymás alá írt szólamokkal; ez a „partitura-írás” elv a 16. századtól általánossá válik az ún. tabulatura-írásban (és meg is marad máig). Ez nevét a tabula compositoria-tól kapta, melyet a zeneszerző használt a szólamok különírása idején, a hangzatok áttekintése céljából. 16-17. századi általános elterjedése idején az orgona- és lant-tabulatura-írások nemzetenként különböztek (olasz, francia, német és spanyol rendszerek). Nálunk a német orgona-tabulatura-írás volt irányadó. Nevezetes ilyen írású forrásaink: a 17. század második feléből származó Vietórisz-kódex és a Lócsei virginál-könyv (a Felvidékről), valamint a Stark-féle soproni virginál-könyv. Ezekben a menzurális írás ritmikai jegyei (vonal, szár, zászló) kombinálódnak a betűírással.

A 17. században jelentkezik az ún. számozott basszus (basso continuo) is: itt a basszus fölé vagy alá írt számok tájékoztatták a játékost, hogy milyen akkordokkal kíséresse a felső szólamot (szólamokat). Ezzel a praxissal a 18. század végéig találkozunk.

Hazai különlegesség a 18. századvégi református kollégiumi melodiáriumok középkori reminiscenciákat őrző régies többszólamúsága: 3-8 szólam sokvonalas rendszeren.

Fazakas József

Vízjelek a könyvtári munka szolgálatában

Vízjelekről beszélve, először is a régi papírkészítés történetéről és technológiájáról kell néhány szót szólnunk. Köztudomású, hogy a papírkészítés kínai eredetű. Caj-Lun császári tisztviselő nevéhez fűződik, aki i. sz. 105-ben ajánlotta fel találmányát a császárnak. Hamarosan el is kezdték az új íróalap készítését, amely sokkal célszerűbbnek és olcsóbbnak bizonyult, mint a korábban használt selyem és bambusztábla. A kínaiak bambuszrostból, eperfaháncsból és más növényekből készítették a papírt. A készítés módját egy ideig titokban tartották, de egy háború után (751), végül az arabok is megismerték azt. A papírkészítés központja a mai Üzbegisztánban levő Szamarkand lett, ahonnan aztán az arabok nyugatra szállították az új árucikket, Kisázsia, Észak-Afrika, majd a IX. században Spanyolország felé. Itt 1100 körül papírkészítő műhelyt is létesítettek a mórok. Ez idő tájt már több európai országba eljutott az arab papír, amelynek készítését azonban csak jóval később kezdték el a keresztény Európában (1260 körül Spanyolországban és 1276-ban Itáliában). Az arabok már rongyból készítették a papírost, s ezt a gyakorlatot követték az európaiak is, egészen a XIX. századig. Európai találmány volt viszont a vízi erővel hajtott kalapácsos zúzómű, a papírmalom, sok egyéb újítás mellett. Kontinensünkön néhány száz évig nagyjában azonos eljárással folyt a papírkészítés. Tiszta és megfelelő vegyi összetételű, főleg lágy vizű patak mellett kereste meg a papírkészítő mester az alkalmas helyet papírmalma számára. Előre kellett gondoskodnia arról, hogy rendszeresen rongyhoz jusson, mégpedig jó minőségű, főleg lenből készült anyaghoz. A ronggyűjtők által beszállított nyersanyagot szétvagdoszták, tisztították, meszes gödörben rothasztották, áztatták, főzték és zúzták, míg egészen finom péppé nem vált. A XVII. század második felében feltalálták a rongyórló gépet, az ún. „hollandi”-t, amely lényegesen meggyorsította a papírkészítés munkáját. Ez hazánkban csak 100 évvel később honosodott meg. A kész pép a merítőkádba került, amelyből merítőszitákkal emelték ki a papírívekhez szükséges mennyiséget. Téglalap alakú, fakeretes, vörösrézhusalos szitákkal dolgozott a merítőlegény, mégpedig egy kád mellett rendszerint kettővel. A nedves papírpépet a rakodólegény nemezlapra borította, amelyre újabb nemezlapot tett és így rakta egymásra a papíríveket, mindig egy-egy nemezlapot téve közéjük. Az így felrakott csomókat sajtolni kellett, hogy a nedvesség átnyomódjék a nemezlapokba. Ezután következett az anyag szárítása a szárítópadláson, majd enyves vízbe mártogatták a félig kész íveket, hogy tintaállóvá váljanak. A nyomtatásra készített papírt általában nem enyvezték. Az enyvezés után ismét szárítás, majd simítás következett. Egy régi feljegyzés szerint 36 féle műveletet kellett elvégezni ahhoz, hogy a nyersanyagból kész papíros legyen.

Wisso Weiss fogalmazása szerint három fő feltétele volt a papírkészítésnek: a rongy, a víz és a vásárlói igény. Az első kettőt már érintettük. Ami a papírigényt illeti, tudjuk, hogy mind több és több papírra volt szükségük a kancelláriáknak, a különböző hatóságoknak, az egyházi intézményeknek, az uradalmaknak, a kereskedelemnek és nem utolsósorban a tanuló ifjúságnak, az iskoláknak. A könyvnyomtatás feltalálásával a nyomdák kezdtek a fő papírfogyasztók lenni. Később az újságok és a folyóiratok emésztettek mind nagyobb mennyiségű papírost. A papírkészítés az idők folyamán sokat fejlődött, míg a XVIII. század végén megjelenik a papírgyártó gép. A technikai előrehaladás lassan kiszorítja a hagyományos eljárásokat, sőt a nyersanyag is megváltozik (farost, facsiszolat, cellulóz). A gépi papírgyártással azonban most nem célunk foglalkozni.

A papírkészítés még a XIII. században továbbterjed, Franciaországba és a német területekre. Hamarosan egész Európában megismerik az új íróalapot. Hazánkban a XIV. század elején kezdenek papírosra írni. Jó darabig olasz, főleg velencei malmok termékeit használják. A XIV. század végén kevés francia, a XV. században az olaszon kívül délnémet papírt is veszünk, amely utóbbinak az aránya a következő században még fokozódik. Lengyel és cseh-morva papírost is hoznak be, de a XVI. század elején legtöbb a délnémet és az osztrák papír.

Magyarországon a XVI. században kezdenek papírt készíteni. Az első papírmalomról, amely Lőcsén volt és 1530-ban égett le, alig tudunk valamit. Erdélyben viszont három korai malomról kell megemlékeznünk: a brassóirol (1546), a kolozsvárirol (1563) és a nagyszebenirol (1573). Az első kettőt kétségtelenül a könyvnyomtatás mozgalmas élete hívta létre. Erdély után a régi Felvidéken, a mai Szlovákia területén létesülnek papírmalmok (1596 tájától), a Dunántúlon és más vidékeken jóval később (1729-től). Papírkészítésünk a XVII. században még elég szerény kezdeteket mutathat fel (31 üzemet alapítottak), de a XVIII. században, különösen annak második felétől kezdve mind több malom létesült az ország különböző vidékein, egészen addig, amíg a XIX. század folyamán a gépi gyártás lassanként el nem sorvasztotta őket (első papírgyárunk 1828-ban létesült Fiumében). Rá kell mutatnunk arra, hogy hazánkba mindig hoztak be külföldi papírt, eleinte azért, mert itthon aránylag kevés készült, később a bécsi kormányzat különféle intézkedései és gazdaságpolitikája folytán. Ezért nem kell meglepődnünk, hogy a XVI. században pl. sok lengyel, cseh és osztrák papírral is találkozunk, míg a XVII. századtól kezdve főleg ausztriai készítményeket látunk a magyar malmok termékei mellett.

A papírkészítésnél használt merítőszitát az arabok még növényi rostokból készítették. Ezt csak Európában váltja fel a fémhuzalos szita. Ugyancsak európai eredetű a vízjel használata is. A szita hosszanti oldalával párhuzamosan kifeszített, sűrűn elhelyezett huzalokat - a bordákat - az ezekre merőleges, ritkán elhelyezett és odavarrt vastagabb huzalok, merevítők tartották feszesen, az egész fémszövet pedig a merevítők mögött levő fapálcikákon nyugodott. A szita teljes bordázata, valamint a rávarrt vízjegyforma vörösréz huzalokból készült. A szitával kimerített papírpép a bordázat és a vízjel vonalaiban vékonyabb réteget képezett, és így e vonalak mentén áttetsző lett a papír: ezért látszik azon a vízjel és a bordázat képe. A kész papírívén a vízjel képe a régebbi korokban általában az ív bal felének (a bal koncnak) a közepére esett, mert a szitán a negatív vízjelforma jobb oldalra volt varrva. Így a kétrét hajtogatott papírívекből készült, ún. fólió alakú régi könyvekben a vízjelet az egyik levélnek a közepe táján találjuk, míg a másik levélen csupán a bordázat vonalai látszanak. Negyedréte alakú régi könyveknél a vízjel ívenként csak az egyik levélpárban található, két részletben, a könyv fűzésénél, középtájt. A nyolcadréte alakú könyveknél a hajtogatás belső (felső vagy alsó) sarkaiban, két levélpáron, tehát négy levélen kereshetők a vízjel részletei, amelyek itt legtöbbször csak töredékesen láthatók, a könyv utólagos körülvágása miatt. A tizenhatodréte alakúaknál a lapok külső sarkaiban bukkannak fel, míg a tizenkettedréte alakúaknál az oldalsó lapszéleken, fentebb vagy lentebb, de általában nem a sarkokban. Ezek a megfigyelések a régebbi korokra vonatkoznak és természetesen nem tekinthetők merev szabályoknak. A XVII. és még inkább a XVIII. századtól kezdve mind több más elhelyezésű vízjellel is találkozunk. Meg kell még emlékeznünk arról is, hogy a fő vízjelen kívül gyakran mellékjelek is vannak a papíroson. Ezek vagy a fő vízjelhez kapcsolódnak vagy másutt vannak elhelyezve, a jobb konc közepén, az ív szélén vagy annak valamelyik sarkában.

A vízjelhasználatot az európai papírkészítéssel egyidősnek tekinthetjük. A legkorábbi vízjelet egy 1282-ben, Bolognában felhasznált papíroson találták. A vízjel legfőbb célja általában az volt, hogy az előállító malomra utaljon, s így elsősorban ipari márkának tekinthetjük. Mai értelemben vett védjegyül azonban ritkán szolgált. Hat évszázad állandó gyakorlata azt

mutatja, hogy mindvégig és mindenütt szükségesnek tartották, és aránylag kevés vízjel nélküli papírost készítettek. A vízjel - akarva-akaratlanul - felelősségvállalást jelentett, hiszen ennek alapján bárki figyelemmel kísérhette a papírkészítő mester munkáját, a malom tulajdonosa, a hatóságok, a kereskedők és a papír használói egyaránt. A felettesek nyilván meggondolták, meddig bízhatják jelvényeiket, címereiket egy-egy papírkészítőre, és a kereskedők meg a használók is összehasonlították a különböző vízjelű papírok minőségét. Ez a felelősség magyarázza azt is, hogy hasonló vízjelet használó papírmalmok egy időn túl a készítőre utaló mellékjeleket kezdtek alkalmazni (pl. monogramot). A fő vízjel és a mellékjelek azonban nem csupán a malomra és a papírkészítő mesterre utaltak, hanem a papír alakját, minőségét és rendeltetését is jelölhették. Egyes gyakran használt vízjelkép-típusok jelentése világszerte közismert volt (pl. a postakürt a levélpapírokon).

Ami a vízjelek tárgyát illeti, találóan állapítja meg K. Th. Weiss, hogy a vízjel már kezdetben szimbolikus értelmű volt. Ha az egyes ábrák használatának magyarázatát tanulmányozzuk, látni fogjuk, hogy bár a vízjelkészítők az élet legkülönbözőbb területéről vették tárgyukat, mégis többször volt azoknak jelképes értelme, mintsem azt ma gondolnánk. A papírkészítés évszázadait mindenütt végigkísérik az egyházi szimbólumokat ábrázoló vagy azokat is hordozó vízjelek. Sokszor találkozunk pl. a kereszt változataival (görög kereszt, latin kereszt, András-kereszt, kettőskereszt stb.) és megtaláljuk azt különböző, más tárgyú vízjelekhez kapcsolva is. Ugyancsak vallásos jelképeként szerepelnek bizonyos állatok képei (pl. az Agnus Dei, a feltámadást hirdető zászlóval), vagy különböző tárgyak ábrái, az ugyancsak egyházi vonatkozású emberi alakok mellett (Szűz Mária, szentek, angyalok, pápa, püspök, zarándok). A vízjelek sorában sok a címer. Ezek is jelképek, és legtöbbször valamely függőségre utalnak, a feudális úr vagy az állam felé. Az igazi címereken kívül mesterjelvényeket, emblémákat készítettek maguknak egyes papírkészítők, amelyek természetesen szintén szimbolikusak voltak. A régi papírkészítők egyébként igen sok helyről vették ábráik tárgyát: a növény- és az állatvilág (pl. élőfa, falevél, virág, gyümölcs, bárány, ökör, sas, hal), az ember és a társadalom (kovácsmester, lovas, király, vadember, bohóc, testrészek), az élettelen természeti tárgyak és az ember alkotta tárgyak (csillagok, hegyek, épületek, használati tárgyak, mint pl. kancsó, gyűrű, kard, kulcs, kalapács, postakürt), a képzelet világa (egyszarvú, baziliszkusz, szalamandra), és az írásjelek (betűk, számok, szavak, szöveg) egyaránt forrása volt a vízjelalkotásnak. Ezeknek a vízjelképeknek a felismerése sokszor nem könnyű, úgy hogy azt tanácsolhatjuk azoknak a kollegáinknak, akiknek még nem volt alkalmuk behatóbban foglalkozni vízjelekkel, hogy nézzenek végig néhány nagyobb vízjel-albumot, ahol tárgyi csoportosításban, magyarázattal ellátva láthatják a különböző vízjelábrákat, amelyeknek általánosságban való megismerése alapvetően fontos. Nagy haszonnal lehet forgatni ebből a célból pl. Briquet négykötetes nagy lexikonát.

A vízjeltudományról, amely a papírtörténetnek egyik önálló része, be kell vallanunk, hogy még nagyon fiatal tudomány. Sok értékes kiadvány, tanulmány és cikk jelent már meg ezen a területen, több komoly kísérlet történt az alapvetés terén, de még mindig a kezdeteknél tartanak a szakkutatók. Nagyobb ütemben kellene folytatni a datálható vízjelek szakszerű és módszeres gyűjtését, mert mérhetetlenül nagy még a meghatározatlan vízjelek száma. El kell végezni az összegyűjtött vízjelek eredetének legalább vidékekig, de lehetőleg papírmalmokig való meghatározását. A vízjelgyűjteményeket olyan módon kell rendezni, hogy azok több szempontból is használható forrásaivá váljanak a kutatásnak. Kiadványokban ismertetni kell ezeket a gyűjteményeket, és lehetőség szerint minél nagyobb anyagot publikálni is kell belőlük. Vizsgálni kell továbbá az egyes vízjelek jelentésének magyarázatát, létrejöttének okait, a vízjelformák készítésének és használatának műszaki feltételeit és módjait, mindezek történeti fejlődését, koronként és vidékenként. Meg kell találni ezenkívül azokat a módszereket,

amelyeknek a segítségével a legcélszerűbben lehet elvégezni a vízjelek leírását, ábrázolását és meghatározását. Mindez igen nagy, szinte megvalósíthatatlan feladatot jelent a vízjeltudomány számára, amely jelenlegi apparátusával főleg segédtudományi hivatását nem képes megfelelőképpen betölteni. A különböző történeti tudományok ugyanis a vízjeltudomány közreműködését is várják, ha meg akarják állapítani egyes dokumentumokról, hogy mikor és hol írták, illetőleg nyomtatták azokat. A vízjelkutatás valóban sok esetben fényt deríthet arra, hogy bizonyos kéziratok eredetiek-e vagy csak másolatok, hitelesek-e vagy esetleg hamisítványok, vagy hogy milyen időrendben keletkeztek. Goethe, Leibnitz és Hölderlin műveinek újabb kiadásakor jelentős segítséget nyújtott a vízjeltudomány az eredeti kéziratok datálásának kérdéseiben. Dürer műlapjainak későbbi korokban készült levonatait vízjelvizsgálat segítségével tudták elválasztani a művész által személyesen készített eredetiektől. Rembrandt rajzainak a datálásában is vízjelek segítettek a művészettörténészeket. Sok segítséget nyújtott már a vízjeltudomány klasszikus zenei kéziratok keletkezési körülményeinek a meghatározásában is. A különböző kutatási területek igénye tehát jogos, de - sajnos - igen sok esetben még kielégítetlen marad.

A kéziratok és régi nyomtatványok kezelésével foglalkozó könyvtárosok elé gyakran kerülnek meghatározásra váró dokumentumok. A vízjeltudomány jelenlegi állapotát ismerve nem állíthatjuk, hogy a felmerülő kérdések megoldásában nagy szerepe volna a vízjelvizsgálatnak, de bizonyos szerénységgel nyugodtan mondhatjuk, hogy egyes esetekben az ilyen irányú kutatás is hozzájárulhat reális eredmények eléréséhez. Pontos datáláshoz vagy lokalizáláshoz ritkán juthatunk el a vízjelek segítségével, de problémáink megoldásához gyakran közelebb kerülhetünk általuk.

Kutatásaim során egy ízben a XVI. és XVII. századi magyarországi országgyűlési törvény-cikkek nyomdait igyekeztem megállapítani. Az artikulusok többségéről betűtípus-vizsgálattal sikerült kimutatnom, hogy bécsi nyomdáknak jelentek meg, míg egyet Pozsonyban nyomtattak. Tíz kiadvány betűivel azonban sehogyan sem tudtam megbirkózni. Ekkor vízjeleket kezdtem keresgélni bennük. Hamarosan egy tornyos és városkapus címer bukkant elém, amely elég gyakori a régi papírosokon. A lehetőségeket számbavéve, megtudtam, hogy Prága városának is tornyos címere van. Az egyik papírlapon ezután PL monogramot találtam, amelyről a szakirodalom alapján az egyik prágai papírmalom gazdájára, Paul Lutherre következtettem. Minthogy feltevéseim Prágába vezettek, ismét nyomdai betűtípus-vizsgálathoz folyamodtam, amely azután megerősítette számomra a kérdéses kiadványok prágai eredetét (az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1965-66. Bp., 1967. 158. lap).

Egy 1666-ból való, gyászverseket tartalmazó kiadvány Lőcsén történt nyomtatását elsősorban nem vízjelvizsgálattal állapítottam ugyan meg, de mégis megerősítést jelentett számomra az a tény, hogy az említett kiadványban levő vízjellel egyező vízjelet találtam egy ugyanazon gyászesethez kapcsolódó, lőcsei impresszummal ellátott nyomtatványban (az OSZK Évkönyve, 1960. Bp., 1962. 184-185. l., 40. tétel).

Egy ízben egy 1709 táján kibocsátott magyar vonatkozású, német nyelvű katonai oltalomlevél nyomdahelyét kellett eldöntennem. A betűtípusok, valamint a nyomtatvány tárgya alapján egyaránt gondolhattam Nagyszombatra is és Bécsre is. Ebben az esetben egy ZL monogramot ábrázoló vízjel döntötte el kérdésemet. Tudomásom volt arról, hogy a nagyszombati egyetemi nyomdának, illetőleg a jezsuita rendnek volt két papírmalma Znióváralján. Ezek után nyomozva, Bogdán István kitűnő papírtörténeti munkájában meg is találtam a két betű feloldását. Ebben az időben ugyanis az említett papírmalmok egyikében egy Láng Zakariás nevű papírkészítő mester dolgozott, akiről Bogdán meg is állapította, hogy ZL monogramos vízjellel jelölte meg készítményeit. Bár magát a vízjelképet nem láttam bemutatva, mégsem

lehetett kétségem afelől, hogy erre a papírra nem Bécsben, hanem Nagyszombatban nyomtattak. (Az OSZK Évkönyve, 1967. Bp., 1969. 341-343. l., 94. tétel.)

Midőn egy 1641-ből való, esküvői üdvözlő verseket tartalmazó kiadvány nyomdahelyét igyekeztem megállapítani, a betűtípusokon és a nyomdadíszeken kívül I. Rákóczi György gyulafehérvári papírmalmának a vízjele (GR monogram: a fejedelem nevének kezdőbetűi) is bizonyítékul szolgált feltevésemhez, amely szerint a nyomtatvány Gyulafehérváron készült (az OSZK Évkönyve, 1968-69. Bp., 1971. 224-225. l., 104. tétel).

Ezek után a vízjelvizsgálat módszereiről szeretnék néhány szót szólni. Az első lépés az, hogy pontos képet készítsünk magunknak a kérdéses vízjelekről. Ennek legcélszerűbb módja ma is az átrajzolás, amelyhez egy házilag is előállítható átvilágító-készülékre van szükségünk. Az átvilágító doboz üveglapjára ráfektetjük a papírlapot, erre pauszpapírt helyezünk és az üveg mögött levő villanyégő fényénél gondosan átrajzoljuk vízjelünknek és a közelében levő merevítőknak a vonalait. Célszerű, ha már rajzolás közben összevetjük vízjelünket a rendelkezésünkre álló szakmunkákban található azonos tárgyú vízjelek különböző változataival, mert sokszor csak ezeknek az ismeretében jöhetünk rá, hogy egy-egy elmosódott részletet nem vettünk észre vagy pedig olyan vonalakat húztunk be rajzunkba, amelyek nem a vízjel tartozékai. További munkánkhoz hasznos lesz, ha rajzunkról fehér kartonlapra karbon-papíron keresztül másolatot is készítünk, amelyet tussal kihúzzunk. Ha könyvek lapjain talált vízjelrészletekből kell rekonstruálnunk valamely vízjelet, vigyázzunk arra, hogy a fűzés közelében levő hozzáférhetetlen és így átrajzolhatatlan vonalakat és a lapszélekről esetleg levágott, hiányzó részleteket is figyelembe vegyük rajzmozaikjaink összerakásánál. A bizonytalan vagy csupán feltételezett kontúrokat szaggatott vonallal jelöljük. Ügyelnünk kell arra is, hogy csak ugyanazon ív lapjain talált vízjelrészleteket illesszünk össze, mert gyakori eset, hogy a következő ív lapjain megtévesztésig hasonló, de a valóságban mégis eltérő vízjelformák részletei kerülnek elénk. Mivel a merítésnél általában két szitával dolgoztak, természetes, hogy a váltakozva egymás után készült ívek vízjelei nem lehetnek teljesen azonosak. Az ilyen eltérések néha alig láthatók, de ha átrajzoljuk a két vízjelet és pausz-rajzainkat egymásra tesszük, meglepődve fogjuk észrevenni az eddig nem látott méretbeli vagy vonalvezetésbeli különbségeket. Hangsúlyoznunk kell, hogy csak akkor állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy egy papírdarab hol és mikor készült, ha annak vízjelét egy már meghatározott vízjellel a fenti módon azonosítani tudjuk. Arra is gondot kell fordítanunk, hogy rajzunk a vízjel pozitív képét mutassa, bár sokszor nem könnyű kitapogatni a papíron a bemélyedő vonalakat, amelyeknek a nyomán a helyes kép szemünk elé rajzolódik. Vízjelünk tájolása egyébként sem mindig könnyű. Némely, számunkra érthetetlen vízjelformáról azt is el kell döntenünk, hogy melyik annak az alsó és melyik a felső része. Hasznos, ha a kérdéses papírok egyéb tulajdonságait is megvizsgáljuk, így a bordák sűrűségét (a 10 mm-en levő bordák számát), a papír vastagságát, színét, finomságát, továbbá az ív méretét és súlyát. Ez utóbbiaknál azonban gyakran nehézségekbe ütközünk. Az ív nagyságát sokszor csak bizonytalanul tudjuk megadni, különösen könyveknél, a lapok körülvágása miatt, a könyvekben levő papír súlyát pedig egyáltalán nem tudjuk megállapítani. Mindezt nem is mindig érdemes megcsinálnunk, mert az összehasonlításul rendelkezésünkre álló vízjel-anyag ma még általában nem tartalmaz ilyen adatokat. Fel kell hívnunk a figyelmet még arra is, hogy bizonyos esetekben azonos vízjelformával készült papírok vízjel-képei is eltérhetnek egymástól. Ez abból adódik, hogy a papírivek egy része a sajtolás alkalmával kissé megnyúlt, vagy a szárítással összezsugorodott. A tökéletes egyezés elvárása tehát különböző okok következtében gyakran csak eszményi elképzelésen alapszik és általánosságban nem mindig elég reális kívánság, főleg a tudományos apparátus aránytalanul elégtelen volta miatt. Kutatásainkban tehát ritkán juthatunk el vízjeleink teljes azonosításáig, és így csak kivételesen határozhatjuk meg egy-egy dokumentum keletkezésének pontos

körülményeit, csupán a vízjelek alapján. Nincs okunk viszont arra, hogy lebecsüljük azokat az adatokat, amelyek bizonyos időhatárok és területi lehetőségek felé irányítják felderítő munkánkat. A papír készítése és felhasználása közt eltelt időt, illetőleg statisztikai méréseket végeztek a szakkutatók, hogy támpontokat kapjanak az írott vagy nyomtatott dokumentumok keletkezési idejének meghatározásához. Ezek a számítások azt mutatják, hogy hivatalokban átlag 3-5 évig, magánszemélyeknél néha még 20 évnél is tovább állott a papíros. Már ez is mutatja, hogy meghatározásaink nem mindig szűkíthetők le rövidebb időre. A pontosan nem azonosítható vízjelformák esetében tehát még ennél is tágabb időre mutathatnak csupán vízjeleink. Ha tudjuk pl. egy malom vagy egy mester működésének időhatárait, amelyhez vízjelünk kapcsolható vagy a vízjel egyéb mondanivalójából következtethetünk a keresett idő valamely határpontjára, már azzal is megközelítettük problémánk megoldását.

A vízjelek lerajzolása mellett igen hasznos, ha fotókópiákat és fényképeket is tudunk készíteni vízjeleinkről. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek nem pótolhatják rajzainkat. A fényképeken a papíron levő írás vagy nyomtatás is látszik és így zavarja vízjelünk képét, amely még enélkül is gyakran homályos vonalakat fog mutatni. Csupán a lerajzolás alkalmával tudjuk kikövetkeztetni vízjelünk helyes vonalait, a papíron levő egyéb vonalak és formák zűrzavaros útvesztőjében. A vízjelátrajzolás - amint Gerhardt Piccard helyesen állapítja meg - maga is tudományos munka. Ismernünk kell a kérdéses vízjelek különböző formáit és változatait, mert egyébként - amint már említettük - könnyen rajzolunk másolatunkban olyan vonalakat, amelyek nem a vízjelhez tartoznak, egyes homályos részletek pedig éppen tájékozatlanságunk miatt fogják elkerülni figyelmünket.

Újabban radioaktív izotópokkal (β -sugarakkal) is készítenek fényképeket a vízjelekről. A betagráfia azon alapszik, hogy a vízjel és a bordázat vonalaiban, ahol vékonyabb a papír, könnyebben áthatol a sugár, mint másutt. A nyomtatás vagy írás viszont gyakorlatilag nem módosítja az anyag vastagságát, így a betagrammokon ezek nem látszanak. Az izotópfényképezés így sokat ígér a jövőt illetően. Ma még igen költséges az ilyen vállalkozás, és a papíryanagot veszélyeztető esetleges sugárártalom miatt csak szakértelemmel és óvatosan alkalmazható. Gebhardt Blücher, fiatalon elhunyt erdélyi kutató, a brassói papírmalom XVI. századi vízjeleiről készített kitűnő izotóp-fényképeket a közelmúltban, amelyeket kutatásaiban igen eredményesen használt fel.

Ami az összehasonlító anyagot illeti, szükséges, hogy minél több vízjeltudományi szakmunka álljon rendelkezésünkre. Már utaltunk rá, hogy az évszázadok során át használt vízjelek szinte felmérhetetlen mennyiségéhez képest a szakirodalom ma még aránylag nagyon csekély. Ezért nem elégedhetünk meg néhány vízjelgyűjteményt bemutató szakkönyvvel. Minél több szakmunkát kell részleteiben is ismernünk és használnunk, hogy megtalálhassuk kérdéses vízjeleinket. Az önálló kiadványokon kívül a folyóiratokban megjelent közleményeket is fel kell használnunk kutatásainkhoz. Néha ezek lesznek legfontosabb forrásaink. A szakirodalmon kívül még egy más módszer is rendelkezésünkre állhat vízjeleink meghatározásában, és ez az, hogy összevevünk rajzainkat, valamely megbízható gyűjtemény anyagával. Igen jelentős vízjelgyűjteménye van pl. a mainzi papírtörténeti kutatóintézetnek (Forschungsstelle Papiergeschichte), valamint az NDK-ban levő greizi Deutsches Papiermuseum-nak, amelynek alapját K. Th. Weiss gyűjteménye képezi. Weiss vízjeltudományi kézikönyve egyébként számos ilyen gyűjteményről ad felvilágosítást, úgy, hogy a ma igénybe vehető források jellegéről innen nyerhetünk legjobban tájékoztatást. Fontos esetekben levélbeli kéréssel is megkereshetjük ezeket az intézményeket. Nagy reményeket fűzhetünk a stuttgarti állami főlevéltárnak a II. világháború után létesült Piccard-gyűjteményéhez, amelynek néhány csoportjáról már mutatókönyveket is adtak ki nyomtatásban. E nagyméretű gyűjtemény új rendszere és módszerei rendkívül célszerűek, és az állandóan gyarapodó, máris hatalmas

mennyiségű kartotékanyag - értesüléseink szerint - mind nagyobb hasznára szolgál a tudományos kutatásnak. A hazai gyűjtemények közül kiváló papírtörténészünknek, Bogdán Istvának az adattárát kell kiemelnünk. Bogdán az Országos Levéltár 1526 előtti anyagából mintegy 15000 oklevelet vizsgált meg a papirologia valamennyi szempontja szerint, és az azokban talált vízjeleken kívül az egyes oklevelek papírosaira jellemző összes adatot összegyűjtötte. Ez a papíradattár a középkori dokumentumok meghatározásához sok sikerrel használható, elsőrangú forrás.

A legfontosabb külföldi szakfolyóiratok közül a „Der Papier-Fabrikant” az Országos Műszaki Könyvtárban megtalálható. Ugyanott, valamint a Papíripari Kutató Intézetben is megvan a mainzi Forschungstelle Papiergeschichte 1951-ben megindult és ma is élő folyóirata, a „Papiergeschichte”. A magyar „Papíripar” és ennek előzménye, a „Papír- és Nyomdatechnika” több helyen is hozzáférhető (OSZK, Országos Műszaki Könyvtár, Papíripari Kutató Intézet stb.).

Vizkeleti András

Kódexkatalógusok szerkesztése és használata

Minden kódexleírás a következő elemekből tevődik össze: Címsor, tartalmi leírás, formai leírás.

Címsorban szerepelhet: Szerző és cím (összefoglaló cím) - keletkezési idő - fóliószám - méret - utalás a provenienciára (keletkezési helyre).

Tartalmi leírásban szerepelhet: Szerző - cím - incipit + expicit - kiadások - szövegkritikai megjegyzések - vonatkozóirodalom felsorolása - párhuzamos kéziratok - minden más adat, ami a kézirat keletkezésére, szövegének tartalmi kérdéseire vonatkozik.

Külső leírásban szerepelhet: A kódex anyaga: pergamen, papír (vízjelek), ennek állapota, sérült v. hiányzó lapok, penész, féregrágás, stb. - Az ívek összefűzési módja, reklamansok, custosok. - *Az írás*: kora, jellege (l. a későbbi paleográfiai gyakorlatok), vonalazás, sorok száma, a tükör mérete, hány kéz írta stb. - *A kötés*: anyaga és díszítése. - *A miniálás* foka és módja (aranyozás!) - *Előző birtokosok*: bejegyzések, régi szignatúrák.

Példák ezeknek az elemeknek az elrendezésére, kimerítő vagy erősen válogatott feltüntetésére:

A rövid, „*catalogue sommair*”-típus:

A bécsi Österreichische Nationalbibliothek régi katalógusa: *Tabulae codicum manuscriptorum ... in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum. I-X. Vindobonae 1864-90.* - A külső leírást csak a adatai jelentik. Szövegkezdetet ismert szerzők művei esetében nem közöl; kiadást néha, irodalmat sohasem ad.

Hasonló a müncheni Staatsbibliothek régi katalógusa, az incipitekkel még szűkösebben bánik: *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis. Tomi III. Pars I. Codices Latinos continens. Monachii 1892 sk. évek.*

Mint külön egység jelenik meg a külső leírás a párizsi Bibliothèque Nationale katalógusaiban: HUET, Gédéon: *Catalogue des manuscrits Allemands de la Bibliothèque Nationale. Paris 1895.*

Még tovább megy ezen a téren, a kiadásokra való hivatkozást azonban teljesen elhagyja az olasz könyvtárak inventarium-sorozata, pl. SORBELLI, Albano: *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia. Volume LXX Cremona. Firenze 1939.* - Ez a sorozat, valamint DEGERING berlini katalógusa a német kéziratokról is mutatja, hogy a „sommás” kódexkatalógusnak a modern korban is vannak folytatói.

A tudományos *leíró katalógus*-típus korai példája:

ROSE, Valentin: *Verzeichnisse der lateinischen Handschriften. I. Berlin 1893.* (Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin, Bd. XII.) A tartalmi leírások után szinte kis-tanulmányt ír az egyes kódexekhez.

ROSE és DEGERING katalógus-módszereinek szerencsés ötvözetéből alakult ki a 30-as évek elején a Német Birodalom számára elfogadott katalogizálási séma. Ezt (a grazi egyetemi könyvtár katalógusa nyomán) vette mintának BARTONIEK, Emma: *Codices manu scripti Latini. Vol. I. Codices Latini Medii Aevi. Budapestini 1940.* (Rövidre fogott külső leírások,

bő tartalmi részletezés, de csak a kiadásokat adja meg, szekunder-irodalmat, párhuzamos kéziratokat nem.)

A második világháború után útkeresések következtek. Jellemző általában a leírások elmélyülése, árnyaltsága. Oka: a tudományok, amelyeknek elsősorban a kódexirodalom a forrása (liturgiátörténet, patrisztika, jogtörténet, természettudományok középkori története stb.) nagyot léptek előre.

Jellemző példák:

MENHARDT a „Deutsches Handschriftenarchiv” (német kéziratok központi katalógusa Berlinben) irányelveit vette alapul. Helyigényes, de nagyon jól áttekinthető (margóra kivetített beosztás!), ügyes tipografizálás.

A KNAUS-iskola (Darmstadt) katalógusai. Jelentőségük elsősorban egy fontos és nagy volumenű késő középkori műfaj, az imakönyv-feldolgozás terén (szerzőmegállapítások, rendekhez, vallásos mozgalmakhoz, pl. a devotio moderna-hoz köthető imakönyvszerkesztési módok megkülönböztetése stb.):

ACHTEN, Gerard - EINZENHÖFER, Leo - KNAUS, Hermann: Die lateinischen Gebetbuchhandschriften ... Wiesbaden 1972.

A nyugatnémet könyvtárak új kéziratkatalogizáló vállalkozásának termékei (a katalógusok kiadója és finanszírozója a Deutsche Forschungsgemeinschaft) :

AUTENRIETH, Johanne - FIALA, Ernst Virgil - IRTENKAUF, Wolfgang: Die Handschriften der ehemaligen Hofbibliothek Stuttgart. I. Codices ascetici. Wiesbaden 1968.

SCHNEIDER és KORNRUMPF-VÖLKER katalógusai.

Minden elképzelhető adatra kiterjed a bazeli egyetemi könyvtár katalógusa:

MEYER, Gustav - BURCKHARDT, Max: Die mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek Basel. I-II. Basel 1960-66. Meyer célkitűzése az volt, hogy a használónak ne kelljen a katalógus után további információkért magát a kéziratot is kézbevennie. Eddig két kötet jelent meg, Meyer 1972-ben meghalt, az általa meghirdetett Totalaufnahme-nak aligha akad folytatója.

Nagyon jó, mértéktartó katalógus egy másik svájci könyvtár kiadványa:

SCHÖNHERR, Alfons: Die mittelalterlichen Handschriften der Zentralbibliothek Solothurn. Solothurn 1964.

Kitűnő, a kéziratok értékének megfelelően rövidebb vagy részletesebb leírásokat ad KER: Medieval Manuscripts in British Libraries. I. London. Oxford 1969.

Magyarországon Bartoniek katalógusa óta két kódexkatalógus jelent meg:

MEZEY, Ladislaus - BOLGÁR, Ágnes: Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Budapest 1961.

Beschreibendes Verzeichnis ... Vizkeletytől. Ez utóbbi a tartalmi leírások tekintetében Schneider nürnbergi katalógusait, a tipografizálásnál, elrendezésnél Menhardt katalógusát, a külső leírásoknál pedig a bazeli katalógusokat vette mintául.

Vértesy Miklós

Általános nyomdászattörténet XV. század

Az ősnyomtatványok

Ősnyomtatványnak vagy latinul inkunábulumoknak (=bölcönyomatoknak) nevezzük azokat a műveket, amelyeket 1500 végéig Európában szedésnyomással állítottak elő. Nem tartoznak ide a táblanyomatok és a Kínában, Koreában stb. sokszorosított könyvek.

A nyomtatás európai feltalálója, Johann Gutenberg új technikai eljárást talált a könyvek nagy példányszámban való gazdaságosabb előállítására, de a formát változatlanul hagyta. Ő is, utódai is eleinte mindenben a kódexeket utánozták; a külsőségek változását az új iparág technikája csak fokozatosan vonta maga után.

A kódexekhez való hasonlóság a legfeltűnőbb a betűk formájában. Gutenberg a gót misekönyvek betűtípusát vette mintának; példája a későbbi betűmetszőkre is erősen hatott, soká tartott, míg az önálló nyomtatott betűk stílusa kialakult.

1464-ben a strassburgi Adolf Rusch a másik kódex-betűtípust, az antikvát utánozta, s ezek a humanista betűk különösen az olasz nyomdáknak lettek kedveltek. Az 1470-es évektől kezdve általában góttal szedték a bibliai és liturgikus tárgyú műveket, antikvával pedig a klasszikus latin szövegeket. A század végére új típusok keletkeztek: kerekített újjóttal nyomták az olasz nyelvű műveket, a többi nemzeti nyelv típusa a gótból származó cikornyás bastard lett, s ez csak 1530 körül adta át a helyét az antikvának.

Az ősnyomdászok átvették a kódexmásolók rövidítéseit is. Aki egy korai inkunábulumot el akar olvasni, annak paleográfusnak kell lennie. Az *m* és *n* betűket igen sokszor az előtte álló levő vonalka jelzi. Az *us* végződést egy 9 alakú jel pótolta. A *p* szárán különböző alakú áthúzások a *pro*, *prae* és *per* szavat jelentik. Egyes gyakran ismétlődő szavakat (*dominus*, *sanctus*, *omnia* stb.) egy vagy két betűből álló rövidítések helyettesítenek.

A modern nyomdászok az egyes szavak közti hézag szűkítésével, illetve tágításával végzik a sorkizárás műveletét. Ötszáz évvel ezelőtt a szavakat elválasztó üres hely nagysága állandó volt, a szedők több vagy kevesebb rövidítés alkalmazásával érték el azt, hogy a sorok egyforma hosszúak legyenek.

Az abbreviatura (rövidítő) jelek száma elérte a hatvanat, nyolcvanat. Ehhez járultak a ligaturák, a közös matricára öntött kettős betűk és a rövidítést jelentő ékezetes mássalhangzók. Gutenberg 42 soros Bibliájához 290 betűt és írásjelet metszetett. Kisbetűinek száma megközelíti a kétszázat, így 5 ékezetes *g*-t és 6 ékezetes *c*-t használt. Ezeknek a betűféleségeknek, rövidítéseknek a száma az ősnyomtatványkor végéig csak lassan csökkent.

A kódexekhez hasonlóan az inkunábulumok többségének nincs címlapja, a későbbi címlapok is rendszerint rövidek, többnyire csak a címet és esetleg a szerző nevét tartalmazzák. A többi adat a könyv végére került a címlapot pótló kolofonba, amely felsorolja a szerzőt, címet, nyomdászt és esetleg megrendelőt, a nyomtatás helyét és idejét. Sajnos, az ősnyomtatványoknak csak mintegy kétharmadában találunk kolofont és ezek közül nagyon sok nem teljes, amennyiben nem közöl minden adatot, például kimarad belőle a nyomdász neve, a nyomtatás éve. A kolofon a könyvtörténeti kutatásoknál és az egyes könyvek meghatározásánál, azono-

sításánál így is megbecsülhetetlen szolgálatot tesz. Jelentősége csak a XV. század utolsó éveiben csökken, amikor a címlapok száma szaporodik és szövege bővül.

A díszesebb kódexekben legalább két különböző személy dolgozott, a másoló, aki a szöveget írta és a miniátor, aki az üresen hagyott helyekre díszes kezdőbetűket festett. Az első nyomdászok csak a másoló munkáját vállalták. A fejezetek elején üres helyet hagytak, számítva arra, hogy oda a miniátor színes iniciálét fog festeni. Az üres tér egyik sarkában néha egy kis betűt találunk: így utasította a nyomdász a miniátort, hogy milyen betűt fessen oda. Egyes kiadványoknál szinte iparszerűen készültek az aranyfüstös, virágokkal ékes színes kezdőbetűk - természetesen kézzel festve - így a nürnbergi Koberger nyomdában. Az inkunábulumok jelentős részében azonban csak az üres helyet találjuk, költségkímélés miatt nem adták oda miniátoroknak. A XV. század vége felé azután az iniciálékat is nyomtatják, fametszetes, gyakran virágokkal vagy puttókkal díszített nagybetűk kerülnek a fejezetek élére.

A díszítés másik formája a rubrumozás volt. A kódexek példájára a bekezdések, mondatok kezdőbetűjét piros tintával áthúzták, hogy az olvasónak jobban a szemébe tűnjék.

Az ősnymtatványokkal kapcsolatban levelekről szoktunk beszélni és nem lapokról. A levél első lapját rektónak, a hátsót verzónak hívjuk és röviden *v* és *r* vagy pedig *a* és *b* betűvel jelöljük.

A XV. században a nyomtatáshoz elegendő papír készült Európában, bár eleinte - ez is kódexkori hagyomány - pergamenre is nyomtak. Miskönyveknél előfordult, hogy a legtöbbet használt részt, a kánont, pergamenre nyomták, a többi papírra.

A XV. századi papír sárgás vagy sárgásszürke színű (a mézfehér papír későbbi eredetű vagy mesterségesen fehéritett). Alapanyaga jól összezúzott, gondosan kidolgozott gyapjú-, len- vagy kenderrongy. Rendkívül erős, tartós, ha nedvesség vagy egyéb károsodás nem érte, ma is sértetlen állapotban van.

Az európai papírmalmok kétféle nagyságú papírt gyártottak, a nagyfóliót vagy forma regalist és a kislefóliót vagy forma communist. Előbbi mérete 50 x 70, az utóbbi 30 x 50 cm körül mozgott, de ettől mindkét irányba sokszor erősen eltért, nem volt szabványosítva.

Az inkunábulumok jelentékeny része ívrét vagy fólió alakban jelenik meg, azaz a malomból kapott ívet a nyomdában csak kettéhajtották, s így egy-egy ívből két-két levél keletkezett. A negyedrétforma jóval ritkább, ilyenkor hajtogatással egy ívből négy levelet nyertek. Ezért a könyvek jelentős része tekintélyes nagyságú. A nagyfólió ívrétje fél méter magas! Csak a századforduló idején lett uralkodóvá a nyolcadrét alak.

A könyv méretéből nem lehet biztosan következtetni a rétalakra, hiszen nagyfólió negyedrétféle nagyobb a kislefólió ívrétjénél. A vízjel azonban biztos útmutató, ennek helyzetéből könnyű megállapítani a hajtogatások számát: ívrétnél középre került, negyedrétnél a levél felső szélére. A papír egészen végigfutó vonalas vízjelek, a merítőháló drótjainak nyomai még könnyebben felismerhetővé teszik a rétalakot: ívrétnél és nyolcadrétnél vízszintesek, a nyomtatott sarokkal párhuzamosak, negyedrétnél pedig függőlegesek.

A vízjelek egyébként nemegyszer segítenek a nyomtatás helyének vagy körülbelüli idejének megállapításában.

A Gutenberg-féle faszajtókba egyszerre csak egy, legfeljebb két lap került. Ha ezzel elkészültek, a nyomdafestéktől nedves papírt kiszárították, megfordították, újra betették a sajtóba, s így nyomtak a verzójára.

A könyvek fűzésénél több ívet fogtak össze, rendszeren 6 vagy 8 levelet, néha 4-et, de esetleg 12-t is. Így keletkeztek az ívfüzetek. Az egyes levelek sorrendjét eleinte a lap aljára kézzel írott betűk jelezték - ez a szignatúra -, de a papírnak azt a részét, ahol a jelzés állt, kötés alkalmából levágták. Először 1472-ben nyomtatták a szignatúrát, s ez a szokás hamar elterjedt. Erre a célra rendszeren a nyomtatáshoz használt legkisebb betűtípust választották ki. A nyomtatott szignatúrát magasabbra helyezték, ezt már nem vágták le a kötéskor.

A szignatúra az ívek első levelén a rektó jobb alsó sarkára került, az első ívfüzet első levele az a1 jelölést kapta, a második levél az a2-t stb. (Vagy A1, A2 stb. jelölést.) Az ívek második leveleire nem került jelzés, legfeljebb a középső ív második levelére. A további ívfüzeteket hasonló módon az ábécé egymás után következő betűivel jelezték. Néha a 23 betűhöz egyéb jelek csatlakoztak (pl. Px), ha ez sem bizonyult elégségesnek, a nagybetűs ábécéhez folyamodtak vagy a betűk kettőzéséhez (aa, bb). Az index, a bevezetés többnyire a szövegrésztől eltérő szignatúrát kapott (pl. * **) vagy semmilyen.

A kötetek végén regisztrumot találunk, ez is útmutatást ad az ívfüzetek sorrendjére. Mikor még nem használták a szignatúrát, az ívfüzetek kezdő szavát nyomtatták ide, hogy a könyvkötő munkája közben ellenőrizhesse a helyes sorrendet. Később csak a szignatúra betűit sorolták fel és az ívfüzetek terjedelmét, végül még jobban lerövidítették ilyesféle alakra: „Omnes sunt quaterni, praeter c, e, qui sunt quinterni.” A regisztrum olasz újítás, Németországban nem terjedt el, ott a tartalomjegyzéket, névmutatót stb. nevezték így.

A kódexek leveleit néha megszámozták. Ezért feltűnő, hogy a nyomtatott könyvek levélszámozása aránylag későn kezdődött és csak a század végére lett általános. Olasz földön általában arab, Németországban római számokat használtak. Lapszámozásra csupán egy példa akad.

Az inkunábulumok közt gyakori a csonka példány. Ezért minden kötetet, ami a könyvtárba kerül, levelenként kell ellenőrizni: nincs-e hiány? Ez a kollacionálás. A szignatúra vagy a regisztrum segítségével könnyű ez. Több fáradságot igényel az az eset, amikor nincs szignatúra. Ilyenkor az ívfüzetek közepét összefogó fűzésre kell támaszkodni a kollacionálás közben.

Az egyes kiadások példányszáma az ötszázat ritkán haladta meg. A kelendőbb művekből azonban a nyomdászok újabb és újabb kiadásokat nyomtak, s ezeket néha nehéz egymástól megkülönböztetni. Az ősnymtatvány-katalógusok ezért betűhíven írják le az egyes kiadások kezdő, záró sorait és egyéb részeit. Azonosítás esetén vigyázni kell, hogy minden rövidítés, minden sormetszet egyezzen.

Nem ritkák egy és ugyanazon kiadásnak a variánsai sem. A korrigálás ugyanis gyakran még a nyomás alatt is folyt, esetleg száz példányt kinyomtak már az ívből, amikor rájöttek egy hibára. Ilyen esetben kijavították ezt - a javítás esetleg két-három sor újraszédéséből állt - s úgy folytatták a többi példány nyomását.

Az ősnymtatványok címléírását nem lehet a rendes könyvek mintájára elkészíteni. Sokszor nincs címlapjuk, amivel a leírást elkezdhetnénk. Nehéz a különféle kiadások megbízható szétválasztása. Ezért és más okok miatt külön szabályokra van szükségünk. Általában kétféle címléírást használunk, egy teljes és egy rövidített.

A teljes címléírás a szerző nevével kezdődik, ha ismerjük azt. A nevekkal kapcsolatban a gyakorlat elég ingadozó. Többnyire a keresztnévet tesszük előre, s ehhez járul valamilyen származásra, méltóságra stb. utaló jelző (Thomas de Aquino, Albertus Magnus, Janus Pannonius stb.). Sok nevet viszont a családnév alapján katalogizálunk (Trottus, Albertus Hund, Magnus). Még a nemzetközi bibliográfiákban sem azonosak mindig az alakok. Ezért,

ha keresünk valamit, tanácsos mindkét változatnál megnézni. Sok régi nyomtatvány egyáltalán nem tünteti fel a szerzőt, gondos utánjárással kell kinyomozni kilétét.

A cím gyakran változik, néha hosszú, bőbeszédű, néha semmitmondó. A felvételre ezért nem a könyvön szereplő, hanem az irodalomtörténetileg elfogadott alak kerül, de zárójel nélkül. Természetesen ez azonos is lehet a könyvön szereplő formával.

A címet az impresszumatatok követik: hely, nyomdász, évszám. Ha a kiadó nem azonos a nyomdással, az ő neve is rákerül a katalóguslapra „impensis”, vagy „pro” megjegyzéssel. Lapszám helyett összevont levélszámozást adunk, és utána kollacionálást, jelezve, hogy az ívfüzetekben hány levél van. Formája: a⁶, b⁶, c⁸, d⁶... Ha az ívfüzetek levélszámjai azonosak, összevont szignatúrát is lehet adni, pl.: a-o⁶, p⁸, q-x⁶. Ha a könyvön nincs szignatúra, a kollacionálás szögletes zárójelbe kerül: [a-e⁸, f¹⁰]. Ha az incunabulumban van levélszámozás, ezt is jelezzük. Utána réjtjelzést kell adni, jelezni az egy lapon levő hasábok és sorok számát, esetleg a betűtípusokat is.

A címfelvétel második részében betűhíven (rövidítések, sormetszetek feltüntetésével) leírandó a nyomtatvány címlapja, a nyomtatást tartalmazó első lapnak, a bevezetésnek és a tulajdonképpeni szövegnek az első sorai, a második ívfüzet első sora, a kolofon és esetleg egyéb részek is. Jelezni kell, ha a mű csonka, ha bejegyzések vannak benne, ha egykorú kötése van, végül pedig fel kell tüntetni a rá vonatkozó irodalmat, ha nem is valamennyit, de a legfontosabbakat.

Még ma is a legnélkülözhetetlenebb incunabulum-bibliográfia Ludwig *Hain* 1826 és 1833 közt négy kötetben kiadott „Repertorium bibliographicum”-ja. Az utolsó kötet halála után jelent meg, némileg megcsonkítva, ugyanis a V betűvel kezdődő szerzők közül néhányan (Jacobus de Voragine, Vergilius stb.) kimaradtak.

Hain 16.299 incunabulumot ír le, elég röviden, de minden lényeges adatot felsorol (formátum, betűk fajtája, levél-, sor- és hasábszám, szignatúra stb.) és megadja a kezdés, befejezés és egyéb fontos részek betűhív leírását. Hibája, hogy ritkán ad nyomda- és évjelölést - amennyiben ilyet nem talál a könyvön - s ha ad, ez nem mindig megbízható.

Újítása a sormetszet jelölése. Csillaggal jelzett leírásai teljesen pontosak, minden tekintetben kifogástalanok. Ezeket valószínűleg saját maga látta, kézbe vette és így írta le. A csillag nélküli leírások közt is akadnak teljesekek, nagyobb felük azonban nem betűhív, s így azonosításra alkalmatlan.

Hain a felsorolt műveket megszámozta. Azonosításra elsősorban az ő számait használjuk, előrevéve nevének kezdőbetűjét (pl.: H 4578).

Hain munkáját Walter Arthur *Copinger* folytatta. Bibliográfiájának első része helyesbíti és kiegészíti elődje adatait, második része pedig 6619 kimaradt és újonnan felfedezett ősnymtatványt ír le. Pontossága szempontjából az utód elmarad, sok másutt leírt adatot vett át minden kritika nélkül. Munkája második kötetének része Konrad Burger indexét tartalmazza, amely nyomdászok szerinti sorrendben sorolja fel az 1902-ig ismert incunabulumokat.

Sok Hainnál szereplő téves adat helyesbítése mellett közel kétezer addig nem regisztrált ősnymtatványt sorol fel egy másik kiegészítés, Dietrich *Reichling* összeállítása.

Az 1500 előtti művek azonosítására Copinger és Reichling művét is felhasználjuk. Jelzésük C, illetve R, ahol pedig Hain adatait helyesbítik, ott mindkét, vagy mindhárom betű (pl.: HC 1929).

1925-ben kezdték kiadni a „Gesamtkatalog der Wiegendrucke”-t, ezt a teljesség igényével fellépő ősnyomtatvány-katalógust, amely egyúttal bibliográfia is. Szerzők szerinti betűrendben a legteljesebb részletességgel írja le az összes ismert 1500-ig megjelent nyomtatványt. Közli a korrektorokat, ajánlásokat, szignatúrákat, típusokat, lelőhelyeket (olykor harminc-negyvenet is), a szerzők rövid életrajzát. Pontos átirással annyi sort reprodukál, hogy az azonosításnál a kétségnek még nyoma se lehessen. Felhívja a figyelmet a variánsokra. A csonka példányok meghatározását azzal segíti elő, hogy leírja a második ív első sorát. Rövidítése: GW.

1940-ben jelent meg a 8. kötet első füzet, amely eljutott a Federicis névig és a 9370. ősnyomtatvány leírásáig. Folytatását most tervezik, de lehet, hogy egyszerűsített címléirással.

Gyakran használják a British Museum katalógusát is, amely pontosság, rendszeresség szempontjából megközelíti a GW-t, sőt bizonyos vonatkozásokban (tükörméret, hasonló típusok közlése) felül is múlja. Országok és nyomdahelyek rendjét követi a felsorolás. Rövidítése: BMC.

Ezekon kívül sok katalógus van, amelyek a fentiek szerinti teljes leírást adnak. Ez természetesen nagyon megnöveli terjedelmüket, a különleges jelzések használata, a betűhív leírások pedig a szedést teszik költségessé. Ezért az újabban kiadott könyvészetek - ide tartozik a magyar könyvtárak 1970-ben megjelent közös katalógusa - csak az addig ismeretlen vagy addig hiányosan leírt műveknél követik ezt a módszert, a többinél - ilyen általában az anyagnak legalább 95%-a - megelégszenek a rövidített címléirással. Ez csupán a címet, szerzőt, impresszumatokat tartalmazza, továbbá a leírt példányra vonatkozó egyedi tulajdonságokat (esetleges csonkaság, különleges kötés, művészi iniciálék, egykori tulajdonos neve) és a H, C, R, GW, BMC számot, vagy egyéb katalógusra való utalást, ahol az érdeklődő megtalálhatja a teljes leírást.

Említettem, hogy a XV. századi könyveknek kb. harmadrészeben nem találunk kolofont, a kolofonok egy részénél pedig nincs meg minden adat, hiányzik pl. a nyomdász neve, a kiadás éve. Enélkül nehezen dönthető el, hogy egy könyv ősnyomtatvány-e vagy sem és nehezen illeszthető be a nyomdásztörténet megfelelő fejezetébe.

A nyomdászt a betűk jellegzetessége alapján már régóta próbálták meghatározni egyes szakemberek, de ezek a kísérletek bizonytalan alapon, az emlékezeten alapulnak. Századunk elején azután Henri Brodshaw és Robert Proctor elgondolásait tökéletesítve Konrad *Haebler* tudományos alapon nyugvó vizsgálati módszert dolgozott ki.

Az első nyomdászok egyéniségek voltak, arra törekedtek, hogy az általuk használt betű-fajtáknak egyéni, iparművészeti jelleget adjanak. Betűiket maguk vésték vagy vésették a maguk számára, s így ezek egymástól meglehetősen élességgel elütnek. A gót betűknél különösen az M-et metszették a legváltozatosabb formában. Haebler ezért típusrepertóriumában eszerint csoportosította a különböző típusokat. Az M-nek 101 alapformáját különböztette meg, s ezeket 1-től 101-ig terjedő számokkal jelölte meg.

A további útbaigazítást a sorok nagysága adja, mégpedig a nagyobb pontosság kedvéért nem egy, hanem húsz sor mérete. Meg kell mérni azt a távolságot, amely az első sor felső végét elválasztja a 21. sor felső végétől. Címtípusoknál, olyan nagyméretű betűknél, amelyekből nem szoktak hosszabb összefüggő szöveget szedni, a kiinduló pont tíz vagy öt sor egymástól való távolsága.

Ha egy incunabulum nyomdászát keressük, először az M betűt határozzuk meg: a 101 típus közül melyikre hasonlít a legjobban? Utána megmérjük húsz sor távolságát, majd a típusrepertóriumban megállapítjuk, hogy például az M⁵⁶ típusban melyik nyomdák használták

a 20 sor = 78 mm sortávolságot. A repertórium feltünteti néhány más betűnek, a kötőjelnek a jellegzetességét, hogy ezzel is elősegítse a tájékozódást.

Ezután a valószínűnek gondolt típust, vagy típusokat (mert többnyire több megfelelőnek látszót találunk), meg kell keresni egy hasonmás kiadásában, vagy a nyomda másik kiadványában és betűről betűre összehasonlítani a kezünkben levő könyv betűivel: egyezik-e valamennyinek az alakja?

Antikva típusoknál nehezebb a hasonlítás, mert itt az egyes típusok közt sokkal kevesebb az eltérés. Kiindulópontul a Qu betű szolgál. Az első elkülönítés aszerint történik, hogy a Q és u közös matricára van-e öntve vagy sem. (Ha a Q alsó szára az u alá nyúlik, akkor közös a matrica.) Ez alkotja a két fő csoportot, a harmadikban vegyesen szerepel mindkét fajta Qu. A repertórium a különleges formákkal együtt húsz féle Qu-t különböztet meg, és megadja a h, y, 3 betűknek és néhány különleges jelnek jellegzetességét. A további eljárás ugyanaz, mint a gót betűknél.

A hasonmások közül a legfontosabb a „Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts” című nagyszabású kiadvány. 32 kötete jelent meg, s ebben 2400 táblán mutatja be a különféle betűtípusokat. Az eligazodást városok és nyomdák szerinti regiszterkötet segíti elő. A könnyebb összehasonlítás kedvéért a szövegrészek mellett a betűket alfabetikus csoportosításban is bemutatja. Típusmegállapításra használható a British Museum ősnymotatvány-katalógusa is. Minden kötet végén sok hasonmás tábla található.

A típusmeghatározásból a könyv megjelenési évére is lehet következtetni. A BMC az egyes nyomdákra szóló bevezetésben közli azt is - a keltezett nyomtatványok alapján -, hogy az egyes típusokat melyik évtől melyik évig használta a nyomda. Ennek alapján többnyire 3-4 esztendei pontossággal meg lehet mondani a kiadás idejét.

A típusmeghatározás nem ad feltétlen bizonyosságot. Általában jól használható kb. 1480-ig. Ekkor is előfordult ugyan, hogy egyes műhelyek mások betűkészletét vették át, de ezeket többnyire átöntötték, s ilyenkor a sorméret már eltér pár milliméterrel. A figyelmes vizsgálat egyéb eltéréseket is felfedezhet (új betű egy megsérült helyett stb.). A XV. század végén a betűkészletek átvétele egyre gyakoribb, szaporodnak az egymáshoz szinte megegyező típusok. Ezért a vizsgálati eredményeket célszerű egyéb módszerekkel ellenőrizni, például a felhasznált papír vízjelével, a tartalmat összevetni a nyomda egyéb kiadványaival, adott-e ki hasonló jellegű könyveket. A példánytörténet is segíthet, melyik országban maradtak meg példányok a vizsgált könyvből.

Az ismert ősnymotatványok száma nem sokkal marad a félmillió alatt. Ez valamivel kevesebb, mint negyvenezer kiadást jelent. Azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az 1500 előtti nyomtatványok jelentős része - számbelileg talán a nagyobb fele - nem maradt korunkra. Áll ez különösen az egylevelesekre (naptárak, búcsúlevelek), amelyeket nem tartottak megőrzésre érdemesnek. Ezért minden ősnymotatvány nagy érték, még a töredékek is. Ha tehát akár ép példány, akár kötéstáblából kiáztatott töredék, vagy bármely olyan könyv kerül a kezünkbe, amelyről fel lehet tételezni ősnymotatvány voltát, ne hajítsuk félre, ne hagyjuk porosodni, hanem vizsgáljuk meg különös gonddal.

Borsa Gedeon

Általános nyomdászattörténet XVI. század

A régi nyomtatványokkal való foglalkozás során bizonyos korcsoportok alakultak ki. A legelső ezek közül az ősnymtatványokat foglalja magában, amelyeknek felső időhatára 1500. december 31. A további időkörök már nem ilyen egységesek. Voltak, sőt ma is vannak munkák, amelyek az 1501-1520 közötti évek nyomdászait, ill. nyomtatványait tárgyalják (Proctor, Isaac, Norton). 1526-tal, ill. 1536-tal zárta anyagát a 18. század végének nagy bibliográfusa, Georg Wolfgang Panzer. Az 1501-1540 közötti németalföldi kiadványokat külön dolgozták fel (Nijhoff Kronenberg). 1550-nel bezárólag kezelik egyes könyvtárak különgyűjteményben régi nyomtatványaikat (pl. az ELTE Könyvtára).

Mégis a legelterjedtebb és mind jobban általánosan elfogadott gyakorlat egységes egészként kezeli a 16. század nyomdatermését 1502. január 1-től 1600. december 31-ig bezárólag. Így gondolzza anyagát egyre több könyvtár is (pl. Országos Széchényi Könyvtár). E szempont szerint jelenik meg újabban mind több gyűjtemény katalógusa, ill. állítanak össze különböző szempontú (nyomdász, műhely, család, város, tartomány stb. szerinti) bibliográfiát.

A 16. századi könyvnyomdászat gazdasági mozgóerői mellett rendkívül jelentősek a szellemi rugók. A kifejlődő reneszánsz kitűnő publikációs lehetőséget talált benne: a klasszikus auktorok számtalan műve vált így általánosan hozzáférhetővé. De maguk a reneszánsz szerzők munkái is - a korábbi igen korlátozott lehetőséggel szemben - nyomtatott formában széles körben elterjedhettek. A szellemi áramlatok másik, hatásában ha lehet még jelentősebb síkja a reformáció volt. Ennek kibontakozása és viharos elterjedése az olcsó röplapokat előállító nyomdászat nélkül szinte elképzelhetetlen lett volna. Az ősnymdászat még többnyire helyi jelentőségű és esetleges hatásával ellentétben, tehát a 16. században a nyomdászat az élet minden területén annak szerves részévé vált, amellyel számolni kellett és számoltak is.

A nyomdászat gyors terjedése a 16. században tovább folytatódott. Ennek során Európa újabb országaiba is eljutott a „mesterséges írás művészete”: így Lettországra (Riga 1588), Izlandra (Hólar 1534) stb. A cirillbetűs műhelyek egyrészt a Balkán-félszigeten (Románia 1508 Tîrgoviște, Szerbia 1520 Gorazde, Albánia 1563 Shkoder), másrészt Kelet-Európában (Litvánia 1525 Vilnius, Oroszország 1564 Moszkva) terjedtek el új területen. A héber betűkkel szinte az egész Földközi-tenger környékén nyomtattak. Így Görögország (Szaloniki 1512) és Törökország (Isztambul 1503) mellett Afrikában és Ázsiában is feltűntek az első műhelyek: Marokkóban (Fez 1521), Egyiptomban (Kairó 1557) és Izraelben (Safed 1577). Így áttérve már az Európán kívüli területekre, itt külön csoportot alkotnak a jezsuita misszionáriusok műhelyei, amelyek nem kis részben a helyi lakosság nyelvén és betűivel készült kiadványokat állítottak elő: először Indiában (Goa 1556), majd Kínában (Macao 1588) és Japánban (Katsusa 1590). (Érdekes, hogy a Fülöp-szigeteken először, 1593-ban Manilában táblanyomat formában készültek a könyvek és csak 1602-től öntött fémbetűkkel.) De az Újvilágból sem hiányoztak már a 16. században sem a könyvnyomdák: az elsőt - viszonylag korán - 1533-ban alapították Mexikóban, majd 1584-ben a dél-amerikai Peru fővárosában, Limában.

Mennyiségben és minőségben egyaránt azonban a legjelentősebb nyomdai teljesítményt természetesen továbbra is azokban az országokban érték el, ahol az már a 15. században megtelepült. Számszerűen - érdekes módon - sem Németország, az új találmány szülőországa, sem Itália, ahol az először a leglátványosabban fejlődött, hanem Franciaország vezet. Itt közel

kétszáz városban mintegy két és félezer nyomdász, ill. kiadó tevékenykedett a 16. században. Kiemelkedő szerepe volt Párizsnak és Lyonnak, ahol nem kevesebb, mint közel ezer, ill. ötszáz műhely működött. Ezek termése kb. 40.000, ill. 20.000 különböző kiadvány a 16. század folyamán. (Hogy ez milyen nagy szám, kiderül abból, hogy egész Magyarországon ebben az időben harminc helységben ötven nyomdász összesen csak mintegy 850 nyomtatványt állított elő.) Mennyiségben Olaszország következik, ahol mintegy másfélszáz városban mintegy kétezer nyomdász, ill. kiadó működött ebben a században. Itt Velence emelkedik ki közel ezer műhelyével. Németország több mint kétszáz városában a nem egész kétezer nyomdász, ill. kiadó sokkal arányosabban oszlott meg, mint Franciaországban vagy Itáliában, hiszen a legnagyobbakban (Köln, Nürnberg stb.) sem érte el a cégek száma a százötvenet. E három, kimagaslóan legjelentősebb ország után három további állam alkotja a következő kategóriát a nyomdászok, ill. a kiadók száma alapján: Németalföld (a mai Belgium és Hollandia) több mint ezer, Spanyolország kb. 800 és Anglia kb. 500. Ezek között Angliában London (kb. 400) különösen és Németalföldön pedig Antwerpen (kb. 350) magaslik ki. Svájc kb. 250 (Genf vezetésével), Cseh- és Morvaország, Lengyelország, ill. Portugália több mint száz műhelye után még sok más állam következik a sorban egyre kevesebb város, mind kevesebb műhelyével.

Összefoglalva a fentieket, elmondható, hogy a 16. században négy világrész kb. 900 városában mintegy 12.000 nyomdász, ill. kiadó tevékenységéről van ma tudomásunk. A nyomtatványok száma - igen óvatos becslés szerint is - félmillióra tehető, amelyekből ma világszerte közgyűjteményekben igen elnagyolt számmal kifejezve mintegy tízmillió példányt őriznek.

A fenti óriási számok közül egy-egy nyomdászt kiemelni roppant nehéz, hiszen minden említett névhez tucatnyi, jelentőségében azt megközelítő más személyt lehetne - gyakran nem is alaptalanul - hiányolni. A hazai gyűjteményekben kiadványaikkal jól képviselt legkiemelkedőbb nyomdákról - az önkényes értékelés hangsúlyozott veszélyével - dióhéjban az alábbiakban lehet beszámolni.

Németország nyomdászatára különösen nagy hatással volt a lutheri reformáció. Néhány város kivételével (pl. Köln) szinte mindenhol ebben a szellemben jelentették meg a könyveket a század húszas-harmincas éveitől kezdve. Több más országgal ellentétben itt egyetlen város vagy család sem emelkedett ki rendkívüli módon a többiek közül. Wittengerben, Luther városában Johann Grunenberg és az ifjabb Melchior Lotter után Hans Lufft volt a legfontosabb nyomdász, aki a nevezetes Luther-féle bibliát is nyomtatta (ötven év alatt 100.000 példányban). Nürnbergben Anton Koberger műhelye 24 sajtóval a 15. század végén az akkori világ legnagyobb nyomdája volt. Később Hieronymus Höltzel és Friedrich Peypus tartozott a jelentősebbek közé. Augsburg kiemelkedő nyomdája Hans Schönsperger volt három generáción át ugyanezzel a névvel. Bázeli humanista, igényes tudományos kiadványok városa volt, ahol előbb Johannes Frobenius, majd Johannes Oporinus készítette Erasmustól Vesaliusig a legjelentősebb szerzők munkáit. Fontos volt itt még a Petri család tevékenysége is. Lipcse vezető nyomdája az idősebb Melchior Lotter, Nikolaus Wolrab és Valentin Bapst volt. A másik nagy vásárváros, Frankfurt a. M. különösen a század utolsó évtizedeiben került vezető pozícióba, elsősorban Christian Egenolff, a hugenotta Wechel család és Sigismund Feyerabend tevékenysége nyomán. Hieronymus Commelinus Heidelbergben a klasszikus auktorok kiváló kiadásával tűnt ki, míg Johann Grüninger Strassburgban a szöveg és az illusztráció harmonikus illesztésével. A legtermékenyebb kölni nyomdász Johann Gymnich volt.

Itáliában a nyomdászatban vezető Velence városában a Manuzio családot, és azon belül is az idősebb Aldót kell kiemelni. Az ő műhelyében készült az első kurzív betűs kiadvány 1501-ben. A nyomda termékei, az ún. aldinák mind a szöveg gondozottságában, mind a nyomdai kiállítás szépségében vezető helyet vívtak ki. Egy másik család, a Giunta már több városban és különösen a liturgikus nyomtatványok előállításában ért el nagy sikereket. Mennyiségi téren egy személy is kiemelkedett még itt Velencében: Gabriele Giolito de'Ferrari. Sok száz kiadványa két nagy csoportba osztható, amely egyben a 16. századi itáliai nyomdászat alakulására általában is jellemző. Úgy 1560 táján főként a reneszánsz szerzőinek munkáit jelentette meg, majd ettől kezdve, a tridentin zsinat hatására sorait újjászervező katolikus egyházat szolgálta elsősorban nyomtatványaival.

Franciaországban az Estienne család az, amelyik kimagaslik a többiek közül. A legidősebb Henri, a nyomdászdinasztia megalapítója egyben jeles humanista is. Ez a körülmény is jellemző a 16. századi nyomdászatra, amelyet csak részben tekintettek iparos tevékenységnek, sok esetben inkább tudományos és művészeti alkotómunkának. A család rokonságban állt két másik jelentős párizsi nyomdással, Jodocus Badius Ascensiuszal, ill. Michel Vascosannal. Az idősebb Henri három fia (id. François, id. Robert és Charles) is jelentős nyomdász volt. Közülük idősebb Robert protestáns meggyőződésből áttelepült Genfbe, Calvin városában. A másik legjelentősebb franciaországi nyomdahelyen, Lyonban két német származású család tevékenysége emelhető ki: Trechsel és Gryphius. Németalföld jelentősége különösen a század második felében növekedett a nyomdászat terén, hogy azután a 17. században szinte annak központjává válják. A francia származású Christophe Plantin, ill. utódai emelendők itt ki. Az antwerpeni műhely mellé - a terület vallási megoszlása során - Leydenben filiálé létesült, amelyet azután egyik veje, Franz van Ravelingen (Raphalengius) vett át. Az antwerpeni székházat Plantin halála után másik veje, Paul Moerentorf (Moretus) vezette. E család birtokában maradt azután évszázadokon át, ma azután a világ legnevezetesebb nyomda-történeti múzeuma.

Bennünket, magyarokat természetesen különösképpen érdekelhet a szomszédos országok, ill. tartományok 16. századi nyomdászata. Ezek közül is elsők a társországok: Horvátország és Szlavónia. A két 15. századi műhely (Kosinj 1483 és Zeng [Senj] 1494) után 1527-ben Zágráb (Zagreb), majd 1530-ban Fiume (Rijeka) falai között kezdett könyvsajtó dolgozni. Területileg és nyomdász szempontjából egyaránt legközelebb áll hozzánk Varas (Varasdin) városában Joannes Manlius nyomdája 1586-1587-ben. Mind itt, mind a fentiekben felsorolt többi nyomdahelyen a műhelyek kérész-életűek voltak: általában csak egy-két évig működtek.

Manlius személye átvezet a következő szomszédhoz, Krajna fővárosába, Ljubljanába (Laibach), ahol ő 1575 és 1580 között dolgozott. Stájerország fővárosában, Grácban 1559-től folyamatosan dolgozott könyvsajtó, sőt 1563 és 1599 között két műhelyben is. Georg Widmanstetter 1586-tól vezette az egyiket, amelyet azután utódai még a 19. században is magukénak mondhattak. Alsó-Ausztriában már 1501-ben működött egy névtelen nyomdász Schrattenthalban. A legliberálisabb Habsburg uralkodó, II. Miksa császár idejében, 1570-ben a Duna mentén fekvő Steinben az alsó-ausztriai rendek protestáns nyomdát rendeztek be, amelyet a következő évben a nem messze fekvő Rosenberg am Kampba költöztettek át. A nyolcvanas évek elején pedig Wildberg bei Hornban létesült újabb protestáns műhely. Mindkettő igen korlátozottan tevékenykedett. Bécsújhelyből (Wienerneustadt) csupán egyetlen 16. századi kiadvány ismeretes 1582-ből. Kimagasló szerepet játszott a fentiekkel szemben a magyar nyelvű nyomdászat szempontjából Bécs (Wien), ahol már a 15. században meghonosodott Gutenberg találmánya. A 16. században 36 műhely dolgozott itt. Ezek közül számunkra különösen azok fontosak, ahol magyar nyelvű nyomtatványok is készültek: Johann Singriener sen. 1536-1538 (3), Agid Adler 1550 (2), Johann Singriener jun. 1554-1561 (3),

Raphael Hoffhalter 1557-1562 (6), Philipp Püdninger 1568 (1), Kaspar Stainhofer 1678-1674 (6), Blasius Eber (1), Michael Apffel 1577-1582 (6). Összesen tehát 28 magyar nyelvű nyomtatvány készült Bécsben a 16. század folyamán a felsorolt nyolc műhelyben.

Cseh- és Morvaországban már a 15. században hat városban nyomtattak, ezek közül Prága (Praha) városa az, ahol 1487-től mindig működött könyvsajtó. Jelentőségét jól mutatja, hogy a 16. századból több mint félszáz műhely ismeretes. Ezek közül Michael Peterle 1584-ben készített egy magyar nyelvű kiadványt. Prágán kívül még közel 50 további helységben tevékenykedett nyomda Cseh- és Morvaországban a 16. század folyamán, de jelentőségük a fővároséval nem mérhető.

Lengyelország mintegy tucatnyi városában nyomtattak a században, de magyar szempontból Krakkó (Kraków) a legfontosabb. Itt már 1473 végén, tehát rögtön Budát követően alapítottak nyomdát, de folyamatosan csak 1503-tól dolgozott összesen húsz műhelyben sajtó e városban. Miután Magyarországon csak 1550-től nyomtattak folyamatosan magyar nyelven, az ezt megelőző időben ezeket - Bécsen kívül - elsősorban itt, Krakkóban készítette Hieronymus Vietor 1527-1546 (20), majd özvegye 1547-1549 (4). De a század második felében is jelentek meg itt magyar nyelvű művek, ha már nem is olyan nagy számban, mint korábban: Lazarz Andrysowic 1550-1559 (3), Maciej Wirzbieta 1572-1580 (3) és Andrzej Piotrkowczyk 1585 (1). Krakkóban tehát a 16. században összesen 31 magyar nyelvű nyomtatvány készült öt nyomdással.

A román fejedelemségek területén kizárólag cirillbetűs nyomdák dolgoztak. Először Tîrgovişteben 1508-ban alakult ilyen műhely, amely 1512-ig működött. 1545-1547 közötti tevékenység után 1558-ban Coresi nyomtatott e városban, aki előtte és utána Brassóban dolgozott. Legújabbán derült fény arra, hogy 1582-ben Bukarest (Bucureşti) egyik kolostorában készült el hosszú évek munkájával az az ó-egyházi szláv nyelvű evangeliarium, amelyet brassói papírijai alapján korábban erdélyi nyomtatványnak tartottak.

Ugyancsak az orthodoxia szolgálatában állt az a féltucatnyi, zömmel kolostori nyomda, amely a mai Szerbia területén dolgozott a 16. században. Ezek közül Magyarországhoz legközelebb Belgrádban (Beograd) működött könyvsajtó 1552-ben.

Igen röviden áttekintve a 16. század nyomdászattörténetét, szólnunk kell valamit ezek könyvtári feltárásáról is. Az ősnymtatványok módszeres feldolgozása világszerte már meglehetősen előrehaladott állapotban van. Miután már publikálták a 15. századi kiadványokat, igen sok gyűjteményben hozzálátták a 16. századi nyomtatványok feldolgozásához. Ennek során valóban rendkívül változatos és mozgalmas kornak termékei kerülnek egyre inkább az érdeklődés előterébe.

Hasonló a helyzet hazánkban is, miután az ősnymtatványok számbavétele és publikálása megtörtént (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Bp. 1970). Eszerint 56 közgyűjteményben 3550 mű 7107 példányát őrzik Magyarországon. (Ezek az adatok lényeges módosulásnak már nem nagyon vannak kitéve, hiszen az újonnan előkerülő ősnymtatványok száma évenként a tucatot sem éri el.) A tudományos kutatás további forrásainak feltárása céljából a Magyar Tudományos Akadémia - a Könyvtörténeti Munkabizottság javaslata alapján - határozatot hozott, hogy el kell készíteni a hazai közgyűjteményekben található 16. századi nyomtatványok katalógusát.

Ennek alapján az országos katalógusra vonatkozó előkészítő munkálatok megindultak. Előzetes becslések szerint Magyarországon ilyen kiadványokból legalább 3-400 gyűjteményben (könyvtár, levéltár és múzeum) összesen mintegy 70-80.000 példányt őriznek. Ebből a nagy számból is látható, hogy e vállalkozás mérete mintegy tízszerese az ősnymtatványoké-

nak. További, igen súlyosbító körülmény, hogy míg a 15. századi nyomtatványok pontos leírása a gazdag szakirodalomban csaknem minden esetben rendelkezésre áll, így elegendő az azokra történő hivatkozás, a 16. századi kiadványokra vonatkozó publikációk viszonylag sokkal kevesebb adatot tartalmaznak. Ez érthető, hiszen a legutóbbi évtizedekig a régi nyomtatványokkal végzett munka zömét az ősnymtatványok kötötték le. A 16. századi kiadványok feltárása ezzel szemben szinte csak mostanában került világszerte az érdeklődés középpontjába. De nemcsak az a gond, hogy viszonylag kevés e korból származó nyomtatvány és ráadásul igen szétszórtan nyert publikálást, hanem az is, hogy az ősnymtatványoktól eltérően a feltárás, leírás formája sem alakult még ki nemzetközi szinten. Hogy ez milyen gondot okoz, arra itt csak egy-két példával kívánunk utalni.

A katalógusok többsége szerkezetében a szerzők nevére épül, ezért ezek egységes alakja igen fontos. Sajnos ezen a téren a legszélesebb skálájú eltérés tapasztalható: elég, ha a szentek és uralkodók nevének egymástól igen eltérő formáira gondolunk. Hasonló gond a szerző nélküli művek rendszavának meghatározása. Nagy probléma a leírás mélységének megválasztása, hiszen egyetlen felesleges betű több tízezerszeresen már óriási, hiábavaló munkát jelent. Ugyanakkor az elégtelen leírás sokszor nem teszi lehetővé több különböző kiadás egymástól történő elhatárolását, ill. az azonosítását. A hiányzó impresszumadatok (a megjelenés helye, ideje és nyomdája) kiegészítése ugyancsak rendkívül nehéz feladat, pedig erre viszonylag igen sok műnél (kb. a kiadványok egyharmadánál) szükség van. Az ősnymtatványoknál e század elején a bennük használt betűtípusokról pontos és részletes repertórium készült, amelynek segítségével majd minden esetben megnyugtató módon megállapíthatók a nyomtatás hiányzó adatai. Hasonló repertórium elkészítése a 16. századból méretei miatt már csak számítógéppel képzelhető el, de ennek megvalósítására konkrét lépések még nem történtek.

A hazai gyűjteményekben őrzött 16. századi nyomtatványok országos katalógusát méretei miatt sajnos szinte lehetetlen egyetlen kötetben, illetve betűrendben publikálni. Az ilyen igény időben is rendkívül elodázná a publikációt, hiszen reálisan számolva sok-sok év szükséges az összes hazai gyűjtemény ilyen jellegű állományának feldolgozására. Reálisabbnak látszik ehelyett inkább kb. tízezres nagyságrendű kötetekben megjelentetni a legnagyobb könyvtárak, ill. gyűjteménycsoportok állományát. Az Országos Széchényi Könyvtár és az ELTE Könyvtára 16. századi nyomtatványainak ismertetése megtöltene egy-egy önálló kötetet.

A magyarországi egyházi gyűjtemények könyvértékeinek számbavétele már részben befejeződött, részben még folyik. Ennek egyik kategóriáját képezik a 16. századi nyomtatványok. Nagyon fontos tehát, hogy ezek kikeresése és bejelentése a legnagyobb gonddal és lehetőleg mielőbb megtörténjék. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1973 elejével külön, önálló munkakört alakítottak az egyházi gyűjtemények könyvértékeinek a tudományos kutatás céljait szolgáló országos szintű nyilvántartásba vételére. Ennek egyik fontos részét képezik a 16. századi nyomtatványok.

Az MTA a 16. századi nyomtatványok országos katalógusa munkálatainak segítésére máris több segédlet előkészítését támogatja. Anyaggyűjtés folyik az egységes szerzői névformát és címszavakat tartalmazó thesaurus kidolgozásához. Már a nyomdába küldésre történő előkészítés stádiumában van a világ valamennyi 16. századi nyomdahelyének, ill. nyomdászának és kiadójának betűrendes jegyzéke (Clavis typographorum librorumque seaculi XV-XVI), amely feltünteti az illetők működésének időkorét. Tehát választ lehet kapni, hogy 1601 előtt Limától Nagaszakiig és Lisszabontól Moszkváig melyik városban, mikor és ki működött és hol működött. Ez a hiányos impresszumú kiadványok jelentős részénél megoldja a problémát.

Az Országos Széchényi Könyvtár akár a bejelentéssel kapcsolatban, akár attól függetlenül készséggel áll rendelkezésre a 16. századi nyomtatványokkal kapcsolatos mindennemű probléma megoldásában. Nyilván nem kis gondot okoz az évszám nélküli nyomtatványoknál annak megállapítása, hogy vajon 1601 előtti kiadványról van-e szó, vagy sem. Még nehezebb problémák adódhatnak a csonka vagy csak töredékében fent maradt nyomtatványok esetében. Sokszor nem könnyű a szerző, ill. a cím meghatározása sem.

Borsa Gedeon

Magyarországi nyomdászattörténet

XV-XVII. század

Magyarországon a könyvnyomtatás világviszonylatban is a legelső között tűnt fel: Gutenberg Németországán kívül időrendben csak Itália (1465), Svájc (1470), Franciaország (1470) és Németalföld (1470?) előzte meg. Most éppen ötszáz éve, 1473. június 5-én készült el *Budán a Chronica Hungarorum*, amelyet Andreas Hess nyomtatott. Még egy másik kiadványa is ismert a budai műhelynek, amely évszám nélkül jelent meg. Az első, igen korai könyvsajtó rövid idő után nyomtalanul eltűnt.

Még ugyanebben az évtizedben újabb műhely létesült hazánkban, amelynek azonban sem nyomdászát, sem nyomdahelyét nem ismerjük, de három terméke maradt fenn 1477 és 1480 közötti időből. Ezek közül az elsőről nevezzük ennek mesterét a „*Confessionale nyomdász*”-nak. Miután az utolsó kiadványát pozsonyi megrendelésre készítette, nem lehetetlen, hogy talán ebben a városban működött. E második ősnymda élete is igen rövid volt, majd ezt követően több mint fél évszázadig hazánkban nem dolgozott könyvsajtó, így a könyvszükséglet kielégítése ez alatt külföldön történt. A Mohács előtti Budán tucatnyi könyvkereskedő működött, akik ugyancsak külföldön - elsősorban Velencében - nyomtatták kiadványaikat.

1529-ben az erdélyi szászok fővárosában, *Szebenben* alapítottak nyomdát, amelynek kétéves működéséről van tudomásunk Lukas Trepoldner vezetésével. Ugyanitt 1544-től cirill betűs műhely a románság szolgálatában tevékenykedett közel egy évtizeden át a moldvai származású Philip irányításával.

A szászok másik központjában, *Brassóban*, 1539-ben kezdett el a könyvsajtó dolgozni. Ennek különös jelentőséget kölcsönöz az, hogy gazdája, fametszője és szellemi vezére a neves humanista, Johannes Honterus volt. E műhely irányítását halála után tanítványa, Valentin Wagner vette át, aki igen aktív volt. Az ő elhunytja után (1558-tól) a nyomda ugyan egyre ritkábban, de egészen a század utolsó évtizedéig jelentkezett újabb termékeivel.

Ugyancsak 1539-ben *Sárvárott* Nádasdy Tamás támogatásával indult meg a humanista Sylvester János nyomdája. Előbb az ő neves nyelvtankönyvét, majd Újszövetség-fordítását jelentették itt meg (1541). Az időrendben következő nyomdaalapítás kiemelkedően jelentős: *Kolozsvár* 1550-ben. Előbb Georg Hoffgreff társaságában, majd 1574-ben bekövetkezett haláláig Heltai Gáspár egyedül vezette ezt a műhelyt. Heltai egyben a magyar irodalomtörténet egyik jelentős alakja. Személye jól formázza az akkori idők rendkívül változatos vallási viszonyait, hiszen a katolikus, evangélikus, református és unitárius hitet vallotta gyors egymásutánban. Nyomdatermékeinek túlnyomó része magyar nyelvű. Heltai nem csak művelt szerző volt, de a gazdasági ügyekhez is jól értett. Bizonyítja ezt, hogy műhelyének megfelelő és olcsó papírellátása érdekében papírmalmot is létesített. (A brassóival és a szebenivel együtt csak a kolozsvári papírgyártás termékei ismeretesek hazánkban a 16. századból.) Özvegye még jó üzleti érzékkel folytatta a népszerű széphistóriák megjelentetését, de fiuk idejében a nyomda jelentősége már mind mennyiségileg, mind minőségileg jelentősen csökkent.

Külön csoportot alkotnak az erdélyi cirill betűs nyomdák, amelyeknek központja *Brassó* volt. Vezető tipográfusuk Coresi, aki 1557 és 1583 között részben egyedül, részben társakkal (Oprea, Tudor és Manaila) itt dolgozott, ill. közben 1580-ban *Szászsebesen*. Ugyancsak

Brassóban működött Calin (1565), Lorint (1567 és 1572), valamint Serban (1586-1588). Lorint később (1578-1579) *Gyulafehérvárott*, Serban pedig előbb (1582) Marien társaságában *Szászvároson* működött. A lutheri reformáció előharcosa volt Huszár Gál, aki eszméinek hirdetésére a könyvsajtót nagy lendülettel vette igénybe. *Magyaróvár* (1558-1559) és *Kassa* (1560) után 1561-től *Debrecenben* nyomtatott. Innen a következő évben távozott és 1573-1574 években *Komjátin* dolgozott, majd Dávid nevű fia 1577-ben *Pápán*.

Debrecenben Huszár távozása ellenére is meggyökerezett Gutenberg találmánya. A város támogatásával egymás után több mester is dolgozott: Török Mihály (1563-1567), Komlós András (1569-1575), ennek özvegye (1576-1577) és Csáktornyai János (1590-1594). Ezek sorában találjuk még a két Hoffhaltert is. Az apa, Raphael már, mint neves bécsi nyomdász került hazánkba, ahol *Debrecenben* (1565), *Váradon* (1565-1567), majd *Gyulafehérvárott* (1567-1568) dolgozott. Halála után egy ideig még özvegye vezette a műhelyt Gregorius Wagner segítségével (1568-1569). Hoffhalter Rudolf, a fiuk a Mura és a Dráva vidékén tevékenykedett (*Nedelic* és *Alsóindva*) az 1573-1574 években, majd a debreceni műhelyt vezette 1576-1586 között. Közben rövid ideig (1584-1585) *Váradon* működött.

Egyetlen, de irodalmilag igen fontos terméke ismert Karádi Pál műhelyének 1569-ből, amely *Abrudbányán* készült. Karádi utóbb *Simándra* költözött, de arról, hogy ott nyomtatott volna, nincs biztos tudomásunk.

A 16. századi magyar irodalomtörténet másik kimagasló alakja, Bornemissza Péter ugyancsak rendelkezett könyvsajtó felett: 1574-1578 között *Semptén*, 1579-1584 között *Detrekőn*, végül 1584-ben *Rárbókon*. Itt többnyire saját munkáit nyomtatta ki. Ebben segítőtársa Mantskovit Bálint volt, aki a műhely készletét átvéve előbb *Galgócon* (1584-1588), majd *Vizsolyban* dolgozott. Ez utóbbi helyen készítette a 16. századi hazai könyvnyomtatás méreteiben is legjelentősebb alkotását, az első teljes, Károlyi Gáspár által fordított magyar nyelvű Bibliát. A vizsolyi műhely Mantskovit halála után még 1599-ig működött. *Szebenben* a város 1575-ben újra nyomdát hozott létre, amelynek vezetői a század végéig rendkívüli sűrűséggel váltogatták egymást: Martin Heusler (1575-1576), Martin Wintzler (1575-1576), Gregor Fraitlinger (1576-1578), Georg Greuss (1581-1584 és közben 1583-ban, Brassóban), Johann Heinrich Crato (1590-1594) és Johann Fabricius (1595-1601).

A Felvidék akkor egyik legjelentősebb városában, *Bártfán* 1577-ben alapította nyomdáját Dávid Gutgesell, amely 1599-ben bekövetkezett haláláig élénk tevékenységet fejtett ki. Innen származik az egyetlen korabeli adat egy betűöntő tevékenységéről: Salamon Sultzer 1589-ben újította fel a Gutgesell-műhely nyomdakészletét.

Az első hazai nyomda, amely kizárólag a katolikus egyház szolgálatában állott, 1578-ban alakult *Nagyszombatban*. Szervezője Telegdi Miklós volt, akinek halálával a műhely a törökök elől ide húzódott esztergomi káptalané lett (1588-tól).

Csupán egyetlen évből, 1578-ból ismert *Besztercebánya* könyvsajtója, amelyet Christoph Scholtz vezetett.

Különösen mozgékony volt a Krajnából hazánkba jött Joannes Manlius. Közel negyedszázados nyugat-magyarországi tevékenysége során számtalanszor változtatta lakhelyét: *Németújvár* (1582-1585, 1589, 1595-1597), *Monyorókerék* (1587-1589, 1590-1591), *Sicz* (1592-1593), *Keresztúr* (1598, 1601, 1603-1605), *Sárvár* (1600, 1602). Közben még a horvátországi *Varasdon* is járt (1586-1587).

Bizonytalan és még további megerősítést kíván Johann Walo nyomdája, amelyről csak egyetlen röpirat ad hírt 1594-ből, hogy az *Pozsonyban* működött.

A Lajta menti *Vimpácon* 1593-ban az ottani ferencesek kolostorában kezdtek el nyomtatni. E műhely tevékenységéről 1599-ig maradt fenn adat.

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a 15. századból mindössze két hazai nyomda ismeretes. A következő évszázadból már 30 helységben összesen 20 műhely tevékenységéről van tudomásunk, ahol - mai ismereteink szerint - 50 név szerint is ismert nyomdász gondozásában összesen mintegy 850 kiadvány készült. A nyomdák jelentős része rövid életű volt. Így a századfordulón mindössze öt városban működött könyvsajtó (Kolozsvár, Debrecen, Szeben, Bártfa és Nagyszombat) és Manlius műhelye.

Így léphetünk át a következő korszakba, a 17. századba, amely a törökök elleni harc folytatása jegyében telt el. Ennek ellenére a hazai nyomdászat fejlődése, ha nem is töretlenül, de tovább tartott.

A magyar nyelvű kiadványok szempontjából évszázadokon át fontos nyomda volt *Kolozsvár*. Az itteni Heltai nyomda ifjabb Gáspár, majd annak utódai tulajdonában maradt, de a műhelyt faktorok vezették. Ezek sorából az első név szerint is ismert Makai Nyírő János (1616-1621), majd Szilvási Válaszúti András (1624-1625) és végül Abrugyi György (1630-1660). 1660-ban a Heltai nyomda utolsó tulajdonosának, Joannes Raviusnak a neve is feltűnt egy kiadványon, de még ugyanebben az esztendőben be is fejezte tevékenységét ez a nagyhírű műhely.

Váradról menekültében 1661-ben Kolozsvárott működött rövid ideig műhelyével Szenci Kertész Ábrahám, de hamarosan továbbment Szebenbe. Ekkor néhány évig nyomda nélkül volt Kolozsvár, de már 1668-ban, Szenci Kertész halála után műhelye felszerelését Apafi Mihály fejedelem intézkedésére ideszállítják, és 1672-ben a református egyháznak adják. A következő évben ugyanez történt az egykori gyulafehérvári fejedelmi műhely megmaradt készletével. Az új officina vezetését Veresegyházi Szentyel Mihályra bízták, aki ezt 1684-ig látta el. Ekkor a felszerelés egy részét *Keresdre* vitték a Bethlen család szolgálatára. A kis keresdi műhely 1684-1686 között működött Székesi Mihály vezetésével. A kolozsvári nyomda új faktora Némethi Mihály volt (1684-1690), akit Veresegyházi István követett (1690-1693). 1693 végével új és fontos korszak köszöntött Kolozsvárra, mert hazatért igen sikeres németalföldi betűmetszői tevékenysége után Misztótfalusi Kis Miklós, a magyar nyomdásztörténet kimagasló egyénisége. 1702-ben bekövetkezett haláláig több mint száz kiadványt készített. A református egyház két öröklött nyomdáját átmenetileg egyesítette saját készletével, amiből azután súlyos nehézségei támadtak. 1691-ben az unitárius vallású és lengyel származású Kmita András alapított új nyomdát Kolozsvárott. Ezt az unitárius egyház szolgálatába állt műhelyt özvegye, Lengyel Kmita Andrásné idején faktorok vezették: Liszkai Mihály (1697) és Michael Heltzdörfer (1702). A műhely tevékenysége 1702-vel szűnt meg.

Debrecenben, 1596-ban a lipcsei Rheda Pál vette át a nyomda irányítását, akit fia, Péter követett (1619-1630). 1632-től Fodorik Menyhért vezette a műhelyt, bár ő emellett főleg könyvkötéssel foglalkozott. Utána 1652 és 1660 között nincs hír a debreceni könyvsajtóról. Karancsi György idején (1661-1676) hírhedten gyenge minőségben készültek a kiadványok. Utóda a korábban Sárospatakon tevékenykedett Rosnyai János volt (1677-1682), aki javított a nyomtatványok színvonalán. Csak rövid ideig állt a műhely élén Töltési István (1683-1685). Kassai Pál (1686-1695) és özvegye (1696) idején újra romlásnak indult az officina. Ez a folyamat utóduk, Kassai Pál idején (1697-1705) csak folytatódott. A labancok azután 1075-ben fizikailag is megsemmisítették a magyar nyelvű kiadványok szempontjából különösen neves debreceni nyomdát és annak teljes felszerelését.

Szeben nyomdájáról meglehetősen hiányos kép áll rendelkezésre, mert viszonylag kevés terméke ismeretes. Ezek szerint Simon Grüngras (1604-1607), Paul Wolff (1611-1613),

Jakob Thilo (1616-1619) vezették a 17. század első két évtizedében ezt a műhelyt. 1622-ben Benjamin Fiebick adott ki egy könyvet. A linzi származású Marcus Pistorius 1629 és 1654 között állt a nyomda élén, őt pedig Martin Pistorius követte. Christoph Hildebrand (1659-1660) és Blasius Prössl (1665) után Stephan Jurgling működött itt, majd ez utóbbi özvegye, Agnes (1687-1693), akit előbb Johann Hermelius (1691), majd Johann Barth (1693) mint faktor Segített. Kaspar Falumski (1695) és Marcus Reichard (1696) rövid működése után 1696-ban Johann Barth kezébe került a szebeni nyomda, amelyet ő és utódai azután egészen a 19. századig vezettek. 1660-ban Váradról Kolozsvárra menekült, majd onnan Szebenbe költözött Szenci Kertész Ábrahám, aki 1663 és 1667 között rendkívül sok kiadványt készített itt. Halála után Udvarhelyi Mihály vette át a műhely vezetését (1668), amely azután átkerült Kolozsvárra.

Bártfa nyomdásza, az idősebb Jakab Klöss még a századforduló előtt (1597) kezdte el tevékenységét. 1614-ben átmenetileg Lőcsére költözött, de a következő évben már visszatért Bártfára. 1618/19 tájt halt meg. Azonos nevű fia nagykorúságáig Martin Wolfgang nevű faktor vezette a műhelyt (1621). Ifjabb Jakab Klöss városi bírói tiszte mellett 1622-től 1665-ben bekövetkezett haláláig állt a nyomda élén. Ekkor Bártfa városa átvette a helyi officinát, amelyet azután továbbiakban faktorok vezettek. Elsőként Georg Sambuch (1666-1669), majd Thomas Scholtz (1669-1671), aki 1656-ban Eperjesen jelentetett meg egy munkát. Leonard Ockerlan csak 1683-ból ismeretes. Az ezt követő egy évtizedes szünet után 1694-től ismét Thomas Scholtz, de feltehetően már az ifjabb, a faktor. A bártfai városi nyomda egy részét 1710-ben, a Rákóczi hadiújságának, a Mercurius Veridicusnak megjelenését biztosítsák, átköltöztették. 1715-ig még elvélve jelent meg bártfai nyomtatvány, de ekkor az egész készlet átkerült Kassára a jezsuitákhoz.

Nagyszombatban az esztergomi káptalan nyomdáját érzékenyen érintette, amikor 1609 tájt felszerelésének egy része Pozsonyba került. A visszamaradt műhelyt 1620-ban Nikolaus Müller vezette, aki azután Kassára távozott. Ekkor átmenetileg megszűnt a könyvnyomtatás Nagyszombatban.

1648-ban került vissza Pozsonyból az officina, amely most már a jezsuiták vezette akadémia (egyetem) szolgálatában állt, egészen a rendnek 1773-ban történt feloszlásáig. A mind több és több kiadványt készítő műhely a század végére hazánk legnagyobb teljesítményű nyomdájává vált. A szakvezetést az ún. faktorok látták el, akiknek neveit részben megőrizték a kiadványok címlapjai: Philipp Jakob Mayr (1648-1653), Matthias Willmann (1654), Melchior Venzeslous Schneckenhaus (1654-1664), Matthäus Byller (1664-1671), Martinus Thomas (1676), Matthias Rietmiller (1676-1678), M. Rechlinger (1679), Matthias Srensky (1679-1682), Joannes Nikolaus Martius (1687-1688), Johann Christoph Beck (1688), Johann Andreas Hauch (1689-1690), Johann Adam Friedl (1690-1693), Johann Andreas Härmann (1693-1704) és Johann Georg Frey (1695).

Joannes Manlius 1605-ben bekövetkezett haláláig működött *Keresztúron*. Néhány éves szünet után Farkas Imre 1608-tól dolgozott itt e nyomda felszerelésével egészen 1620-ig. Tevékenységét utóbb Csepregen folytatta 1625 és 1643 között.

Pozsonyban 1609 tájt került át a nagyszombati műhely berendezésének egy része, amely azután itt, mint érseki nyomda működött a 17. század első felében. Faktorainak neve majd mind ismeretlen. Egyedül a különben Bécsben dolgozó Michael Rickhes neve fordul elő 1631-ben, majd Zacharias Aksamiteké (1647-1648). Ekkor került át a nyomda Nagyszombatba.

Pozsonyban a következő nyomda már független volt az érsekségtől, és azt előbb Gottfried Gründer (1669-1673), majd Johann Gregor Zerweg (1675-1678) vezette. Van még adat Michael Faber (1676) és David Schäffer (1683) tevékenységéről, de a műhely a század végére elhalt.

Kassa városában, 1610-ben idősebb Jakab Klöss vejeként részben a bártfai műhely felszereléséből Johann Fischer alapított nyomdát. Özvegye 1614-ben Johann Festhez ment nőül, aki 1621-ig vezette az officinát. Őt követte a Nagyszombatból átjött Nikolaus Müller, akit már 1622-ben elragadott a pestis. Ekkor Lőcséről áttelepült Dániel Schultz, aki 1629-ig dolgozott itt. Özvegyének, Mariának neve 1634-ig szerepel a nyomtatványokon. A negyvenes években a város átvette a nyomdát, amely 1654-ben újraéledt Valentin Gevers vezetésével, aki azonban már a következő esztendőben elhunyt. Utóda 1657-től 1663-ig Marcus Severinus, ill. özvegye, Susanna (1664-1665) volt. Már 1663-ban (először nyilván csak, mint faktor) feltűnt Johann David Türsch, aki 1668-ig vezette a műhelyt, majd örökébe özvegye (1668-1669) lépett. Mint többi elődje, Ericus Erich is előbb könyvkötő volt Kassán, mielőtt a nyomdát 1669-ben átvette. Bár Erich neve 1674-ig szerepel a kiadványokon, már 1673-ban a helybeli jezsuiták nyomdászaként Lőcsei Pál dolgozik. 1674-ben Georg Pilgram és Franciscus Lubovienski vezette a jezsuita officinát. Ők azonban hamarosan átengedték Johann Seiderlichnek (1676), akit később Stephanus Bosyzt (1677-1686), majd Johann Klein (1691-1694) követtett.

Németújvár 1619-ben kapott új nyomdát, amelyet szepesváraljai Bernhard Máté vezetett, aki 1624 és 1632 között *Pápán* dolgozott.

Bethlen Gábor alapította *Gyulafehérvárott* a fejedelmi nyomdát 1623-ban, amelyet faktorok vezettek: Meszléni Márton (1623-1627), a sziléziai Liegnitzből jött Jakob Effmurd (1628-1635), Andreas Gregorii (1644), Brassai Major Máté (1647-1657). A románok számára cirill betűkkel is nyomtattak itt Dobra pópa vezetése alatt (1641-1651). 1658-ban a török-tatár sereg teljesen feldúlta Gyulafehérvárt és a pusztulásnak a nyomda is áldozatul eshetett. Készletének maradványait a kolozsvári reformátusoknak adták át 1673-ban.

Lőcsén két rövid életű vállalkozás (Jakob Klöss 1614 és Daniel Schultz 1617-1622) után Lorenz Brewer alapított 1625-ben nyomdát. Rendkívül tevékeny munkásságát 1664-ben bekövetkezett halála után fia, Samuel (1665-1699), majd annak özvegye, Sophia (1699-1705) folytatta. Műhelyükben jelent meg a legtöbb kiadvány a 17. századi Magyarországon: több mint ezer, többségükben kicsiny, alkalmi nyomtatvány.

Brassóban - a rendelkezésre álló igen hiányos adatok szerint - mintegy három évtizedes szünet után, 1625 tájt kezdett el újra könyvsajtó dolgozni, amelyet 1630 és 1632 között Martin Wolfgang vezetett, majd 1638-tól Michael Hermann tulajdonában volt. 1659-ig csak az ő neve szerepel a kiadványokon, de 1666-tól a műhely vezetője Nikolaus Müller volt. Közben 1675-1677 között Peter Pfannenschmied, majd özvegye Martha (1678) neve is előfordul, feltehetően, mint a Hermann-család tagja, akinek a tulajdonában maradt a nyomda 1692-vel bezárólag. 1693-tól közel egy évszázadig Lukas Seuleré és leszármazottjaié volt ez a műhely. A faktor egészen 1701-ig változatlanul a már említett Nikolaus Müller volt.

Elsősorban a felvidéki lutheránus szlovákság szolgálatában állott az a sajtó, amely 1636-ban *Szenicén*, majd a következő évben *Trencsénben* kezdte meg működését Václav Vokál vezetésével. Őt özvegye, Dorota követte (1642-1647). Tőle Vavrinec Benjamin szerezte meg (1648-1655) és Nikodem Czizek (1655-1661). Az új tulajdonos 1662-től idősebb Ján Dadan volt, aki 1664-ben áttelepült *Zsolnára*. Itt dolgozott 1675 tájt bekövetkezett haláláig. Özvegye,

Alzbeta fiuk nagykorúságáig vezette a műhelyt (1676-1683), majd ifj. Ján Dadan (1684-1704), akit örökösei követtek (1704-1708).

Wechel János Zsigmond a csallóközi *Tejfaluban* fejtett ki igen szórványos tevékenységet 1638 és 1646 között, Wechel András 1650-ben *Somorján* és 1651-1668 között Kőszegen dolgozott kis műhelyével.

A 17. századi Magyarország legszínvonalasabb kiállítású nyomtatványait Szenczi Kertész Ábrahám állította elő, aki 1640-ben kezdte el tevékenységét *Váradon*. A várost 1660-ban elfoglalta a török, ekkor előbb Kolozsvárra, majd Szebenbe költözött.

1651-ben III. Rákóczi Zsigmond fejedelem és édesanyja, Lórántfi Zsuzsanna - több éves huzavona után - *Sárospatakon*, az ottani református kollégium céljaira nyomdát alapított. A neves Jan Amos Comenius, aki ekkor kezdett ott tanítani, a kezdetektől igénybe vehette. A műhelyt Georgius Renius vezette 1657-ig. Utóda Rosnyai János lett. Lorántfi Zsuzsanna végrendeletileg a kollégiumra hagyta az officinát 1660-ban, amely azonban a jezsuiták betelepítésével beszüntette tevékenységét 1671 végén. A felszerelést átszállították Debrecenbe, ahol 1705-ben a helyi nyomda berendezésével együtt elpusztult.

Két kis könyvsajtó tevékenykedett még a katolikus szolgálatában: az egyik az ország nyugati végén *Lorétomban* David Krausz vezetésével csupán 1670-ben, a másik a keleti végében *Csíksomlyón* a ferencesek kolostorában 1676-tól működött, de egészen a 19. század második feléig.

Cirillbetűs nyomda működött állítólag 1680 tájt Körtevényesen az ottani kolostorban, majd 1683-ban *Szászsebesen*. Gyulafehérvárott előbb Rus (1684-1686), majd a moldvai származású Kyriak nyomtatott cirillikával (1687-1689), aki később *Szebenben* (1696) dolgozott. A gyulafehérvári nyomdát a századfordulón Miahil Istvanovici vezette (1697-1702).

Összefoglalva a 17. századi magyarországi nyomdászat fentebb röviden ismertetett adatait, megállapíthatjuk, hogy ebben az időszakban - akár csak a 16. században - harminc helységben mintegy húsz műhely tevékenységéről van tudomásunk. A nyomdák azonban most már jóval hosszabb életűek voltak, így több mint száz, név szerint is ismert nyomdász gondozásában több mint négyezer kiadvány, ill. ennek emléke maradt fenn.

Az RMNY vállalkozás

A régi nyomtatványok fogalmának felső időhatára egyre általánosabban 1800. Ennek megfelelően gyűjtik, ill. tárják fel az anyagot, pl. Csehszlovákiában, Lengyelországban is. Nálunk Szabó Károly - komoly történelmi iratok alapján - 1711-gyel zárta időben saját Régi Magyar Könyvtára (RMK) mindhárom részét. Nagyjából ezt az időhatárt tartotta be Apponyi Sándor is a hungarikák negyedik csoportjából gyűjtött könyvtára katalógusaiban. E nagy elődök kitűnő alapvetése azonban kezdett egyre inkább elöregedni, ami nem csoda, hiszen nagy része már közel százéves. Az újonnan előkerült, korábban ismeretlen kiadványok, a növekvő igények stb. miatt időszerűvé vált az új feldolgozás. A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár közös vállalkozásban igyekeznek ezt elvégezni. Ennek első eredménye a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNY) első kötete, amely 1971-ben igényes feldolgozásban 1600-zal bezárólag az összes hazai nyomtatvány mellett a külföldi magyar nyelvű kiadványokat tárja fel, vagyis az RMK I-II. kategóriákat.

A hungarikák másik két csoportjának, a hazai szerzők külföldön nem magyar nyelven (RMK III) és a külföldi szerzőknek idegenben készült, nem magyar nyelven, de magyar tárgyú (Apponyiana vagy RMK IV.) kiadványainak új regisztrálására egyelőre nem lehet gondolni,

mert egyrészt az 1500 utáni nyomtatványokról nemzetközi szinten még nincs meg a kellő áttekintés, másrészt az erők megosztása nehezítené a primer hungarikumok új feldolgozását. Ezek feltárása az RMNY- sorozatban tovább folyik: jelenleg az 1635-tel záródó korszak van munkában. Az anyaggyűjtés 1712-ig meglehetősen előrehaladott, mégis az egyházi gyűjteményekben őrzött valamennyi példánynyilvántartásba vételéhez nagy segítséget jelent ezek most folyó bejelentése. Erre a támogatásra feltétlenül számít az RMNY szerkesztősége.

Az RMNY-munkálatok felső időhatára 1800, ebből az 1712-1800 közötti korszak anyagának gyűjtése nagy gondot okoz. Petrik 1712-1860 közötti bibliográfiája a hazai, ill. a külföldi magyar nyelvű nyomtatványok közül 11.630-at regisztrált. Az OSZK-ban alakult munkaközösség az évek során további 7660 e kategóriába tartozó kiadvány adatait gyűjtötte össze, amelyet 1971-ben publikáltak, mint az említett Petrik-féle bibliográfia 5. kötetét. Ugyanennek 6. kötete (1972-ben) az így most már összesen 19.290 publikált cím nyomdahelyek szerinti mutatója. A hazai 18. századi nyomdászattörténethez jó eligazítást nyújt ez a nyomdamutató és annak név-, ill. tartalommutatója

Már az említett kiegészítés (Petrik V.) magas aránya is mutatja, hogy ezzel még távolról sem nyert regisztrálást az összes 18. századi RMNY. Valóban, a gyűjtemények - elsősorban a hazaiak - módszeres átvizsgálása még további igen jelentős kiegészítést ígér. Az Országos Széchényi Könyvtár ezt az anyaggyűjtést tekinti az egyik legfontosabb feladatának, hiszen amíg ez nem közelíti meg az 1711-ig elzáródó korszakhoz hasonló viszonylagos teljességet, nem lehet szó az RMNY- munkálatoknak eme időpont utáni folytatásáról. Ezért a 18. századi RMNY-ok kikeresését és regisztrálását segíteni kívánjuk a nagyobb ilyen állománnyal rendelkező hazai könyvtárakban, így szinte elsősorban az egyházi gyűjteményekben.

Néhány adatban összefoglalva a 18. századi hazai könyvnyomdászat fejlődését elmondható, hogy ekkor 50 városban mintegy 250 nyomdász, kiadó és faktor gondozásában jelent meg a mai ismereteink szerinti kb. 20.000 kiadvány. Összevetve a 16., 17. és 18. századok adatait, megállapítható, hogy a nyomdahelyek viszonylag kis emelkedésével (30-30-50) párhuzamosan a nyomdászok, kiadók stb. száma (50-106-243) ennél jobban emelkedett, így városenkénti átlaguk is nőtt (1-7-3-5). Az ismert nyomdatermékek száma (850-4.250-20.000) imponáló növekedése mind a nyomdahelyekkel (28-140-400), mind a nyomdászok, kiadók stb. számával összevetve (17-40-82) jelentős fejlődésről tesz tanúságot. (Megjegyzendő, hogy a 18. század számai az említett anyaggyűjtés során várhatóan kb. 20-30 százalékkal még emelkedni fognak.) Tehát az idő haladtával Magyarországon a korai, sok be nem vált kísérletezés után egyre inkább megszilárdult a nyomdászat és mind hosszabb életű műhelyekben, mind több kiadvány látott napvilágot. Jól mutatja ezt, valamint az általános elterjedés fokozódását az az arányszám, hogy a század végén a nyomdahelyek hány százaléka ment át „élve” a következő századba: a 16. századból 30 közül 6, vagyis 20 százalék; a 17. századból 30 közül 9; a 18. századból 50 közül 28, vagyis 56 százalék.

Holl Béla

A régi magyarországi nyomtatványok meghatározása

Az RMNY fogalma

Az RMNY körébe tartoznak mindazok az 1711 előtti nyomtatványok, amelyeket a történelmi Magyarország területén bármely nyelven, vagy külföldön egészben vagy részben magyar nyelven nyomtattak.

A régi magyarországi nyomtatványokat Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtár (RMK) 1879-ben és 1885-ben megjelent I. és II. kötetében írta le. Az RMK I-II. megjelenése után közölt kiegészítéseket Sztripszky Hiador gyűjtötte össze: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. Bp. 1912. Utánnomata Dézsi Lajos által gyűjtött adalékokkal kiegészítve 1967-ben jelent meg. Az 1912 óta publikált adatok nagy része a Magyar Könyvszemle (MKSz) e célt szolgáló „Magyar Könyvesház” c. rovatában található.

(Az RMK III. kötete a magyarországi származású írók külföldön kinyomtatott műveit sorolja fel. Anyagát nagy részben még Szabó Károly gyűjtötte, de már halála után 1896-1898-ban Hellebrandt Árpád adta ki. Az RMK III. nem tartozik az RMNY körébe.)

Az RMK szám szerinti megoszlása:

	Szabó	Sztripszky	Dézsi
RMK I	1793	452	65
RMK II	2452	280	24
	4245	732	89

Az utóbbi négy évtizedben folytatott anyaggyűjtés eredményeként ma mintegy 6000 régi magyarországi nyomtatványról van tudomásunk.

Az idővel felgyülemlett pótlások és adalékok szükségessé tették a régi magyarországi nyomtatványok új szempontú rendszerezését és leírását. A hosszú előkészületet igénylő munkálatok eredményeként jelent meg a Régi Magyarországi Nyomtatványok tudománytörténeti kézikönyvének, az RMNY-nek első kötete, amely 1601 előtt megjelent összesen 896 nyomtatványt foglal magában. Felépítése kronologikus és a nyomdahelyek betűrendjében az RMK I. és II. kategóriáját olvasztja egybe.

A régi magyarországi nyomtatványok jelentősége

Az RMNY-ok nemzeti művelődésünk értékes emlékei, amelyeket úgy is, mint tárgyi emlékeket, úgy is, mint művelődéstörténeti dokumentumokat különösen meg kell becsülnünk. A magyar nyomdászat ugyan a XVI-XVII. századi európai nyomdászatban szerény helyet foglal el, aminek magyarázata e viszontagságos századok mostoha történelmi körülményeiben keresendő. Ezért jutott kevesebb figyelem a művelődésre, ezért volt csekélyebb a könyv és az olvasás iránti igény. Latin nyelvű tudományos munkákat egyszerűbb volt külföldről beszerezni. A hazai szerényebben felszerelt és szűkösebben ellátott nyomdák feladata tehát általában a magyar nyelvű, valamint a hazai érdeklődésre számot tartó kiadványokra

szorítkozott. A kiadványok példányszáma általában nagyon alacsony volt. Legtöbbször azt nyomtatták, aminek költségét az író vagy egy mecénás vállalta.

A régi magyarországi nyomtatványoknak több mint a fele a vallás, az egyházak szolgálatában jelent meg. A nyugat-magyarországi és felvidéki nyomdák (Bártfa, Lőcse, Trencsén) és Erdélyben Szeben és Brassó evangélikus, Debrecen, Nagyvárad, Gyulafehérvár, Kassa, Pápa nyomdái református, Bécs, Nagyszombat, Pozsony és később Kassa is katolikus könyveket nyomtattak. Az unitáriusok könyvei Kolozsvárott jelentek meg. Kiadványaik műfaj szerint: biblia és kommentár, katekizmus, imádságos- és énekeskönyvek, elmélkedések, prédikációk, teológia és hitviták.

A világi műfajok közül a XVI. században különösen népszerűek a históriás énekek és széphistóriák. A versek közül különösen nagy tömegben jelentek meg latin alkalmi versek keresztelőre, esküvőre, temetésre. Az elbeszélés, mese, dráma, vagyis a prózai szépirodalom különösen kezdetben kevés kiadvánnyal van képviselve. A filozófiai munkák közül inkább a tankönyvek, logika és dialektika jelentek meg. Néhány orvosi, természettudományi, alkalmazott tudományi kiadvánnyal a tudománytörténeti szakirodalom már behatóan foglalkozott. Gyakorlati célt szolgáltak a törvénytárak (Werböczi) és az országgyűlési artikulusok. Néhány politikai irat (Querela Hungariae) értékes történelmi dokumentum. Elég nagy számban jelentek meg tankönyvek, nyelvtanok, szójegyzékek, nyelvyakorló könyvek; jelentős részük latinul, mivel a tanítás alapja a latin nyelv volt. A legnépszerűbbek voltak a naptárak és a népkönyvek különféle fajtái (álmoskönyv, história, szorzótábla, tudósítás), amelyek a nyomdász számára számottevő és biztos jövedelmet is jelentettek.

Mindebből következik, hogy a régi magyarországi nyomtatványok művelődéstörténetünk páratlan forrásai. Különösen alkalmasak a pedagógia, a néphagyomány és a folklór, kiváltképpen pedig a magasabb szellemi érdeklődés, a művelődés és nem utolsósorban a hazai egyház- és vallástörténet tanulmányozására.

A régi magyarországi nyomtatványok meghatározásának főbb szempontjai

1. Az ép, hiánytalan példányok azonosítása viszonylag a legegyszerűbb feladat. Legelőbb is megkíséreljük az RMK I. és II. vagy az RMNY kötetekben leírt művek között megkeresni. Ha itt nem található, azokat a pótlásokat kell átnézni, amelyeket az OSZK-ban az RMNY-munkaközösség tart nyilván. Ha itt sem található, feltehetően eddig nem ismert nyomtatvánnyal van dolgunk. (Lásd a továbbiakat a 4. pontban.)

2. A hiányos, csonka művek meghatározását leginkább a címlapnak és az impresszum-adatoknak hiánya nehezítheti. Mindenekelőtt el kell döntenünk tipográfiai külső alapján a nyomtatás hozzávetőleges idejét (melyik századból való, beletartozik-e az RMNY-korszakba?). Ezután az adatok teljes hiánya esetében a mű tartalmi megismeréséből kell kiindulnunk és keresnünk kell a szóba jöhető szerzőket, a mű esetleges korábbi vagy későbbi kiadásait. Ha bebizonyosodik, hogy már ismert nyomtatványnak egy csonka példánya került kezünkbe, a leírását a könyvészeti adatok alapján rendszerint megnyugtató eredménnyel végezhetjük el. Ha a hiányos vagy csonka nyomtatvány ismeretlennek bizonyul, a további eljárás azonos a fragmentumokéval.

3. A töredék-nyomtatványok meghatározásánál is előbb a hozzávetőleges időbeli elhelyezést kell megkísérelni. Ebben támpontot nyújthat a fragmentum eredetének ismerete (pl. a kötéstábla készítésének ideje). A kötéstáblák felbontása, a fragmentumok feltárása ezért tervszerű, igen gondos és körültekintő munkát kíván, amit ajánlatos szakemberek megkérdezésével és segítségének igénybevételével végezni. Ezután a töredék szövegét kell gondosan

átolvasni és a szerzőre, a kiadás körülményeire, a mű tartalmára vonatkozó esetleges megjegyzéseket, rejtett adatokat, utalásokat megfigyelni. Ezek birtokában tájékozódhatunk az RMK, RMNY és a pótlások leírásai között. Ha a vizsgálat negatív eredménnyel jár, gondolhatunk arra, hogy a töredékben talált nyomtatvány még le nem írt, ismeretlen régi magyar nyomtatvány.

4. Az ismeretlennek bizonyuló régi magyar nyomtatványok leírásánál a könyvtáros nem elégedhet meg a könyvtári címleírással. Lehetőség szerint törekednie kell a sokoldalú tudományos vizsgálatra. Ennek során a legfontosabb feladat tipográfiai kritériumok (betűtípus, könyvdísz, papír stb.) alapján a nyomdahely megállapítása. Ezt követi a szerzőnek, a mű tárgyának és címének, valamint a nyomtatás idejének meghatározása, amelyhez komplex vizsgálattal az irodalomtörténet, a nyelvtudomány, a történettudomány különféle szakterületeinek módszereit is igénybe kell venni.

5. A régi magyarországi nyomtatványokkal kapcsolatban a feldolgozó munka előírás szerinti feladatain kívül könyvtártörténeti szempontból a művek egykori tulajdonosainak (poszessor-kutatás), helytörténeti szempontból pedig a regionális, testületi, felekezeti érdekelttségű könyvírók, auktorok behatóbb vizsgálata is kívánatos.

Kókay György

A magyar időszi sajtó története a XVIII. század végéig

Az európai sajtó kialakulása

A nyomtatott sajtó történetét azok a nyomtatott újságlevelek, rölapok -és vásári relációk vezették be, amelyek a 15. század második felében és a 16. században elterjedtek egész Európában, de főleg Itáliában (relazoni, avisi), Németországban (Neue Zeytungen, Messrelationen), Franciaországban (Occasionels) és Angliában. Ezek az egy-, vagy csupán néhány lapos időszi nyomtatványok már szerepet játszottak a kereskedelmi életben, a polgárság tájékoztatásában, sőt helyenként a politikai harcokból is kivették a részüket. A hugenotta küzdelmek során Franciaországban pl. a nyomtatott újságlapok olyan éles támadásokat intéztek az uralkodó ellen, hogy e nyomtatványokat betiltották; Angliában szintén erősen korlátozták az újságlevelek kiadását.

A sajtó előfutárai elleni intézkedések azonban nem tudták feltartóztatni a rendszeres hírlapirodalom kibontakozását. Az új osztálynak, a polgárságnak a térhódításával és megerősödésével egyidejűleg, a 17. század első felében Nyugat-Európa legtöbb országában megszületett a rendszeres hírlap- és folyóiratirodalom.

Franciaországban, később Oroszországban és több kelet-európai országban maguk az abszolút uralkodók udvarai is szerepet játszottak az újságírás kifejlesztésében. Az angol forradalomig a német, majd 1789-ig az angol sajtó képviselte a leghaladóbb irányt, és nagy hatást fejtett ki - többek között a polgári sajtószabadságnak Milton által történt első megfogalmazásával - Európa többi országának sajtójára is. 1789-ben pedig a francia forradalom létrehozta a politikai újságot, a forradalmi-demokrata sajtót.

A 17-18. századi polgári fejlődés eredményeként jött létre a folyóiratirodalom is. Különösen a 18. században volt szoros kapcsolata a folyóiratoknak a feltörő társadalmi osztály törekvéseivel. Míg előzőleg főleg a különböző akadémiai és tudományos folyóiratok, a 18. században az ún. morális hetilapok elszaporodása volt a jellemző Nyugat-Európában. E lap típus Angliától kezdve mindenfelé széles körökben elterjedt, és kivette részét a közép- és felső társadalmi rétegeknek a tudományok népszerűsítéséből, a felvilágosodás eszméinek terjesztéséből és - különösen Angliában - a társadalomkritikából is. A század második felében a morális hetilapok és a főleg német területen elszaporodó folyóiratok kritikai rovatai hozzájárultak ahhoz, hogy a hírlapokba is egyre több irodalom, majd társadalombírálat vonult be, és hogy a korábbi száraz, egyszerűen csak híreket „referáló” újságokba egyre inkább behatolt a politikai vélemény-nyilvánítás is.

A hazai hírlap-és folyóiratirodalom megindulása

Az időszi sajtó előfutárai Magyarországon is megtalálhatók voltak: a kéziratos újság nyomai csakúgy, mint a nyomtatott újságleveleké. 1600 és 1613 közötti évekből Pozsonyban maradt fenn egy kéziratos újsággyűjtemény, amelynek példányait Kestler Márton pozsonyi főjegyző az augsburgi postamestertől, Crispinus Lambertertől kapta rendszeresen.

1587-től kezdve már hazánkban is adtak ki nyomtatott újságleveleket. Első ismert újságlevelünket Manlius János monyorókeréki vándornyomdász adta ki, német nyelven. Ez is,

akárcsak a további két német nyelvű, és a 17. századi német, latin és magyar nyelvű relációk nagy része is a török háború eseményeiről adott hírt, ugyanúgy, ahogy a külföldön megjelent egykorú újságleveleknek is szinte legfőbb témája a Magyarország területén a török ellen folyó harcok hírei voltak.

Az első, folyamatos megjelenésűnek tervezett magyarországi újság csaknem egy évszázaddal később jelent meg, mint az 1609-ben indult első német hetilap. A másfélszázados török megszállás után, a Habsburg gyarmatosítás ellen síkraszálló II. Rákóczi Ferenc szabadságharcra hozta létre 1705-ben a *Mercurius Hungaricus* (illetve később: *Mercurius Veridicus ex Hungaria*) címmel azt a latin nyelvű újságot, amelynek legfőbb hivatása a felkeléssel rokonszenvező külföldi közvélemény tájékoztatása volt. Ez indokolta latin-nyelvűségét is. A lapból, amely II. Rákóczi Ferenc tábornagyának, gróf Eszterházy Antalnak köszönheti létét, és amelynek egyes számainak Ráday Pál szerkesztette, 1705-1710 között mindössze hat szám jelent meg.

Első újságunkat a nemzeti függetlenségért síkraszálló fejedelmi udvar hívta életre, a szabadságharc bukása után azonban már sem nemzeti udvari, sem polgári feltételek nem voltak újságok alapítására. Előtérbe kerültek az egyes nyomdászok üzleti vállalkozásai révén indított lapok, illetve a különböző felvilágosult irányzatok nyomán keletkezett újságok. Következő lapunkat a pietista reformmozgalom egyik kiemelkedő személyisége, Bél Mátyás alapította. Az általa 1721-ben Pozsonyban létrehozott *Nova Posoniensia* c. hetilap a szerkesztője által Halléban megismert korai német felvilágosodás hatását mutatja: Bél Comenius programját: az iskolai újságolvasást igyekezett megvalósítani. Bár az újságot 1722-ben kénytelen volt átengedni a jezsuitáknak, akiknek kezében az rövidesen meg is szűnt, kezdeményezése mégis nagy hatással volt sajtónk további fejlődésére: a század folyamán a pozsonyi evangélikus líceumból kerültek ki időszaki sajtónk következő nemzedékei is.

Közben azonban - a budai német polgárság gazdasági megerősödésével - 1730-ban Budán is létrejött az első újság, *Öfnerische Mercurius* címmel. Kiadója Nottenstein János György budai nyomdász volt. A budai német lap - miként általában a század hazai német nyelvű lapjai - kevés önállóságot mutatott: nagy részben a bécsi hivatalos lap, a *Wienerisches Diarium* híreinek utánnomataiból állott, és csak annyiban jelentett előrelépést, hogy már hetenként kétszer jelent meg. Példányait 1739-ig ismerjük.

Jelentősebb és jóval hosszabb életű lapvállalkozásnak bizonyult az 1764-ben Pozsonyban alapított *Pressburger Zeitung*, amelynek létrehozása Windisch Károly Gottlieb nevéhez fűződik. Windisch a pozsonyi evangélikus felvilágosodás Bél utáni nemzedékéhez tartozott, már erősen hatottak rá a teréziánus és jozefinista korszak eszméi is. Gottsched nyelvi és kulturális reformjainak, valamint erkölcsi folyóiratainak is volt szerepe abban, hogy német nyelvű morális és tudományos folyóiratokat is alapított, amelyeken különösen megmutatkozott a bécsi felvilágosodás hatása. A *Pressburger Zeitung* 1929-ig élt.

A 18. század utolsó évtizedeiben a pest-budai és az erdélyi német nyelvű polgárok újabb lapokat is kiadtak: 1772-től Pesten a *Neuer Kurier aus Ungarn*-t, 1786-tól Budán az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichtent*, amelyek 1800-tól *Vereinigte Öfner und Pester Zeitung* címmel egyesülve, 1845-ig fennálltak. Erdély első újságja, a *Siebenbürger Zeitung* 1784-ben indult. Városaink német nyelvű polgárságának lapjai mellett még a század végén is adtak ki latin nyelvű újságot: 1776-1786 között Bécsben Keresztury József szerkesztésében az *Ephemerides Vindobonenses*-t és 1790-től 1793-ig Budán Spielenber Pál és Tertina Mihály az *Ephemerides Budenses*-t. Ennek oka részben az ország lakóinak többnyelvűségében, részben pedig abban a sajátos helyzetben rejlett, amelyet a latin nyelv a 18. században Magyarországon még mindig élvezett.

A magyar nyelvű újságírás kezdetei

Fejlődésünk sajátosságai közé tartozik az a jelenség is, hogy nálunk - ellentétben a nyugat-európai sajtó kezdeteivel - idegen nyelven, latinul és németül indultak meg újságjaink. A nemzeti nyelvű hírlapirodalom csak 1780-ban, nyelvi és kulturális újjászületésünk mozgalmaival kapcsolatban vette kezdetét. Bár a latin és német nyelvű újságok is szerves részei sajtónk és kultúránk történetének, az anyanyelvű sajtó megindulása mégis új korszakot nyit meg hírlapirodalmunkban. Ennek jelentőségét elsősorban az adja meg, hogy a nép nyelvén írt újságokat már sokkal szélesebb körben olvashatták és ez előnyösen hatott vissza a lapok tartalmára. A magyar nyelvű újságok és folyóiratok sokkal közvetlenebbül kapcsolódtak hazai társadalmunk kérdéseire és aktualitásaihoz, mint a csaknem kizárólag külföldi lapok alapján szerkesztett német nyelvű elődeik.

Az első magyar nyelvű újság, a pozsonyi *Magyar Hírmondó* megindítása Rát Mátyás nevéhez fűződik. Ő is a pozsonyi líceumban ismerkedett meg a Bél Mátyás-féle hagyományokkal, majd tanulmányait a göttingai egyetemen folytatta. Schölzer újságkollégiumainak is hatása lehetett abban, hogy hazatérve vállalkozott az első magyar újság megindítására. A lap kiadója Patzkó Ferenc nyomdász volt, aki 10 évre privilégiumot kapott a magyar újság kiadására. E privilégiumot az ország határain belül sikerült is megőriznie, noha 1786-ban Szacs vay Sándor és Tállyai Dániel megkísérelték megdönteni. Az új lapot végül is csak a következő évben, Bécsben, jozefinista kapcsolatai révén sikerült megindítania Szacs vaynak, aki már korábban részt vett a Magyar Hírmondó szerkesztésében is. A Magyar Hírmondó Rát Mátyás és utódai alatt - akik közül, rövid ideig tartó szerkesztői tevékenysége ellenére is, kiemelkedik a piarista Révai Miklós munkássága - nemcsak a hazai és külföldi események élénkebb krónikája lett elődeinél, hanem bekapcsolódott a nyelvi-irodalmi mozgalmakba is. Az újság székhelyét 1788-ban Pestre tették át, és itt - *Magyar Mercurius* (Merkur) címen - 1789-ig élt.

A nyolcvanas évek végére kifejlődő nemesi ellenállás sodra 1789-ben még egy magyar lapot eredményezett Bécsben: a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által szerkesztett, *Hadi és Más Nevezetes Történetek*-et, amely később szintén a *Magyar Hírmondó* címet vette fel és 1803-ig jelent meg. Míg Szacs vay *Magyar Kurírja* inkább a jozefinista eszmékért lelkesedett és a bécsi felvilágosultságot terjesztette, addig Görögék lapja mögött azok a nemesi patrióták álltak, akik a nemességet a gazdasági és társadalmi reformok irányába igyekeztek befolyásolni. Mindkét bécsi lap élénk figyelemmel kísérte a francia forradalom eseményeit; 1791-ben Görögék újságába Hajnóczy József írta a franciaországi közleményeket. Míg Szacs vay főleg szellemes-szatirikus társadalombírállataival, Görögék a nemzeti nyelvű irodalom és tudományosság szervezése terén szereztek érdemeket. Bár mindkét lap túlélte az I. Ferenc uralomra jutásával együttjáró reakciós fordulatot, de Szacs veyt eltávolították az újságtól és a bécsi Magyar Hírmondó is elszürkült. A szigorú cenzúraintézkedések miatt már egyik lapunk sem tudott hírt adni a magyar jakobinus szervezkedéssel kapcsolatos eseményekről.

A nemesi mozgalom csúcspontján Erdélyben is létrejött a magyar nyelvű újságírás, 1790-ben Nagyszebenben Hochmester Márton nyomdász indította az *Erdélyi Magyar Hírvivő*-t, amely Fábrián Dániel és Cserei Elek szerkesztésében később Kolozsvárott jelent meg, de jelentősége nem érte el a pozsonyi és bécsi lapokét. Valószínű, hogy ugyanabban vagy a következő évben meg is szűnt.

Bár 1793-ban még egy magyar újság indult Bécsben, Pánczél Dániel Bécsi *Magyar Mercurius*-a, a lap, csakúgy, mint a Magyar Kurír Szacs vay utódja, Decsy Sámuel alatt, a francia forradalom becsmérőjévé vált. Mindhárom bécsi lapunk visszasüllyedt a pusztán csak híreket

referáló színvonalra és miként 18. századi német újságjainkban, ezekben is összezsugorodott a hazai aktualitással bíró tartalom.

Az első magyar folyóiratok

A magyar nyelvű folyóiratirodalom csak a jozefinista évtized vége felé indult meg. Addig hírlapjaink igyekeztek hiányukat pótolni, részben úgy, hogy maguk is közöltek rövidebb-hosszabb - folyóiratba való - cikkeket, részben pedig melléklapok megjelentetésével. Ezt figyelhettük meg már Windisch Károly Gottlieb német nyelvű kezdeményezéseinél csakúgy, mint a későbbiek során a magyar újságoknál. Windisch később önálló folyóiratokat is kiadott Pozsonyban, részben gottschedi mintájú morális hetilapokat, részben pedig tudományos folyóiratot: az *Ungrisches Magazin*-t, 1781-ben. Ugyanebben az évben Bessenyei György is megjelentetett *Der Mann ohne Vorurtheil* címmel Bécsben egy morális folyóiratot, amelynek hat füzete azonban inkább csak utánzata volt a folyóiratoknak: tartalma szerint a radikális, felvilágosult írók filozófiai és politikai eszméit tartalmazta.

Nemzeti nyelven kiadott folyóirataink sorát a kassai *Magyar Museum* nyitotta meg, amelyet Batsányi és Kazinczy közösen tervezett, de amelynek szerkesztését az első szám után Batsányi maga végezte. A folyóirattal a szerkesztő Bessenyei kultúrpolitikai kezdeményezését kívánta folytatni, a nemesi ellenállás kifejlődésének idején: a reformizmus oldaláról harcolt a nemzeti nyelvért és a tudós társaság létrehozásáért. Magas színvonalú folyóiratában az irodalom és a politika szorosan kapcsolódott egymáshoz, és ennek nagy szerepe volt a vállalkozás népszerűségében. A reakciós fordulatkor, 1793 elején azonban az udvarhoz közeledő nemesség és a kormányzat közös fellépése Batsányi folyóiratát is elfojtotta, a Batsányi ellen megindult hajszát pedig éppen a Magyar Museumban kifejtett haladó megnyilatkozásai váltották ki.

Ugyancsak Bessenyei kezdeményezését igyekezett folytatni az 1789-ben Komáromban megindított *Mindenes Gyűjtemény* is, amelyet Péczeli József alapított. A komáromi folyóirat a morális hetilapokhoz hasonló, enciklopédikus tartalmú folyóirat volt, amelyben sajátos módon keveredett a jozefinista népfelvilágosító irányzat a nemesi reformizmus és a modernebb felvilágosultság eszméivel.

Kazinczy - a Magyar Museum szerkesztőségéből történt kiválása után - *Orpheus* címmel önálló folyóiratot alapított, amely által elsősorban a felvilágosodás eszméinek terjesztését kívánta szolgálni. Későbbi számaiban azonban szinte kizárólagossá vált a szépirodalom.

A korszak folyóirat-irodalmát Kármán József *Urániája* zárta le, amely összefoglalója volt a korábbi folyóiratok irányzatainak és már a romantika felé mutatott.

Hervay Ferenc

Magyarország történeti földrajza a XVI-XVIII. században

A történeti földrajz fiatal tudomány; alig százéves múltra tekinthet vissza. Feladata valamely vidék, táj, közigazgatási terület vagy ország látható arculatának megrajzolása és megmagyarázása egy történelmi korban. Korábban leginkább a történeti helyrajzot, topográfiát nevezték történeti földrajznak. A helynevek és a földrajz természetesen nem választhatók el egymástól. A puszta helyrajz azonban csak forrása, építőköve a földrajznak, amely nem elégedhet meg egy hegység, folyó vagy település térbeli meghatározásával, hanem azoknak jelenségeit is le kell írnia, a jelenségek eredetét és összefüggéseit meg kell magyaráznia.

A mi feladatunk a régi Magyarország 16., 17. és 18. századi látható arculatának megrajzolása és megmagyarázása. Ez a régi Magyarország egyrészt történelmi és politikai egység volt, és itt most ez a főtérpont, de ugyanakkor mint Kárpát-medence, kitűnő természetes földrajzi egység is. Történelmi egység volt, mert a Kárpátoktól a Kapelláig, amely a medencét az Adriától elválasztja, a honfoglalástól a török hódoltság koráig, 896-tól 1526-ig, tehát 630 éven keresztül ugyanazon politikai hatalom: a magyarok fejedelme, majd királya alá tartozott. Ennek a hosszú együvértartozásnak tudatát az 1526-ban kezdődő és maradéktalanul csak 1718-ban végetérő török hódoltság és annak következményeképpen az ország három részre való szakadása sem tudta feledtetni.

Az ország szétszakadása éppen tárgyalt korszakunk elején, 1526-ban, a mohácsi csatavesztéssel kezdődött, 1541-től, Buda török megszállásától kezdve állandósult egészen 1686-ig. A három országrész határa, legtöbbször a Török Birodalom javára, gyakran változott. Nagy vonásokban a királyi Magyarország a Dunántúl öt megyéjét: Zala, Vas, Sopron, Moson és Győr megyéket, valamint Pozsonytól Szatmárig az északi megyéket ölelte fel. Az Erdélyi Fejedelemség a középkori Erdély hagyományos területén kívül a Partiumra is kiterjedt. A Partium az Alföld, pontosabban a török terület és Erdély között fekvő megyék láncolata volt. Területe a törökök terjeszkedése folytán egyre csökkent. Kezdeti, legnagyobb kiterjedése idején az Al-Dunától észak felé haladva Krassó, Temes megye nagyobb részét, Zaránd, Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok és Máramaros megyéket ölelte fel. A két magyar kézben maradt terület közé ékelődött a török hódoltsági terület. Határvonala sohasem volt állandó: többnyire a Zenggtől (Senj) délre fekvő adriai tengerparttól kiindulva Sziszek, Belovár, Balaton, Komárom, Füle, Eger, Gyula, Lippa és Orsova vonalán belül feküdt, de időnként és helyenként ezen a vonalon is messze túl terjedt.

A magyar királyság területébe és vármegyeszervezetébe kezdettől fogva beletartozott a Dráva és Száva folyók, valamint a Kapella-hegység közötti terület: a későbbi Horvát-Szlavónország. Nyugati megyéi: a drávántúli Baranya, Pozsega, Valkó és Szerém közvetlenül a király alá, a nyugati megyék: Körös, Varasd és Zágráb megyék a szlavón bán alá tartoztak. A szlavón bán jogállása az erdélyi vajdához volt hasonló. Mindkettőt a király nevezte ki. A következőkben tehát Magyarországot mindig ezzel a területtel együtt értjük.

A megyék és egyéb közigazgatási területek határai II. József uralkodásáig századokon át elég szilárdak voltak, éppen ezért területi tájékozódásban a megyéket és nem a természetes tájakat vesszük alapul. Magyarországnak különben sem volt maradéktalan, általánosan elfogadott tájbeosztása és a statisztikai adatokat is megyénként gyűjtötték.

Művünk csak első kísérlet 16-18. századi történeti földrajzunk megírásához. Nem is lehet más, mint vázlat. Még rengeteg forrás feltárására, értékelésére, összehasonlítására, és számtalan fáradságos részletkutatásra van szükség egy teljesebb, biztosabb, részletesebb és világosabb földrajzi kép megrajzolásához. Gondoljunk arra, hogy a legfontosabb tényező, a lakosság szám tekintetében is még nagy bizonytalanságban vagyunk a török idők előtti, alatti és utáni kort tekintve. Más vonatkozásban pedig még kevésbé vannak számszerű statisztikai adataink (pl. a mezőgazdasági és ipari termékekről, a karbantartott utak hosszáról, a kereskedelemről stb.). Csak hosszú, gondos, aprólékos kutatómunka vezethet el további eredményekhez.

Tanulmányunk szerkezete: Az ország arculata 1541 előtt; A három részre szakadt ország, 1541-1686.; Magyarország földrajza a 18. században; Földrajzi hatású események és tájékoztató évszámok; Történeti helyrajz; Magyarország régi leírásai; A felhasznált irodalom; A magyarországi nyomdák eloszlása a 17-18. században.

Az ország arculata 1541 előtt

A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében olyan tájat talált, amelynek természetes képén az ember még nem sokat változtatott. A régi, a történelem által alig ismert népek földgyűrűi, ördögárcok és kunhalmok alig ütköztek ki a terepen. Itt-ott, főként a Dunántúlon még látszottak a római castrumok, városok és őrtornyok maradványai. A Kárpátok vízválasztójának széles hegy- és erdőkoszorúja ekkor még lakatlan. Azon belül a hegy- és dombvidéki medencékben, folyó völgyekben, az alföldek peremén, a Dunántúl, Drávántúl és Erdély dombvidékein gyér szláv népesség lakott, amely közé avar és germán népelemek is vegyültek. Kicsiny településeik lakossága leginkább állattenyésztésből élt. A nyugatabbra fekvő országoknak és Bizáncnak ekkor már fejlett mezőgazdasága, építészete és városai is voltak, mert a rómaiak kultúrörökségéből többet vehettek át. A félnomád magyarság csak a 10. század végén és a 11. század elején kezdi meg a kereszténység felvétele által a nyugati civilizációhoz való hasonulást. A késést öt évszázad alatt sem tudta behozni. Nem tudta azt a népsűrűséget megközelíteni, amely már a 12. században Flandriát, a Rajna-vidéket vagy Lombardiát jellemezte. Ennek következtében a városiasodás, a termelési ágakban való specializálódás, a finomabb társadalmi és műveltségi rétegződés sem tudott oly mértékben kialakulni, mint Nyugaton.

A középkor századaiban a születések arányszáma a mainál bizonyosan többszörösen magasabb volt, a népesség gyarapodása mégis rendkívül lassú ütemű. Ennek okát a gyermekhalandóság magas százalékában, a betegségek, főként járványok nagy pusztításában és a viszonylag rövid átlagos életkorban kell keresnünk. A férfiak élete igen gyakran fegyverforgatás, az asszonyoké szülés közben ért véget. Az átlagos népességnövekedés a középkorban ritkán haladta meg az évi 0,5 % átlagot. Hazánkban a kisebb-nagyobb hadjáratok és háborúk mellett egészen rendkívüli vérvesztést jelentett a tatárjárás néven ismert 1241/42. évi mongol támadás. Az egykorú források gondos mérlegelése alapján az ország népességének átlagosan 50 %-a pusztult el, mégpedig a Dunától keletre ennél több, nyugatra kevesebb. A következő század közepén, különösen 1357-59-ben, az Európa-szerte dühöngő pestis tizedelte a lakosságot. A század végétől azután a déli határainkat fenyegető törökök elleni szakadatlan küzdelem apasztja az ország férfi népességét. A vérvesztést a betelepített úz, besenyő, kun, szász, német, vallon, olasz, román és ukrán népelemek sem tudták teljesen pótolni. A tatárjárás után a lakosság száma 1 millió lehetett, nem sokkal több, mint százötven évvel korábban, az 1100. év körül. A kétmillió lélekszámot az ország valószínűleg csak a 13. század második felében érte el véglegesen és csaknem még további két század telt el, amíg

megközelítette a négymilliót. Ennyi lehetett az össznépeség 1541-ben, Buda elfoglalásának előestéjén.

A lakosság túlnyomó részének élete a mezőgazdaság keretében folyt. Ennek megfelelően alakult a népsűrűség is: a kedvezőbb talajú és fekvésű tájakon, így főként a hegyvidékek löszös talajú előterében sűrűbb, a hegyek és mocsarak között ritka. A magasabb hegységek gyakorlatilag még lakatlanok voltak. A település alapformája a kis lélekszámú falu, 500 főnél kevesebb lakossal. Még kisebbek a hegyvidéki pásztorok tanyacsoportjai, nagyobbak a mezővárosok. Ezeknek száma körülbelül 700 volt. Igazi városi utcák, ahol elsősorban iparosok és kereskedők laknak, ekkor még csak Buda, Pest, Kassa, Szeged, Kolozsvár, Nagyszében, Sopron, Nagyszombat, Eperjes, Bártfa városmagjaiban található. A falvak és mezővárosok házai kizárólag egyszintűek és alacsonyak, vályogból, sárból, erdős vidéken részben fából épültek, gyakran löszpartba vagy földbe vannak mélyesztve. Téglá- és kőépület csak a városokban van. Vidéken csak a várak, templomok és monostorok a tartósabb, kőből vagy téglából emelt épületek. A viszonylag nagy kiterjedésű egyházmegyék székesegyházai és a nagyobb monostorok templomai, ha méretben nem, de építési technikában és művészetben elérték nyugati testvéreiket. Egyébként a monostorok száma is többnyire messze a nyugat-európai szint alatt maradt.

A lakosság zömének életét a földművelésben és az állattenyésztésben való tevékenység töltötte ki. A szántóterületek az ország 10-15%-át foglalták el. Ennek csaknem fele évenként ugaron maradt, másik felét leginkább gabonával vetették be. Minden jobbágy maga művelte a neki kiosztott telket. A kaszálók, rétek és legelők jóval nagyobb területet foglaltak el, mint a szántóföldek. Az állattartás ugyanis kevesebb munkát igényelt és többet jövedelmezett, mint a gabonatermelés. Folyók mellett a halászat, lomberdős vidéken a vadászat tette változatosabbá a jobbágyok életét. A dombvidékre vagy síkságra tekintő hegyek lejtőjén a bortermelés kedvelt és jól jövedelmező foglalkozás volt.

Az ipar csaknem kizárólag a mindennapi élet szükségleteinek: élelemnek és ruházatnak előállítására, mezőgazdasági eszközök készítésére, valamint hadifelszerelés gyártására szorítkozott. A táj arculatát a mindenfelé működő, kisteljesítményű vízi- és szélmalomok, és a kőművesek által emelt várak és templomok alakították. A várak és templomok építése foglalkoztatta a legtöbb iparost, felhasználva a jobbágyok tömeges munkaerejét is. A bányaművelés öt körzetben folyt: Selmecbánya, Gölnicbánya, Nagybánya és Abrudbánya környékén ércbányászat, az Erdélyi-medencében sóbányászat.

Mátyás király halála (1490) után a hatalmasok önzése és erőszakossága nehezedett az országra. Leginkább a jobbágyok tömegeit nyomorították meg, de igyekeztek a mezővárosok lakóit is jobbágysorba visszavetni. A Buda elestéig eltelt ötven év alatt a népesség még bizonyára növekedett, de a kultúrtáj képe legjobb esetben is csak megőrizte azt a szintet, amelyre Mátyás király alatt eljutott, tovább azonban nem fejlődött.

A három részre szakadt ország, 1541-1686

A népesség pusztulása és vándorlása

A mohácsi csatavesztés napjától kezdve az ország védelem nélkül ki volt szolgáltatva a törökök előnyomulásának. A törökök pusztítva és fosztogatva felvonultak Budáig a Duna jobb partján, de azután a másik oldalon Baján keresztül visszavonultak, Péterváradnál ismét átkeltek a Dunán és csak az ország déli védelmi várait: Szendrőt, Belgrádot, Zimonyt, Péterváradot és Újlakot és az eszéki hídfőt tartották megszállva, miután azokat megrakták erős őrséggel. Innen figyelték, hogy Magyarország két királya: Ferdinánd és Zápolyai János

hadaikkal miként pusztítják saját országukat. 1541-ig ezt a várvonalat csak kétszer lépte át nagyobb török sereg: 1529-ben Bécsig, 1532-ben Kanizsán át Kőszegig nyomultak, de utána ismét visszavonultak a Dráva és Al-Duna mögé. 1541 előtt tehát csak néhány déli vármegye volt tartósan török fennhatóság alatt. Az ország szomorú sorsa akkor pecsételődött meg, amikor Szulejmán szultán csellel, harc nélkül elfoglalta Budát, az ország szívét. A következő években a felvonulási út és Buda biztosítására hódítását nyugaton a Balatonig, keleten a Tiszáig terjesztette ki. Ezzel megkezdődött a törökök folyamatos terjeszkedése és annak következményeképpen a népesség és kultúrtáj pusztulása.

A lakosság száma, mint már említettük, ekkor négymillió körül lehetett. Az állandósult pusztulás következtében nemcsak megállt a népesség növekedése, hanem a század végéig több mint egymillióval csökkent. Különböző számítások alapján Magyarország három részének lakossága a 16. század végén nem érte el a hárommilliót sem. Az elnéptelenedésnek sok oka volt. Ezek súlyosságuk szerint a következők:

1. Elvézés a hadakozásban. A hadjáratoknak, csatáknak és várostromoknak nemcsak katonák és férfi áldozataik voltak, hanem nőket és gyermekeket is leöldöstek a törökök, ha éppen útjukban álltak, nem akartak rabokkal vesződni, vagy nem akarták, hogy hírmondó maradjon maguk mögött.

2. Rendszeresen szedték a rabokat, nemcsak katonákból, hanem asszonyokból, leányokból, gyermekekből is. Ezeket birodalmuk balkáni vagy kisázsiai részeire hajtották, rabszolgamunkára fogták, a fiúgyermekeket pedig kérlelhetetlen harchoz szoktatva mohamedán janicsárokká nevelték. Történetírásunk még adós azoknak az adatoknak gondos összegyűjtésével és értékelésével, amelyeknek alapján reális képet nyerhetnénk a török rabságba hurcoltak számáról és sorsáról.

3. A nemesek, egyháziak és városi polgárok hamar elmenekültek mozgatható értékeikkel a törökök felvonulási útjából, a hódolt területekről és a végvidékekről. De nagy számban követte őket a jobbágyság is. Az ország védettebb perem-megyéibe költöztek. Ezzel magyarázható, hogy egyik-másik megye vagy uradalom az általános hanyatlás ellenére a jobbágyság jelentős számbeli gyarapodását mutatja.

4. A királyi Magyarország területén minden évben, főként a nyári és kora őszi „hadi” időszakban 30-40.000 főnyi idegen zsoldoskatonaság volt a lakossághoz beszállásolva. Zsoldjuk nagyobb részét rendszerint a hadakozáshoz semmit sem értő és otthon maradt cseh meg német ezredek zsebelték be. A fizetetlen katonák azután az adóktól és szolgáltatásoktól sújtott néptől még azt a keveset is elvették, ami élete pusztaság tengetéséhez kellett volna. A zsoldosereg jelenléte gyakorlatilag semmiféle hadi eredménnyel nem járt, az ország számára azonban csaknem olyan csapás volt, mint a török hódítás. Nem csoda, hogy a lakosság a zsoldosok elől éppúgy menekült, mint a törökök elől.

5. A földesurak a hadakozások által amúgy is sokat szenvedett és nyomorított jobbágyság kizsákmányolását alig mérsékeltek, sőt olykor fokozták, így a jobbágyság a könnyörtelenebb birtokosoktól elszökdöstek és ide-oda kóboroltak az országban. A zilált viszonyok miatt szó sem lehetett arról, hogy az 1514-ben törvénybe foglalt költözési tilalomnak érvényt szerezzenek. Később Bocskay István letelepítette és seregbe szervezte a gazdátlan jobbágyokat, a hajdúkat.

6. Az általános elszegényedés nyomában járt az éhínség, a betegség és járványok. Ezek tovább tizedelték a lakosságot.

Az előzőkből kitűnik, hogy az elnéptelenedés, az egész országot tekintve, kisebb részben csak viszonylagos volt, elvándorlás formájában mutatkozott. Általában mondhatjuk, hogy egy

természetellenes, fordított népesedési helyzet keletkezett. Az ország belső, termékeny sík vidékein a lakosság igen megritkult, míg az ország terméketlenebb, erdősebb, hegyes peremén megmaradt, sőt növekedett és sűrűbb volt, mint a mélyebb fekvésű tájakon. A békéjében és biztonságában megbolygatott lakosság következő típusú mozgásait figyelhetjük meg:

a. A déli, a törököktől legkorábban fenyegetett határterületekről, nevezetesen az Al-Duna és a Száva tájairól az elvándorlás már a 15. század elején megkezdődik. A hódoltsági területekről az észak, északnyugat és északkelet felé áramlás egészen a felszabadító háborúig (1686-87.) tart.

b. A lakosság elhúzódik a hadi felvonulások vonalától. Ilyen volt elsősorban a Belgrád-Eszék-Buda vonal és ennek mellékága az Eszék-Szigetvár-Kanizsa vonal, másrészt az Orsova-Temesvár-Arad-Szolnok útvonal.

c. A hódoltsági területnek nem volt mai értelemben vett szilárd területi határa. A békekötések csak a várak birtokát szabályozták. A várak közötti összekötő vonal volt a képzeletbeli határ. Két vár között mindkét fél portyázó csapatai mélyen betörték az ellenfél földjére. Ilyen módon a hódoltsági területet nagyjából félkörívben mintegy 30-60 kilométer széles végvidéki övezet vette körül. De kivételesen eljutottak török portyázók Trencsén és Szepes megyébe is. A várak gyakran cseréltek gazdát. Veszprém például, miután Ferdinánd és Zápolyai János versengése idején is háromszor cserélt gazdát, négyszer került török kézre, ugyanannyiszor a császári királyi hadak vissza is foglalták, közben rövid időre Bocskay István és Bethlen Gábor, később Rákóczi Ferenc birtokában is volt. A végvidékek földműves jobbágy népe, amint a hadi helyzet kívánta, elköltözött, de a veszély múltával legalábbis részben visszatért elpusztított falvaiba és földjére.

d. A hódoltsági területen, leginkább az Alföldön, a falvak elnéptelenedtek. Megmaradt lakóik a mezővárosokba költöztek, mert ott valamivel több biztonságot találtak a hódítókkal szemben. 20-30 falu helyén átlag egy parasztváros maradt, amely kibővült amazok lakatlan határaival. Debrecen 45, Kecskemét 37, Makó 15 falu maradványát szívta fel.

e. A végvidék-övezetben szívesebben és tartósabban maradt meg a lakosság a várak közelében, mert azok némi biztonságot, védelmet, átmenetileg esetleg menedéket is jelentettek.

f. Voltak a természet által védettebb, elrejtettebb helyek, mint a mocsaras, morotvás, árvízjárta folyómellékek, hegyekkel körülvett medencék. Ezek békésebb időben kevésbé vonzották az embereket, most keresett búvóhelyekké váltak, mint pl. Biharban Belényes vidéke.

g. Végül meg kell említeni, hogy a Balkán felől folyamatosan költöztek rácok hódolt területeinkre, románok pedig Erdélybe és a Partiumba.

A népesség száma és sűrűsége

A lakosság számának megállapításához a korábbi kutatások csaknem kizárólag az adóztatásra készült portaösszeírásokat használták. Ezek ugyanis az ország nagyobb részéről készültek és fennmaradtak. Későbbi vizsgálódások nyomán kiderült, hogy a portális összeírások adatai meglehetősen hiányosak és megbízhatatlanok. Nem állapítható meg, még helyenként sem, hogy egy porta alá hány fő vagy hány család tartozott. Részletesebb és pontosabb adatokat tartalmaznak az uradalmak szolgáltató népeinek összeírásai, az urbáriumok. Ezek azonban csak a falvak bizonyos számát ölelik fel, és a legkülönbözőbb években készültek. A harmadik számítási eszköz a visszakövetkeztetés az első, 1784. évi és a későbbi népszámlálásokból. Mindhárom számítási mód összevetésével tudjuk csak megközelíteni az ország 16-17. századi

népességének a számát és eloszlását. Ahol hiányoznak az adatok, ott a szomszédos, hasonló jellegű vidékek vagy megyék népesedési viszonyaiból kell következtetnünk. Ezek alapján az ország három részének népessége a 16. és 17. században körülbelül a következőképpen alakult:

A királyi Magyarország 29 megyéjében Zágrábtól Szabolcsig és Szatmárig a legszélesebb népréteg, a jobbágyság száma 1570 körül 1 millió és 50 ezer. Ugyanakkor a nemesség száma 50.000, a mintegy 40 város lakossága 80.000, a nagybirtokosok udvarnépe pedig mintegy 110.000 fő. 1570 táján tehát 1.290.000 körül lehetett a királyi országrész népességének száma, ami e területre vonatkoztatva $12/\text{km}^2$ -es népsűrűségnek felel meg. A század végéig ez a szám 130.000 fővel emelkedhetett. A legsűrűbben lakott megye e század második felében Vas megye volt, utána Pozsony, Sopron és Zala megye következett. A harmadik vonalban volt Moson, Nyitra, Trencsén, Abaúj és Zemplén. Ez körülbelül arányos a megyék földjének termékenységével, mezőgazdasági produkció-képességével. A hegyvidéki megyék népessége gyérebb volt. A városok között Kassa ekkor a legnépesebb, mintegy 7500 lakossal, utána Pozsony és Sopron következett közel 5000, majd Selmecbánya 3500 fővel. A többi város népessége 3000 alatt maradt. A 17. század folyamán a jobbágnépesség és a városi lakosság lassan növekedett és 1686 körül a királyi Magyarország lakossága megközelítette a kétmilliót, valamint a $18/\text{km}^2$ népsűrűséget.

A török uralom alá jutott terület népességének kiszámításához a 16. század második felében a török adóösszeírások, a defterek nyújtanak támpontot. Ezek az egész hódoltsági területre kiterjedtek. A számlálás „házak” szerint történt. Különböző összevetések alapján úgy látszik, hogy ezeknek számát héttel kell szorozni, hogy megkapjuk a népesség hozzávetőleges számát. A Dunántúl keleti felében mindössze 160.000, a Marostól délre az Al-Dunáig 40.000, az Alföld többi hódoltsági részén, továbbá Pest, Nógrád és Heves megyében együtt 230.000, a drávántúli részeken 80.000, összesen tehát 510.000 főnyi lakosság élhetett a 16. század végén. Ezek között nemes vagy egyházi ember alig akadt és városi polgár is csak kevés. Túlnyomórészt a törököknek adózó jobbágyok és pásztorok voltak. Az Alföld déli és középső részén a falvak százsámra pusztultak el, a parasztvárosok területe és lakossága viszont jelentősen megnövekedett.

A Dunántúl dombvidékein a terep áttekinthetlensége több védelmet nyújtott a lakosságnak és a nagy mezővárosok kialakulásának nem kedvezett, így a régi kis falvak, ha időnként el is pusztultak, újra feléledtek és nagyobb számban megmaradtak. A 17. századból hiányoznak a defterek, így a népesség alakulását nem kísérhetjük figyelemmel. A népsűrűség bizonyára alig emelkedett, a gyenge népszaporodás és a rác bevándorlás, az elhurcolás, elvándorlás és idő előtti elhalálozás ültette réseket alig tudta betölteni. A hódoltsági terület népsűrűsége csaknem másfél századon keresztül km^2 -ként 4,5 és 5 között lehetett. Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy Szaúd-Arábia népsűrűsége ma $3 \text{ fő}/\text{km}^2$, Szudáné $5,4 \text{ fő}/\text{km}^2$. A török lakosság létszámáról keveset tudunk, de semmi esetre sem volt jelentős, mert csak a közigazgatási székhelyeken, amelyek legtöbbször egybeestek a várakkal, telepedett meg tartósan török katonaság és néhány török család.

Erdély és kapcsolt részei, a Partium a tizenöt éves háborúig (1593-1606) nem szenvedett annyit, mint az ország másik két része. A Partium ekkor még a régi Erdély és a hódoltsági terület között széles övezetet alkotott, Krassó és Temes megyék megmaradt részét, Arad, Zaránd, Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok és Máramaros területét, mintegy 42.000 km^2 -t ölelt fel. Erdély saját területe ugyanakkor 58.000 km^2 . E két területen együtt a 16. század végén a menekülőket és a Havasalföldről átvándorló románokat is számítva 700-800 ezer ember élhetett. A lakosság fele akkor már román, másik fele székely, magyar és szász. A városok

között Brassó, Kolozsvár és Nagyszeben ekkor is már a legnépesebb, 9, 8, illetve 7 ezer lakossal. A tizenöt éves háborútól kezdve ez az országrész is rengeteget szenvedett a török, tatár, havasalföldi és moldvai seregek betörése és pusztítása következtében. Legsúlyosabbak az 1657 és 1661 közötti évek pusztításai. Az ezek nyomán fellépő pestisnek csak Nagyszebenben 2733 áldozata volt. A Partium nagyobb része 1660-ban Nagyváraddal együtt török kézre került. A két terület népessége így a 17. században csak igen keveset növekedhetett.

A három országrész hozzávetőleges népességét a következő tábla szemlélteti:

Országrész	Terület (ezer km ²)	Népesség és népsűrűség/km ²			
		1600 körül		1686 körül	
Királyi Magyarország	108	1.420.000	13	1.950.000	18
Török hódoltság	115	510.000	4,5	570.000	5
Erdély	58	750.000	7,5	850.000	8,5
Partium	42				
		2.680.000	8,5	3.370.000	10,7

A kultúrtáj romlása

A népesség és a települések romlása nyomában járt a gazdasági táj pusztulása. A természetes táj török uralom alatt történt változásáról az eddigi irodalom téves képet festett. Ezt főként az Alföldre, ami a régi ország egyharmada, 100.000 km², vonatkoztatták. E téves elképzelések szerint megromlottak a talajviszonyok, a szabályozatlan vizek következtében a táj nagy része elmozsárosodott és ennek következtében a szúnyogok, békák és a malária elszaporodott, az éghajlat szárazzá, aszályossá vált, a műveletlen pusztákon akkora fű nőtt, hogy a seregeknek és kereskedőknek úgy kellett utat törni stb. Mindez kitalálás és a mesék világába kell utalnunk. A táj képét nem lehet tárgyilagosan megítélnünk egykorú utazók leírásából.

A nyugati utazók szeme nyilván szebb, lakottabb és kulturáltabb tájhoz szokott, és amikor áthaladtak az Alföldön, azt üresnek, sivárnak, egészségtelennek találták. Eltűzözve azt a keveset írták le, amit láttak. Különb ma sem lehet egy-két hét alatt mélyebben megismerni egy országot, pedig ma az utazó ember ugyanazon idő alatt sokkal nagyobb területet bejárhat és sokszorosan több információt és benyomást gyűjthet.

A valóság az, hogy a Duna-Tisza közének és az Al-Duna tájnak futóhomokos területei a honfoglalás idején és a középkorban éppen úgy megvoltak, mint a török hódoltság alatt és után. Az alföldi szikések sem a 16-17. században keletkeztek, hanem túlnyomórészt a múlt század negyvenes éveitől a század végéig folytatott óriási méretű folyószabályozási és árvízvédelmi munkálatok következményei. A régen árvízjárta és így cserélődő vizű területek részben lefolyástalon területekké váltak. A víz csak elpárologni tudott, és így a talajból kioldott só a felszínen visszamaradt.

A középkori ember a vizek járását csak igen kis mértékben tudta befolyásolni. Malomárkokat, halastógátakat épített, kisebb területen esetleg vizenyős földet lecsapolt, vagy települése köré vizesárkot épített. A nagy folyók útja és árvizei felett azonban éppen úgy nem tudott úrrá lenni, mint ahogy a nagy természetes mocsarakat és lápokot nem tudta eltüntetni. Alföldi folyóink holtágai, morotvái, ingoványai és a rossz lefolyású, mély fekvésű területek mocsarai és lápjai a középkorban éppúgy megvoltak, mint a török idők alatt és után. A térszín sokkal nagyobb hányadát fedték vizek és vizenyős területek, mint ma a folyószabályozások után. A gátak közé szorított Duna és Tisza, valamint szabályozott mellékfolyói vize, ma sokkal hamarabb elhagyja a Kárpát-medencét, mint az ármentesítések előtti időben. Így a folyók útja a

mainál sokkal hosszabb, kanyargósabb volt. Több helyen megállapítható, hogy a középkor óta medrüket minden emberi beavatkozás nélkül, természeti tényezők hatására megváltoztatták. Az árvizek kiöntései főként tavasszal és nyár elején hónapokig megmaradtak és átláthatatlan nyílt víztükröket alkottak. Elég egy pillantást vetni Jo. Lipszky kitűnő Magyarország térképének 5. lapjára, amely 1806-ban, tehát még jóval a vízszabályozási munkák megkezdése előtt készült, és rögtön kitűnik, hogy még ekkor is milyen sok volt a vizes terület. Így Karcagtól délkeletre, Sarkadon túl, egészen Zarándig és Kisjenőig több volt a mocsár, mint a szárazulat. A szűnyog sem lehetett kevesebb a török idők előtt, mert a vizek és mocsarak akkor is kedveztek ezeknek, és a régiek a szűnyogok terjedésével szemben teljesen tehetetlenek voltak.

Legkevésbé hatottak a történelmi események és a gazdasági hanyatlás az éghajlatra. A pára és felhőzet az óceánok, kisebb mértékben a beltengerek felett keletkezik. A szárazföldnek így csak az uralkodó légáramlatok biztosíthatnak elegendő csapadékot. A folyók és tavak, leginkább pedig az erdők és egyéb növényzet csak a talajnedvességet és mikroklímát tudják kedvezőbben befolyásolni. Az Alföld klímája, ha változott egyáltalán valamit történelmünk folyamán, az legfeljebb egy általános európai klímaváltozás folyománya lehet, de semmiképpen sem a kultúrtáj török időkbeni pusztulásának következménye.

Magyarország népessége egészen a 19. század közepéig csaknem kizárólag a mezőgazdasági termelésből élt. Az tartotta el a földesurakat, az egyháziakat és az egész közigazgatási és állami szervezetet is.

A földművelés alapegysége mind a középkorban, mind pedig a 16-17. században a jobbágytelek (sessio), vagyis akkora darab szántóföld, amelyet egy jobbágycsalád meg tudott művelni. Több jobbágycsalád együtt falvakat vagy szállásokat alkotott. A jobbágyfalvak csoportosan vagy elszórtan valamely földesúr várához tartoztak, és együttesen várbirtokot, vártartományt képeztek. A falvak száma egy-egy várbirtokon belül 6-25, néhány esetben még több volt. A várbirtok nem volt gazdasági művelési egység, hanem csak az adóztatás és szolgáltatások, valamint a jogszolgáltatás fogta azokat egybe. A jobbágytelek nagysága igen változó: nagy átlagban 12-24 katasztrális hold között mozgott. Az uraság saját kezelésében legfeljebb annyi földet (allodium) tartott, amennyi szorosabb háztartásának ellátására kellett. Ezt saját alkalmazottaival, cselédeivel műveltette. A 16. század közepétől a gazdálkodásnak ez a módja erősödik. A földesurak itt-ott elhagyott vagy jobbágyaiktól elvett földeket vonnak majorsági gazdálkodásuk körébe és azokon elszegényedett földműves népelemeket terménybérért dolgoztatnak. Ilyen majorgazdaság volt a 16. század középső évtizedeiben a sárvárkapuvári Nádasdi birtok. A gazdálkodásnak ez a formája azonban csak a 18. és 19. században öltött nagyobb méreteket.

A 16. század közepén, nem számítva a kiváltságos területeket: a Kunságot, Jászságot, Székely- és Szászföldet, az ország fele várbirtokok keretébe tartozott. A 16. és 17. század folyamán Pozsony-Vác-Huszt vonalától északra 124 vártartomány terült el. A hódoltsági területen a várbirtokok török katonai hűbértokokká alakultak át, amelyeknek ura igen gyakran változott a szultán kegyétől függően, és éppen ezért a lehető leggyorsabban igyekeztek abból hasznot húzni, jövőjükkel mit sem törődve azt kizsákmányolni. A közép- és kisnemesek, és szabad királyi városok által birtokolt területek nagysága és falvaik száma jóval kisebb volt, mint a várbirtokoké. Az egytelkes kisnemesek gyakran maguk művelték földjüket és életük csak adómentesség és jogállás tekintetében különbözött a jobbágyokétól.

A jobbágyok ősi üzemmódot folytattak, két- vagy háromnyomásos rendszerben dolgoztak. A falu szántóterületeit két vagy három részre osztották és egy részt, vagyis az összes szántóterületük felét vagy harmadát, minden évben ugarnak hagytak, hogy a föld pihenjen. A jobbágyoknak mindkét, ill. mindhárom részben volt tagjuk. A szántóföld-tagokat időnként

újra kijelölték. Háromnyomásos rendszerben a föld egyharmadába őszi, másikba tavaszi gabonát vetettek, és a harmadik részt hagyták ugaron. A jobbágytelek tartozéka volt egy állandó házhely és belseg. A szántóföldhöz esetleg kijelölt rét, azaz kaszáló is tartozott. A legelő- és erdőterületeket, valamint a halászható vizeket meghatározott keretek között közösen használták.

A fejlettebb, háromnyomásos rendszer nyugaton már a 8. századtól ismert volt, szélesebb körben azonban csak a 12. században terjedt el. Nálunk földben kevésbé, inkább munkáskézben volt hiány, így valószínűleg még a 16. és 17. században is a kezdetlegesebb kétnyomásos rendszer volt elterjedtebb, a háromnyomásost a szászoknál, a nyugati megyékben és a kevésföldű hegyvidéki falvakban alkalmazták. Ugyanekkor Nyugaton a népsűrűség a termőföld fokozottabb kihasználására serkentette művelőit; az ugart takarmánytermelés beiktatásával kiküszöbölték.

A gabona továbbra is csaknem kizárólagos termény. A kerti vetemény, a gyümölcs és gyakran a szőlő is csak alárendelt jelentőségű.

Sajátos, félnomád gazdálkodás alakult ki ebben az időben az Alföld nagyhatárú falvaiban. Az óriási határ, amely mint már tudjuk, 10-30 falu területéből állt össze, feleslegessé tette a földek kiosztását. A művelés szabadfoglalás alapján történt. Még így is eltelt 10-15 év, amíg egy tagot újra felszántottak. Pihent föld tehát bőven volt. Természetesen településükhöz, házaikhoz közel igyekeztek szántani. Az elszórt szántók között, de különösen azon túl átláthatatlan legelők terültek el, és ezért a legelőket szabadon használták.

A nyomásos gazdálkodás területein a termelést helyenként és időnként trágyázással törekedtek növelni. Rendszeres trágyázás azonban még nem volt. A földművelés főszerszáma a vasalással ellátott faeke. Túlnyomórészt még sarlóval aratnak. A gabonát kévékben asztagba rakva szabadban tárolták és ősszel meg télen részenként csépeltek belőle. A tartalék gabonát földbe ástott és vályoggal, rőzsével, esetleg fával vagy téglával kibélelt vermekben őrizték.

A legjobban szállítható és értékesíthető termék akkor a bor volt. A dézsmajegyzékekből tudjuk, hogy a szőlőterületek hozama értékben 20-30-szorosan meghaladta a szántóét. Leginkább paraszti vagy polgári bérlők művelték a szőlőket a déli naps domb- és hegyoldalakon. A középkori szőlőkultúránk mégis hanyatlóban van e korban, feltehetően a széltében elterjedt harácsolások miatt.

Az állattenyésztés a földműveléstől függetlenül alakult. A viszonylagos földbőség még nem készítette takarmánytermelésre a jobbágyokat. A legelőgazdálkodás keretében kevés ember is sok állatot tudott szemmel tartani. Az állatgondozás kevés munkát igényelt. A hódoltsági területen télen is szabadban volt a gulya, a nyáj, a konda. Legfeljebb nádból készítették az állatoknak kerítést vagy tetőt a havas és jeges szelek ellen. Télen ugyan a szabad ég alatt tartott állatállomány igen leromlott, de igen ellenálló, edzett, igénytelen fajták alakultak ki. Tavasszal az új fűvön hamar erőre kaptak. Nyári aszály idején a vízjárta helyeken találtak még elég fűvet. Az erdélyi és hegyvidéki megyékben a hosszantartó, zord tél miatt nem telelhetek ki az állatok istálló nélkül. A juhtenyésztés a Dunántúlon volt jelentősebb, de még inkább a délről, keletről és északról bevándorolt horvát, szerb, román, rutén és szlovák pásztornépek üzték. Letelepedett és vándorló pásztorok egyrészt viszonylag kevés szolgáltatásért, a juhok huszáért legeltethettek, másrészt a hegyi legelőkön és a völgyekben nem voltak annyira kitéve az ellenséges pusztításoknak és harácsolásoknak, így arányuk a sík- és dombvidéki földművelőkkel szemben állandóan növekedett.

Mezőgazdaságunk e két században legjobb esetben megmaradt azon a szinten, amelyre a középkor végén eljutott, sőt az alföldi gazdálkodás még kezdetlegesebb formák közé süllyedt vissza.

A fejlettebb iparosodás feltétele a mezőgazdasági telítettség, a nagyobb népsűrűség. Mindkét feltétel hiányzott hazánkban e két században. Így az ipar is megmaradt több mint kétszáz évig a 15. századi színvonalon. Nagyobb műhelyek nem létesültek, tömegtermelés egyetlen iparágban sem alakult ki. Tájalakító hatásuk továbbra is csak a malmoknak és bányáknak volt. A falvakban a háziipar: egy-egy kovács, bognár ellátta a szükségletek legnagyobb részét. Mezővárosokban és a szabad királyi városokban a ruházati ipar képviselői: szabók, vargák, szűcsök, gombkötők, tímárok, az élelmiszert feldolgozó sütők és mészárosok, az építőipar mesterei, kőművesek, ácsok, asztalosok, a közlekedés szerszámaikat készítő kocs- és kerégyártók, nyergesek és szíjgyártók kevés alkalmazottal, csak a helyi szükségletek kielégítésére dolgoztak. A céhek nem a tömegtermelést, hanem az igényes, tartós készítményt, a remekelést tekintették a mesterek feladatának. Csak megélhetésre és nem vagyonszerzésre dolgoztak. A nagyobb technikai tudást igénylő iparágakat, a fémeszközök, posztóárak készítését, boltozott épületek emelését a nagyobb városok német iparosai művelték.

Kiviteli termékeink között messze kimagaslott a szarvasmarha. A legelőbőség, a külterjes, félnomad állattenyésztés alacsony munkaigénye, a keréken való szállítás helyett a lábon való hajtás lehetősége igen kedvező feltételeket teremtett a 16. és 17. századi Magyarországon a marhatenyésztésnek és marhakereskedelemnek. A felvevő piac elsősorban Bécs, valamint a morva határ és Brno között fekvő Hustopece (Auspitz) vásárváros volt. De hajtottak ökröket Strassburgba, Milánóba és más városokba is. A hajtók útja Komáromon és Győrön vagy Galgócon és Nagyszombaton át vezetett nyugat felé. A marhakereskedők, a tőzsérek soraiban jómódú nemesek is voltak. Ez igen fontos kiviteli cikkünk szerepéről, európai jelentőségéről még nincsen reális képünk. A másik jelentős kiviteli termék a bor volt. A szállítás túlnyomórészt Lengyelország felé irányult, amint ezt a lengyel határ felé felállított harmincadvámszedő helyek feljegyzései is jól mutatják. A gabona nagyobb mennyiségben, hosszú távon való szállítása ebben az időben még nem volt gazdaságosan megoldható. Leginkább még a dunai vitt utat lehetett erre felhasználni. Bőr, faggyú, viasz, a zalatnai réz és higany szerepel még kivitelünkben. Nemesfémbányászatunk csaknem jelentéktelenné vált ezekben a századokban az aranynak és ezüstnek az Újvilágból Európába való áramlása következtében. A behozatali cikkek között a textilárak és fémeszközök voltak a legkeresettebbek.

A török idők hadi földrajza

Erdély keleti és déli részén a zárt láncolatot alkotó havasok, a magas fekvésű hágók és szűk hegyszorosok elegendő természetes védelmet nyújtottak megfelelő hadi készenlét esetén a török támadásokkal szemben. Az Al-Duna és Száva vonala azonban csak korszerű várakkal volt védhető. Ezek a várak Szeverin, Nándorfehérvár, Szabács, Jajca, Bihács a 15. században épültek, de a tűzéri fegyverek állandó fejlődése következtében a Mohács előtti évtizedekben már nem voltak korszerűek. Mátyást követő két Jagelló királyunk zilált pénzügyi viszonyai, a mindig üres kincstár és a török elleni küzdelemre szánt pénzek elcsikkasztása mellett korszerű védelmi vonal kiépítéséről szó sem lehetett. A törökök számára a mohácsi győzelemhez Nándorfehérvár és Szabács (1521), majd Pétervárad (1526) erődjeinek könnyű elfoglalása volt a lépcső. A belső fekvésű várak: Siklós, Pécs, Szigetvár, Babócsa még kevésbé tudták megállítani az ellenség a előnyomulását.

A hódoltság állandósulása után az új, korszerű végvár vonal kiépítése ugyancsak sok nehézségbe ütközött és csak részletei valósultak meg. Pozsony, Palota, Diósgyőr, Fogaras,

Küküllő vára megmaradt négyzetes, négy saroktornyos középkori alakjában. A várak átalakítását és építését a 17. század közepéig csaknem kizárólag olasz szakemberek irányították. Több mint száz várnál mutatható ki közreműködésük. Kevés új vár épült. Ezek között Komárom és Érsekújvár volt a legkorszerűbb. A törökök igyekeztek megakadályozni diplomáciával vagy fegyverrel új várak építését. Békekötéskor olykor meglévő várak lerombolását is megkívánták. A portyázó csapatokkal szemben a városfalak, a kisebb várak és az erdélyi szászok és székelyek templomerődjei is elegendő védelmet nyújtottak. Olykor középkori monostorépületeket is várrá alakítottak. Ilyen volt Zalavár, Szentmárton (Pannonhalma), Garamszentbenedek, Bozók, Jászó, Kolozsmonostor. A kisebb várak és városok palánkkal voltak megerősítve: cölöpgát elé földet, követ töltöttek. Erdély várai voltak a legelmaradottabbak. Így Gyulafehérvár egészen a 18. század közepéig megmaradt, középkori formájában. A törökök az elfoglalt várakat nem fejlesztették tovább, úgyhogy azok visszafoglalása szervezett ostrom esetén már 1686 előtt is sikerrel járhatott volna.

A végvárak állandó őrsege a 16. század közepén nem érte el a tízezret sem, de török oldalon sem volt sokkal több a várőrségek összlétszáma.

A várakat meglepetéssel, csellel, árulással, esetleg éheztetéssel igyekeztek megszerezni és csak végső esetben fogtak fáradságos ostromhoz. Az ostromnál a föld alatti aknák ásásának és a falak felrobbantásának volt nagy szerepe. A várharc mellett a portyázás volt a hadakozás legáltalánosabb formája. Nagy seregek ütközetét mindkét fél kerülte. A mohácsi ütközet után egészen a török idők végéig csak Mezőkeresztesnél (1596) és Szentgotthárdnál (1664) folyt nagyobb méretű csata. A török hadviseléssel szemben a könnyű lovaskatonaságnak, a huszároknak volt a legtöbb előnye. A nehézfegyverzetű lovasok jelentősége nehéz mozgásuk, költséges felszerelésük következtében csökkent. A kezdetleges és nehéz puskák mellett az új még mindig a legfontosabb fegyver lovas és gyalogos számára egyaránt. A kopja elsősorban a gyalogosok fegyvere; lóháton való használhatóságát vitatják. Emellett a vágó- és ütőfegyverek minden változatát használják. Ágyűöntéssel vagy 15 városban is foglalkoznak. A magyarok nem barátkoztak meg a tüzérséggel; ezt a foglalkozást a németeknek hagyták.

Magyarország földrajza a 18. században

A természetes táj

A mostoha történelem mellett a természet minden szempontból kedvező körülményeket biztosított az ország lakóinak. A Kárpátok gyűrt homokkő és kristályos hegylánca, azon belül ércteléreket rejtő röghegységek (Gömör-Szepes, Bihar, Erdélyi-érchegység), mészkőtáblák és rögök (Bakony, Vértes, Gerecse, Bükk, Mecsek stb.) és a vulkáni eredetű andezit hegységek (Börzsöny, Selmeci-hegység, Cserhát, Mátra, Zempléni-hegység, Vihorlát, Avas, Gutin, Kőhát, Ciblesz, Kelemen- és Görgényi havasok, Hargita stb.), löszös talajú dombvidékek, egy kisebb és egy nagy alföld kedvezően tagolt, változatos tájakat és sok jó termőtalajt nyújtanak. Az évi 11° C -os középhőmérséklet, a tartós meleg nyarak és 600-1000 mm-es csapadék jó feltételeket biztosítanak minden mérsékelt éghajlati gazdasági növény termesztésének, és háziállatok tenyésztésének. A folyóvizek csaknem mind az alföld felé folynak, így völgyeik kedveznek a közlekedésnek. A természetes növény- és állatvilág is változatos és kedvező. Magyarország még a 18. században is erdőben, vadban, halban gazdag ország volt. Ezeket a szerencsés természeti adottságokat két évszázados háborúskodás és pusztulás sem tudta elvenni. Ezek a kedvező tényezők tették lehetővé, hogy az elnéptelenedett területek néhány évtized alatt az ország más tájairól és a határokon túlról bevándorló telepeseikkel ismét benépesültek és szorgalmas munkával ismét kultúrtájja változtak.

A népesség és települései

Az 1686/88. évi felszabadító hadjárat megszabadította ugyan az ország túlnyomó részét a törökök közvetlen uralmától, de területe három évtizeden át idegen hadseregek felvonulási területe maradt. A katonaság eltartásának csaknem minden terhe a lakosságra nehezedett. Ugyanakkor törökök és szolgálatukban tatár seregek is gyakran mélyen betörték a visszafoglalt területekre. 1689-ben Szatmárt, Szabolcsot és Kecskemétet, 1690-ben Bihart és Debrecent pusztítják tatárok, az embereket is elhajtvá. Váradot csak 1692-ben, Gyulát 1694-ben adja fel a török őrség. A nép nyomorúsága meghosszabbodik, és így nem csoda, hogy II. Rákóczi Ferenc szabadságharca (1703-1711) kedvező talajra talált. De a kuruc-labanc háborút is a nép sínylette meg, anélkül, hogy az valamit is javított volna sorsán. Ellenkezőleg, évtizedekre kiváltotta a bécsi udvar bizalmatlanságát minden magyar ügy iránt.

A török idők után az ország peremvidékei voltak a népesebbek és gazdagabbak. Jobban megőrizték a múlt építményeit, kulturális emlékeit és fejlődésük folytonosságát. Az ország belső tájain viszont, elsősorban az Alföldön, a népesség ritkább, a táj szegényebb volt, mint 200 évvel korábban. A felszabadult, egyenlőre gazdátlan földek a peremvidékek nincstelen vagy nehezen elviselhető elnyomás alatt szenvedő lakóit hamarosan vándorlásra, ha kellett, szökésre csábították. Igen tarka vándormozgalom indult meg. Egy-egy vidékre öt-hat megyéből is jöttek. A földesurak hiába hivatkoztak a jobbágyokat helyhezköltő törvényre, hiába tettek panaszt a hatóságoknál, az elköltözést nem tudták megakadályozni. A török időkben domb- és hegyvidékre szorult magyar jobbágyságot vérében rejlő ősi ösztöne vonzotta a síkság felé. Ezrével szöktek a kedvezőbb feltételeket nyújtó, pihent és új gazdát kapott földekre. Buda visszafoglalása és a Temesvidék felszabadítása (1686-1712) között eltelt több mint harminc évben ez a belső vándorlás jellemzi az országot.

A felszabadító sereg első nagy lendületében a Balkán nagy részét is elfoglalta, felszólítva a szerbeket és más balkáni népeket, hogy ők is fogjanak fegyvert a törökök ellen. Csernovics Arzén, a szerb-albán határvidék ortodox pátriárkája, e felhívásra népével együtt a császár pártfogása alá helyezte magát és 1690-ben kieszközölte mindazon kiváltságok megerősítését, amelyet a szerbek a török uralom előtt Magyarország részéről élveztek. A császári seregek azonban nem tudták tartósan megtartani Skopjét, Nist, sőt Belgrádot sem. Még ugyanazon évben visszavonultak a Száva vonala mögé. Csernovics pedig a törökök bosszújától félve, 37-40 ezer fegyveresével és azok családjával ideiglenes bebocsátást kért és kapott az országba. Előbb a Balaton és Komárom vidéke között bolyongtak, majd a Duna-Tisza közére terelték őket, végül a Maros alsó szakaszának északi és Tisza alsó szakaszának nyugati oldalán telepítették le nagy részüket, és az ott szervezett katonai határőrvidéket bízták rájuk 1702-ben. Ez a határőrvidék volt hivatva feltartóztatni a Temesvidéket még a Marosig és Tiszáig kézbentartó törököket. A szerbek más csoportjai elsősorban az ország déli részén és az Alföld keleti peremén telepedtek meg. Ideiglenes beköltözésük állandósult. Ekkor ugyanis senki sem gondolta, hogy Szerbiát a törökök még több mint százötven évig uralmuk alatt fogják tartani.

A felszabadító hadjáratokat követő évtizedek népesedési viszonyairól nagyon kevés biztos adatunk van. Így nehéz megbecsülni, hogy 1720 táján, amikor a szervezett telepítések kezdődtek, mennyi lehetett az ország lakossága. Itt már biztosabb támpontnak kínálkozik az 1784/87. évi első népszámlálás, amely Erdéllyel és a Drávántúli részekkel együtt egész Magyarországra kiterjedt, a katonai határőrvidékek kivételével. A megyék és szabad királyi városok összlakossága eszerint 7.919.000 volt. Ezt becslés alapján kiegészítve a határőrvidékek lakóival, 8.625.000 főre tehetjük ez években a népesség teljes számát. Ebből le kellene vonnunk az 1720 óta betelepültek és utódaik lélekszámát. Újabb kutatások szerint a

bevándorlás méretét korábban túlbecsülték. Reálisabb számítás alapján 350-400 ezer német, kb. ugyanannyi román és 200 ezer egyéb nemzetiségi bevándorló érkezhetett 1720 és 1787 között az országba. Ha tehát leszámítjuk a jövevény lakosságot és utódaikat, 1787 körül 7 millióra tehetjük az 1720-ban már itt lakó népesség utódait, ez viszont feltételezi, hogy 1720-ban az ország népessége ismét elérte, sőt meg is haladta a 4 milliót, azt a szintet, amit egyszer már csaknem kétszáz évvel korábban a török hódoltság előtt megközelített.

A szatmári béke (1711) és még inkább 1720 után elkezdődnek a rendszeres telepítések. A Neoacquistica Commissio működése és a kincstárra maradt, de kiárusított földek megvásárlása nyomán a felszabadult földeknek is megvannak már új uraik. De csak a benépesített, megmunkált föld jövedelmez. Állami támogatással és földesúri kezdeményezésekre megindul a telepések toborzása a népes német tartományokból. Lotharingia, Elzász, Rajnavidék, Vesztfália, Baden, Württemberg, Sváország, Szilézia azok a népes tartományok, ahonnan a szegényebb földműves elemeket kivándorlásra lehet bírni. Legtöbb telepés a leginkább elnéptelenedett vidékeken: a Temesi Bánságban, Bács-Bodrog megyében és az egykori török fő hadiút két oldalán, Eszék és Dunaföldvár között, baranyai és tolnai tájakon talált magának új hazát és építette fel új otthonát. De települtek Somogyba, a Dunántúli Középhegységbe, a pestkörnyéki dombok közé, Szatmárba is. A telepések számos kedvezményt, pl. adómentességet is kaptak, amiben a belföldi áttelepülők nem részesültek, így a magyarok sem, A Mária Terézia által indított telepítési akció kész lakóházakkal és berendezett gazdasággal várta a telepéseket. Olykor azonban küzdelmes munkával kellett új otthont teremteniük az elpusztult, üres tájakon. Egy-egy új falu népessége néha két-három német községből származott, legtöbbször azonban négy-öt tartomány, több tucat községből. Így pl. a Tolna megyei Dunakömlőd 157 családja 104 különböző helységről érkezett.

Ugyanakkor a korábinál még nagyobb számban költöztek Erdélybe, a Temesvidékre és az Alföld keleti peremtájjaira románok, akik a törökök és fanarióta görög földesuraik kegyetlen uralma elől vándoroltak be.

Az általános költözési iránynak megfelelően a szlovákok is délebbre költöztek a Kisalföld peremén, a Garam, Ipoly és Hernád völgyébe. Kisebb csoportjaik Békés megyében, Buda és Pest környékén telepedtek le. A 16-17. században magyar lakosságú Nagyszombat századunk közepén már szlovák jellegű. A bányavárosokban a német lakosság mellett megerősödött a szlovák népesség is.

Legtarkább, legösszetettebb népességű éppen az a táj lett, amelynek régi lakossága a török időkben a legnagyobb mértékben kipusztult, a Bácska és a Bánság. A Temesi Bánság visszafoglalásától, 1718-tól, 1778-ig nem nyerte vissza magyar megyei szervezetét, hanem a császártól kinevezett csaknem teljhatalmú katonai kormányzó igazgatta. Elfoglalásakor csak kevés és szegény szerb és román pásztor lakta e hatalmas, termékeny területet. Magyarok beköltözését csaknem az egyesítésig teljesen megakadályozták. A közel lakó szerbeken, horvátokon és románokon kívül német, vallon, olasz, spanyol, bolgár telepéseket hoztak, akik közé 1762-68-ban 3130 bűnöst toloncoltak az osztrák börtönökből. Egy-egy község lakossága két-három, olykor még több nyelvű népességből állt össze.

A telepítések során viszonylag kevés teljesen új község keletkezett, összesen kb. száz. A többi telepítés a régi községi határok között bonyolódott le. A nyolcvanas években a telepítések gyakorlatilag befejeződtek. Ezután már csak kismértékű belső vándorlás figyelhető meg a községekből a városokba és északról délre.

1784/87-ből a II. József által gondosan előkészített és elég pontosan végrehajtott népszámlálás először ad pontos és megbízható képet az ország részeinek és egészének népesedési viszonyai-

ról. Ez a személyenként felvett népszámlálás a lélekszámon kívül kiterjedt településekként a házak és háztartások számára, a főbb birtokosokra, a férfi és női lakosság számára, és a fiatalabb férfi korosztály létszámára.

Mint már említettük, e népszámlálás alapján 1787-ben az ország összlakossága 8.625.000 főre tehető a régi ország 323.000 km²-nyi területén. Az átlagos népsűrűség így megközelíti a 27/km²-t. Erdélyben azonban csak 22, azon kívül 29. A legsűrűbben lakott megyék ekkor Pozsony 54, Nyitra 50, Sopron 43, Küküllő 41, Trencsén és Vas 40 lakossal km²-ként, beleértve a városok lakosságát is. A többi dunántúli megye, Somogyot és Fejért kivéve, továbbá Nógrád, Heves, Borsod sűrűsége 36/km². Leggyéribben lakott Máramaros 9/km², és a Székelyföld 11-13/km² lakossal. Általában legalacsonyabb a népsűrűség északkeleten és legmagasabb északnyugaton. A természeti adottságoknak megfelelő népsűrűség, amelyben a török hódoltság és háborúk oly mély sebet ütöttek, még közel sem állott vissza. A teljesen hegyvidéki Árva megyében 36 lakos jutott ekkor egy km²-re, míg az alföldi megyékben csak 20 vagy annál kevesebb. A legnépesebb városok ekkor Debrecen 30, Pozsony 29, Buda 24, Pest és Szeged 21, Selmecbánya 19, Eger 17 ezer fővel.

A községek száma kb. 10.000, a mezővárosoké 431, a szabad királyi városoké 61. Ezekon kívül még 1279 lakott prédiomot tartottak nyilván.

A lakott és nem lakott házak száma ezután már a határőrvidékeket nem véve figyelembe 1328 ezer, a háztartásoké csak 22%-kal több. Egy házra 6,5, egy háztartásra 5,3 lakos jutott. A sűrűbben beépített városokban, így Pozsonyban és Sopronban egy házban átlag 4-5 háztartás van, míg a mezővárosokban és leginkább az alföldi városokban csaknem minden háztartáshoz külön ház tartozott. Ez a jelenség nyilván a régi és új településű városok telekvizonyainak függvénye volt.

A férfiak száma meghaladta a nők számát, míg az összes későbbi népszámlálásoknál (1869-től) a nők száma volt magasabb.

Megfigyelhető a folyamatos eltolódás a népesség korosztályainak százalékában: minél alacsonyabb évjáratú a korosztály, %-aránya annál erősebben csökken, és minél magasabb az évjárat, a %-szám annál inkább növekszik a későbbi népszámlálásoknál. A váltóév valahol 20 és 30 között lehet. Ez az előregedési jelenség napjainkban is folytatódik.

Bőven számítva a férfi népességnek kb. öt százaléka tartozott ekkor a nemességhez. 1720 körül már minden nyolcadik község határát egy vagy több földesúr maga művelteti, tehát nincs jobbágytelkekre osztva és így adót sem fizet. A majorsági birtokok művelésére egyre több robotnapot kényszerítenek ki jobbágyaiktól. Az úgynevezett kuriális községek száma és így a földesúri majorgazdálkodás területe 1787-ig bizonyára tovább növekedett, de II. József népszámlálása ezeket nem vette számba.

A 18. század végéig az Alföld középső és déli része népességének emelkedése a legszámottevőbb. Az országos népsűrűség eléri a 30/km²-t.

A gazdasági táj

A század első felében még mindig bőven van eke alá való föld és legelő. A háromnyomásos gazdálkodást ezért csak a század második felében kezdik sürgetni. A század végén kezd terjedni, legelőbb a Dunántúlon, az istállózó belterjes állattenyésztés és a rendszeres trágyázás.

A század első felében még mindig az őszi búza, kétszeres búza és rozs keverten, őszi rozs, tavaszi árpa és zab a csaknem kizárólagos mezőgazdasági termények. A terméseredmény a

század elején az elvetett magnak csak háromszorosa, a század közepén már hatszorosa. Lent és kendent kicsiben, helyi szükségletre termelnek.

Mária Terézia idejében, 1764-től a bécsi kormány erőteljesebben kezébe veszi a magyarországi mezőgazdaság ügyét. Egymás után jelennek meg a rendeletek a belterjesebb gazdálkodás érdekében. Tenyészállatokról és vetőmagról gondoskodnak. Új gazdasági növényeket propagálnak.

Leghamarabb az amerikai eredetű kukorica (török búza, tengeri) terjedt el. 1715-ben Debrecen határában már rendszeresen termelik, 1720-tól az Alföld és Dunántúl déli tájain is megjelenik.

A dohánytermelést többhelyütt eltiltották. 1719-től Szeged határából terjedt el dél felé. 1784-ben a dohány állami monopólium-cikk lett, és ettől kezdve a minőségi és mennyiségi termelés állami támogatást élvezett.

Az új gazdasági növények között a burgonya tudott legnehezebben meghonosodni különféle előítéletek miatt. Liptóban, Árvában és a Szepességben 1760 körül kezdik termelni, Gömörben 1775-ben, Erdélyben 1770-ben, de Székelyföldön és másutt csak a következő század elején.

A század közepén indul meg a szegedi paprikatermelés, a Duna-Tisza között a homoki szőlőkultúra. Valamivel korábban a Bánságban spanyol telepesek honosítják meg az eperfát, a selyemtermelést és a selyemszövő ipart. A kertészet, a kastélyok díszkertjeitől eltekintve, továbbra is elmaradott.

A földművelés ebben a században kezd piacra termelni. A hadsereg és a megnövekedett lakosságú városok jó felvevő piacnak bizonyulnak.

Az új szántóföldek feltörése nyomán a legelők megfogyatkoznak. A hetvenes évektől terjed a takarmánytermelés, hogy kevesebb legelővel több állatot tarthassanak. Korábban csaknem kizárólag ökröt, tehenet használtak mezőgazdasági munkára, most a ló is nagyobb jelentőséghez jut. 1783/85-ben létesül a mezőhegyesi ménes a lóállomány javítására és fejlesztésére. A durvább gyapjút adó magyar juhok merinói, macedón és spanyol fajták szorítják ki. A félvad bakonyi és szalontai makkoltatáson tartott sertés helyett egyre inkább terjedt a délről behozott mangalica-fajta. Az állategészségügy ekkor teszi kezdő lépéseit: előírják a beteg állatok elkülönítését. A méhészetnek ez a virágkora. A répacukor még alig jelentkezik, a tengerentúlról hozott cukor pedig drága. 1759 és 1789 között 28 méhészeti szakkönyvet adtak ki nálunk.

Az erdők még hosszú ideig semmi védelmet sem kapnak. Fahamu-égetés során rengeteg erdőt kipusztítanak, mert a hamuzsír keresett vegyi cikk volt ebben az időben. Igen sok kárt tett az erdőkben a legeltetés is. 1769-ben jelenik meg Mária Terézia erdőrendtartása, amely szabályozza az erdővágást, előírja legalább törvényhatóságoként a faiskolákat, továbbá erdőfelügyelők alkalmazását. Erdélyben csak 1781-ben lép életbe erdőrendtartás. Az Amerikából az 1600-as években behozott akácfa Tessedik Sámuel szarvasi kertjéből 1768 után terjed el az Alföldön, majd az ország más részein is.

A mezőgazdaság még a 18. században is teljesen uralta az ország gazdasági életét. Ennek oka egyrészt, hogy az előző két század pusztulása után még nem tudott telítődni, másrészt a bécsi gazdasági politika Magyarországnak a gyarmati nyersanyagtermelést szánta. 1771-ben mindössze 31 ezer iparost tartottak számon az országban a foglalkoztatókkal együtt. II. József uralkodása idején (1780-90) létesülnek először nagyobb számban gyárok északnyugaton, Sopronban, Budán, Óbudán. Az először képviselt manufaktúrák, iparágak: posztógyártás

(Hatvan, Gács, Moson), kartontextilgyártás (Sassin, Cseklesz), cukorgyártás (Fiume, Sopron), selyemgyártás (Óbuda).

A belkereskedelem csekély méretű. Túlnyomó része a mintegy 1600 országos vásáron bonyolódott le. Kitűnő központi fekvésénél fogva az évente négyszer tartott pesti vásár volt a legforgalmasabb, pedig az ország fővárosa még mindig Pozsony. Az állatvásár Debrecenben a legélénkebb. A külkereskedelem legfontosabb kiviteli cikkei: állat, gabona, bor, dohány, gyapjú, bányatermék, nyersbőr, hamuzsír. A gabona ebben a században lesz jelentős kiviteli cikk. A bécsi gazdaságpolitika következtében több mint 90%-ban az osztrák tartományokba kényszerültünk terményeinket exportálni. 1773-tól, Lengyelország felosztása után, a borkivitel elvesztette legfőbb piacát. Törökországból Magyarországon keresztül vitték nyugatra a nyersgyapotot és pamutfonalat. Csak a kész pamutáru maradt itt, mert nincs feldolgozóipar. Az osztrák tartományokból vásároltuk csaknem az összes textil- és vasárut.

1800 körül még nem lehet sejteni Pest és Buda száz év múlva bekövetkező hatalmas fejlődését. Pestnek 30, Budának 25 ezer lakosa van ekkor. Debrecen népessége 30, Pozsony 27 ezer. A többi városé ennél kevesebb. A Bácskában és Bánságban, de elszórva az Alföld más részén is ekkor keletkeztek újonnan telepített, mérnökiileg kimért községek és mezővárosok, egyenes, saktáblaszerű utcahálózattal, nyílegyenes, fásorokkal kirajzolt elülőkkel. Az Alföld középső részén megszületnek a későbbi tanyavilág csírái. Az óriáshatárú községek közelebb fekvő földjeit felszántották. A legelők 5-15 km távolságban vannak. Ezért ott ideiglenes szállásokat, az állatoknak karámot, istállót építenek.

Az utak általában rosszak, elhanyagoltak II. József koráig. Az állam csak a postautakat gondozza kb. 1758-tól. 1723-tól van állami kezelésben a posta, 1752-től bonyolít le személyszállítást. Bécs és Pozsony között naponta jár postakocsi, de Bécs és Buda között csak hetenként. Még ritkábban Buda-Nagyszében-Temesvár és Pozsony-Szombathely-Varasd-Károlyváros-Fiume között. A vízi utak főként a gabonaszállításnak fontosak, elsősorban a Duna. A Tiszán csak Szeged alatt van közlekedés. A Száva és a Kulpa a tenger felé fontos vízi út Károlyvárosig, ahol kocsira rakták át az árut és úgy szállították Buccariba vagy Fiumébe. Folyón felfelé többnyire állati vagy emberi erővel vontatják a dereglyéket. A század első felében épült a Béga csatorna a Temes-vidéken és a század legvégén (1793-1801) a Ferencsatorna a Bácskában.

Közigazgatási földrajz

Magyarország történeti vármegyéi a nemzetiségi és királyi birtokok rendszeréből alakultak ki. Határaikat az egykori települési és birtokviszonyok szabták meg, és ezért csak ritkán azonosak egy-egy természetföldrajzi tájjal. A magyar törzsek, nemzetségek életében a téli állattartás és a halászat miatt a folyók különösen nagy szerepet játszottak, ezért rendszerint valamely nagyobb folyó két oldalán települtek. Így a folyók nem szétválasztó, hanem összekötő szerepet tölthettek be. Ennek megfelelően alakultak a megyék is a folyók két oldalán: Komárom, Esztergom és Fejér megye a Duna, Máramaros, Ugocsa, Heves, Külső-Szolnok és Csongrád a Tisza, Baranya és valamikor Somogy és Zala is a Dráva, Vas megye a Rába mindkét oldalán. Arad és Csanád a Maros, Temes a Temes, Bars a Garam, Hont az Ipoly, Szatmár a Szamos mindkét partján. A török hódoltság után felszabadult megyék „folyóntúli” részüket többnyire elvesztették, azokat más megyékhez csatolták. Földrajzilag legegységesebbek voltak a hegyvidéki medencéket és völgyeket kitöltő vármegyék, pl. Szepes, Liptó, Zólyom, Turóc, Árva és Trencsén megyék.

A tájékozatlan olvasót könnyen megtéveszti a régiak Alsó- és Felső-Magyarországa (Hungaria Inferior et Superior), és az utóbbi esetében tévesen a később földrajzi fogalomként vált Felvidékre gondolnak. A régiak leginkább a folyók szerint tájékozódtak. Alsó-Magyarország a Duna vízgyűjtő területét jelentette, de a Drávántúli részek nélkül, Felső-Magyarország a Tisza vízgyűjtő területe volt, de természetesen Erdély nélkül.

A Duna kétfelé osztotta Alsó-Magyarországot. Dunán innen (Cisdanubium) megyéi: Bács, Pest, Nógrád, Zólyom, Liptó, Árva, Turóc, Trencsén, Nyitra, Pozsony, Bars, Esztergom és Hont megye; a Dunántúl (Transdanubium): Moson, Sopron, Győr, Komárom, Fejér, Veszprém, Vas, Zala, Somogy, Tolna és Baranya megye. Felső-Magyarországot a Tisza osztotta két részre. Tiszán innen (Cistybiscum) megyéi: Szepes, Gömör, Heves, Borsod, Torna, Abaúj, Sáros, Zemplén, Ung és Bereg; Tiszántúl (Transtybiscum): Máramaros, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Bihar, Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Krassó, Temes és Torontál. Kiváltságos kerületek (districti privilegiati) voltak a Jászság (d. Jazygum vel Philisteorum), a Nagykunság és Kiskunság (d. Cumeniae maioris et minoris), ezeket együtt Három-kerületnek is nevezték, továbbá a Hajduság (d. oppidorum Hajdonicalium) és a Tengerpart (d. Littoralis commercialis).

Erdélyt a török háborúk után 1691-ben Lipót császár nem csatolta vissza Magyarországhoz, hanem kormányzó által közvetlenül külön tartományként Bécs alá rendelte. A magyar országgyűlés gyakori tiltakozása ellenére ez az állapot 1848-ig fennállt. Erdély középkori megyéi: Hunyad, Alsó-Fehér, Felső-Fehér, Küküllő, Torda, Kolozs, Doboka és Belső-Szolnok megye továbbra is megmaradt Fogarásfölddel együtt. Székelyföld öt székből állt: Csíkszék (benne Kászon és Gyergyó alszék), Háromszék (Sepsi-, Kézdi- és Orbai-szék, valamint Miklósvár együtt), Maroszsék, Udvarhelyszék és Aranyosszék. Szászföld (a régi Királyföld) kilenc széket foglalt magába, de úgy, hogy Felső-Fehér megye részei szétszórva szigetekként területébe ékelődtek. A szászok hét széke: Szeben (Hermannstadt), Nagysink (Gross-Schenk), Kóhalom (Reps), Újegyház (Leschkirch), Weinland (benne Medgyes/Mediasch), Selyk (Schelk) és Segesvár (Schössburg), Unterwald (benne Szászsebes/Mühlenbach) és Szászváros (Broos), Szerdahely (Reismarkt). Ezenkívül Szászföldhöz tartozott még a besztercei és brassói kerület is. Az erdélyi kormányzóság alatt maradt a régi Partiumból: Zaránd megye keleti hegyes része, Kraszna és Közép-Szolnok megye és Kővárvidék.

A Drávántúl (Croatia, Slavonia). A 18. században lesz végleg Horvátország a régi szlavón bánágból, megyéi: Körös, Varasd és Zágráb. Szerém, Pozsega, Verőce megyék pedig, mivel már a magyarok sem emlékeztek arra, hogy ezek magyar vagy szlavón vármegyék voltak, ezután Szlavónia vagy Alsó-Szlavónia néven szerepelnek.

Nem tartoztak a vármegyék és a polgári közigazgatás keretében a katonai határőrvidékek (confinia militaria). Ezeknek története 1579-ben kezdődik, amikor felállítják a Károlyvárosi végvidéket Horvátország maradványának védelmére. Az 1686/99. évi felszabadító háború után a törökök kezén maradt balkáni területek mentén a Haditanács határőrvidéket állított fel, amely az adriai parttól kiindulva az Una és Kulpa között, majd a Száva szlavóniai bal partján Zimonyig, onnan a Tisza és a Maros jobb partján az erdélyi határig húzódott. Ezen a területen a polgári lakosság is katonai igazgatás alá tartozott. Az 1716/18-ban visszafoglalt Temesvidék 1768-ig állt katonai igazgatás alatt. 1750-ben megszüntették a marosi és tiszai szerb határőrvidéket, és az Al-Dunánál Titeltől az erdélyi határig széles területet egy-egy német, szerb és román végezredre bíztak. A határőrvidékek feloszlata csak 1869-ben, a kiegyezés után következett be.

Az erdélyi határőrvidék, amelyet Mária Terézia állított fel 1762-66-ban a török uralom alatt maradt Havasalföld és Moldva határával szemben, az előbbiektől eltérően nem alkotott zárt

területet. 294 székely és román községet érintett, s ezek közül 70 volt kizárólagos katonai igazgatás alatt. 1851-ben e határőrvidéket feloszlatták.

A vármegyék határa a középkor óta nem sokat változott. A 15. században hatalmasabb földesurak olykor a szomszéd megye szélén fekvő falvaikat saját megyéjükhez csatolták, és ebből itt-ott határingadozás keletkezett. Az 1500. évi 4. törvénycikk 28. §-a azonban elrendeli az ilyen elcsatolt községek visszaadását.

A török időkben és azután, a királyi Magyarország területén változott legkevesebbet a megyék területe. Zsigmond király 1412-ben tizenhárom szepesi helységet, a lubló-podolini uradalommal együtt, elzálogosított Lengyelországnak. Ezek nem alkottak összefüggő területet. A tizenhárom „város” a következő volt: Béla, Duránd, Felka, Igló, Leibic, Mateóc, Ménhárd, Olaszi, Poprád, Ruszkinóc, Strázsa, Szombat és Váralja. Ezekhez csatlakozott még Ólubló, Gnézda és Podolin. 1772-ben Mária Terézia váltotta vissza e helységeket és Szepes megyébe olvasztotta.

A törökök a meghódított területeken a megyék helyébe saját közigazgatásukat állították. Az uralmuk alól felszabadult vármegyék területe változott a legtöbbet a középkori helyzethez képest. Baranya drávántúli része teljesen feledésbe ment, és Verőce megye olvasztotta magába. A régi Tolna megye déli része viszont Baranyához került. Fejér megye elvesztette Dunán inneni részeit és a Csepel-szigetet: Pest megyének Solti-járása lett. Ugyanaz a dunántúli régi Pilis megyét is bekebelezte. Külső-Szolnok 1876-ig, a kiváltságos kerületek megszűntéig Heves megyével volt egyesítve, Bács és Bodrog megye is összeolvadt. Csanád és Arad megye elvesztették a Marostól délre fekvő nagyobb felületet, de Zaránd megye nyugati felén osztoztak. (A középkori Zaránd megye a Fehér-Körös középső és felső szakaszának két oldalán feküdt.) Egészen megváltozott a megszüntetett Temesi Bánságból 1779-ben újra felállított Torontál, Temes és Krassó megyék területe. Határuk északon a Marosig nyúlt, délen a határőrvidékig. A Temes alsó folyása és az Al-Duna közötti középkori Keve megye eltűnt, Torontál megye része lett. Ugyancsak eltűnt a középkorban a Drávától a Száváig terjedő Valkó megye: Verőce és Szerém megye osztoztak területén. A Száván túli régi Dubica, Orbász és Szána megyék a törökök kezén maradtak, 1878-ban pedig Bosznia részévé váltak. A többi középkori vármegye csaknem változatlanul megmaradt 1876-ig, sőt 1919-ig.

A 18. században még nem találkozunk Hajdú megyével, mert csak 1876-ban létesült a Hajdú-kerületből és Bihar megye egy részéből. Szilágy vármegyét is csak 1860-ban állították fel a feloszlott Kraszna és Közép-Szolnok megyékből. A kiváltságos kerületek, Székelyföld és Szászföld különállása 1876-ban szűnt meg. Területük részben más megyékbe olvadt, részben új megyéknek adott helyet.

Mária Terézia a tengerparti Horvátország északi, a határőrvidéken kívül maradt részből állította fel Szeverin megyét. Fiumét azonban 1779-ben „külön testként” Magyarországnak adta.

II. József önkényes rendelettel nyolc megyét más megyével egyesített, Erdély egész területét 11 megyére osztotta. Az ország megyéit tíz kerületbe sorolta. Halálával közigazgatási reformjai is megszűntek.

A megyei közigazgatáson kívül álltak a szabad királyi városok. Ezeknek száma 61 volt az 1784/87. évi népszámláláskor.

Földrajzi hatású események és tájékoztató évszámok

1490	Mátyás király halála. Törökök portyáznak Nagyváradig
------	--

1514	Dózsa György parasztháborúja
1521	Nándorfehérvár (Belgrád) török kézre kerül
1521-66	Szolimán a Török Birodalom ura
1526. júl.	Pétervárad is elesik
1526. aug. 29.	Mohácsi csatavesztés
1526. nov. 11.	Kettős királyválasztás: Zápolyai János, 1526-40;
dec.16.	I. Ferdinánd, 1526-64
1529	Szolimán eredménytelenül ostromolja Bécset
1532	Kőszeg megállítja Szolimán előnyomulását
1541. aug. 29.	Buda török kézre kerül
1543	Siklós, Pécs, Esztergom, Tata, Székesfehérvár,
1544	Visegrád, Nógrád, Hatvan, Simontornya, Ozora,
1552	Temesvár, Lippa, Karánsebes, Veszprém, Szolnok, Drégely,
1554	Kaposvár, Fülek, Babócsa,
1566	Gyula, Jenő, Világosvár, Szigetvár elvesztése
1577	Szlavónia pusztulása
1584	Dobsinát éjszaka megrohanják és kifosztják a törökök
1593-1606	Tizenöt éves török háború
1593	Sziszek, Veszprém, Palota,
1594	Győr és Pápa,
1596	Eger és Kanizsa elvesztése. Mezőkeresztesi csata
1597	Tatárok pusztítanak Szegedig
1602	Tatárok Pécs és Szigetvár körül telelnek
1664-1666	Bocskai István harcai, a hajdúk letelepítése
1606. jún. 23.	Bécsi béke
nov. 11.	Zsitvatoroki béke,
dec. 29.	Bocskay halála
1619-1629	Bethlen Gábor erdélyi fejedelemsége
1658	Tatárdúlás Erdélyben és Tisza-vidéken, Gyulafehérvár pusztulása
1666	Nagyvárad is török kézre kerül
1663	Érsekújvár elesik
1664	Szentgotthárdi csata, vasvári béke
1678-1680	Pestisjárvány
1678-85	Thököly Imre harcai
1686.szept.2.	Buda visszafoglalása
1686-94	Felszabadító háború
1691	Erdélyt nem egyesítik az országgal
1699	Karlócai béke a törökökkel
1699-1712	Katonai határőrvidékek felállítása
1704-11	II. Rákóczi Ferenc szabadságharca
1708-15	Pestisjárvány
1711. ápr. 30.	Szatmári békekötés
1716	Temesvár felszabadítása
1718	Pozareváci béke a törökökkel, a Temesi Bánság felállítása
1738-44	Pestisjárvány
1747	Pozsega, Szerém és Verőce megyék felállítása
1750	A marosi és tiszai határőrvidék feloszlata 1762-66 az erdélyi

	határőrvidék felállítása
1767	Mária Terézia urbárium-rendelete: a jobbágytelkek és szolgáltatások szabályozása
1772	A szepesi városok visszaváltása Lengyelországtól
1778/79	A Temesi Bánság helyén Temes, Torontál és Krassó megyék felállítása, visszakerül Magyarországhoz
1779	Fiume Magyarországé
1788	Török betörés Hunyad megyében

Történeti helyrajz

A történeti helyrajz feladata a régi oklevelekben és más forrásokban ránkmaradt helynevek, leginkább településnevek, helymeghatározása és egy táj vagy ország földrajzi helyeinek valamely korra vonatkozó rekonstruálása. Magyarország középkori helyrajzának és földrajzának leírására eddig három jelentős mű vállalkozott.

1. Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-III, és V. kötet. Bp. 1890, 1894, 1897, 1913. A negyedik kötet, amely az északnyugati megyéket (Esztergom, Hont, Zólyom, Liptó, Árva, Turóc, Trencsén, Bars, Nyitra és Pozsony) tartalmazta volna, nem jelent meg. Nem jelentek meg a megyéken kívüli területek sem, a Jászság és Kunság, Erdélyben Székelyföld, Fogarasföld, Szászföld, Beszterce és Brassó vidéke, továbbá Belső-Szolnok, Doboka és Fehér megyék, a drávántúli vármegyék közül pedig Dubica, Orbász, Szana, Varasd, Verőce és Zágráb megyék. Önálló kötet: Csánki Dezső, Körös megye a XV. században. Bp. 1893. Térképek nincsenek e kötetekben. - Több tízezer oklevelet dolgozott fel. Sajnos, nem tudta teljes anyaggyűjtését közreadni, mert műve terjedelmét korlátozták. Megyénként először összefoglaló áttekintést ad, majd ismerteti a várakat, városokat, helységeket és a birtokosokat. Műve felmérhetetlen jelentőségű a magyar történelmi földrajz számára, és még beláthatatlan ideig nélkülözhetetlen lesz.

2. Ortvay Tivadar, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején, a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. 1-2. kötet és Térképmelléletek I-VII. Bp. 1891-1892. Felhasználta a Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/1 kötetét (Bp. 1887), amelyben ki vannak adva a roppant nagy forrásértékű 1332-36. évi pápai tizedjegyzékek. Ezek az akkori Magyarország csaknem összes egyházas helyeit, vagyis plébániáit és monostorait tartalmazzák a győri (Győr, Moson, Sopron és Vas megye) és a zágrábi (Körös, Varasd és Zágráb megye) egyházmegye kivételével. Több mint 3100 helység szerepel itt. Adózásukból jövedelmükre és népességükre következtethetünk. Ortvay ebből az anyagból rekonstruálta és térképekre vetítette az ország akkori egyházi beosztását és plébániás helyeit. Névformái és azonosításai azonban nem mindig helytállóak.

3. Györffy György, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (I. kötet): Abaújvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye. Bp. 1963. A mű öt kötetre van tervezve. Szövegek közti térképmelléletekkel. 1336-ig, tehát a második pontban említett pápai tizedjegyzékekig bezárólag az összes egykorú okleveles és egyéb forrást, emléket felhasználja. Roppan gondosan felépített és rendszerezett mű. Megyénként kitűnő történeti földrajzi bevezetést ad.

Ezenkívül egyes megyékről is jelentek meg feldolgozások: Bakács István, Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971.

Balázs Éva, Kolozs megye kialakulása. Bp. 1939.

Bélay Vilmos: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Bp. 1943.

Fekete Nagy Antal, A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.

Fekete Nagy Antal, Trencsén vármegye. Bp. 1941.

Iczkovits Emma, Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp. 1939.

Ila Bálint, Gömör megye. I-III, köt. Bp., 1944-46. IV. köt. Bp. 1969.

Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940.

Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. 1940.

Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

Szabó István: Ugocea megye. Bp. 1937.

Sajnos, a középkornál sokkal viszontagságosabb 16. és 17. század történeti helyrajza és földrajza összeállítására eddig még semmiféle kísérlet sem történt. Csak részletmunkákban keresgélve azonosíthatjuk több-kevesebb sikerrel a 16. és 17. században felbukkanó kisebb helyeket. A 18. századról sem készült történeti földrajz, de az előforduló helyeket legtöbbször eredménnyel azonosíthatjuk a század második felében és a 19. század első felében megjelent helynévtárak és térképek segítségével.

A legfontosabbak a következők:

Lipszky, Joannes: Mappa generalis Regni Hungariae partiumque adnexarum. Pest 1806. - Repertorium locorum... Budae 1808.

Vályi András: Magyar Országnek leírása ... melyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fabrikák, huták, hámorok... feltaláltatnak. 1-3. kötet. Buda 1796-99.

Nagy Ludovicus: Notitiae politico-geographico-statisticae incl. Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarorum, I-II. Buda 1828-29.

Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. 1-6, kötet. Pest 1836-40.

Korabinsky, Johann Matthias: Geographisch-historisches und Produkten-Lexicon von Ungarn. Pozsony 1786.

Lexicon locorum populorum. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Bp. 1920.

Lerk von Treuenfeld, Ignaz: Siebenbürgisches geographisch-, topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und ortographisches Lexicon. 1-4. Bd. Wien 1839.

Danyi Dezső és Dávid Zoltán szerk.: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Bp. 1960.

Kéziratos Pesty Frigyes hatalmas gyűjteménye: Magyarország helységei névtára. 1-63. kötet. 1864-89. OSZK Fol. Hung. 1114.

A történeti földrajz értékes és igen gazdag forrásai az egykorú kéziratok térképek. Ezekről a következő fontosabb tájékoztatók és katalógusok jelentek meg:

Nagy Júlia: Az Országos Széchényi Könyvtár térképtárának állománya és működése (Földrajzi Értesítő, 1956.)

Az Országos Levéltár és a Hadtörténelmi Intézet levéltára térképtáráról ld. Kosáry Domonkos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I, Bp. 1970, 211-212 és 215.

Maksay Ferenc szerk.: Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban, 1- kötet (soksz.) Bp. 1965-

Eperjesy Kálmán: A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged 1929.

Glaser Lajos: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga. Bp. 1933.

Magyarország régi leírásai

A régi országleírásokban hiába keresnénk mai értelemben vett földrajzot, mert mind a fizikai földrajz, mind az emberföldrajz új tudomány. A régi szerzők egy-egy hely, terület, ország leírásánál minden érdekeset elmondtak, amit össze tudtak gyűjteni: történeti eseményeket, regéket, mondákat; hosszú forrásszövegeket közölnek, épületekről és szokásokról írnak. Nincs még anyagválogatás. Némely helyről aránytalanul sokat írnak, másikról csak keveset vagy éppen semmit. Mégis értékesek számunkra ezek a művek, egyrészt mint források, másrészt ezekből látjuk, hogy mit tudtak a régiek Magyarországról. A földrajzi művek ismertetésével és értékelésével még adós tudományos irodalmunk. Időrendben a következők foglalkoztak a 16-18. században Magyarország leírásával:

1496-1501	Sanudo, Marino: I Diari, tom. 1-58, Velence 1879-1903. Magyar vonatkozásait közölte Wenzel Gusztáv, Magyar Történelmi Tár 14, 24. és 25. köt. 1869-78.
(1542)	Oláh Miklós: Hungaria. - Kiadta: Juhász László. Bp. 1938.
1595	Hulsius, Leo: Chronologia Pannoniae. Ein kurtze Beschreibung dess Königreichs Ungern; München. Térképekkel.
1606	Dilich (Schäfer), Wilhelm: Ungarische Chronica. Cassel.
1634	Respublica et status Hungariae. Leiden, Elzevir.
1655	Komáromi Csipkés György: Hungaria illustrata. Utrecht.
1660	Zeiler, Martin: Beschreibung des Königreichs Ungarn und dazu gehörigen Ländern. Ulm.
1671	Bársony György: Magyarország tüköre. Kassa.
1684	Ungarisches Stadt-Büchlein. Nürnberg.
1686	Han, Paul Conrad Balthasar: Alt- und Neu Pannonia, oder kurz-gefasste Beschreibung des uralten edlen Königreichs Ungarn. Nürnberg.
1688	Riegel, Christoff: Das ehemals gedruckte, vom Türken berüchte, nun trefflich erquickte Königreich Ungarn. Frankfurt.
1723	Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes quatuor. Bécs 1735-42. Mihoviny Sámuel megyetérképeivel. A négy részre tervezett hatalmas műből megjelent az első rész (1-4. kötet) a Dunán inneni megyékkel: Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó, Pest-Pilis-Solt, Nógrád, Bars, Nyitva, Hont; a második részből az első kötet (5. köt.) Moson megyével befejezetlenül. Az 5. kötet újabb kiadása: Bp. 1892. A többi részt kéziratos az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi.
1741	Vetsei (Pataki) István: Magyar geographiája... 1741 Pétsen íratott. Nagykároly 1757.
1780	Windisch, Karl Gottlieb: Geographie des Königreichs Ungarn. I-II. Pressburg.
1790	Windisch, Karl Gottlieb: Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Pressburg.

A felhasznált irodalom

A népesedés képeinek megrajzolásához Danyi Dezső és Dávid Zoltán szerk.: Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787, Bp. 1960. és Kovacsics József szerk.: Magyarország történeti demográfiája, Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig, Bp. 1963. műveket használtuk. Sajnos, ez utóbbi, egyébként igen értékes mű egyes fejezetei nem ugyanazon terület népességi adatait rekonstruálják. A 15. századról írt fejezet mellőzi a zágrábvidéki Szlavóniát, a 16-17. századi az egész drávántúli területet, a 18. századi viszont figyelembe veszi az egész későbbi Horvát-Szlovénországot. Ily módon a mű végén közölt történeti statisztikai összesítés sem ad reális képet. - A földrajzi vonatkozásokhoz Prinz Gy. - Cholnoky J. - Teleki P.: Magyar földrajz II-III, Bp. 1938, és Bulla B. - Mendöl T.: A Kárpát-medence földrajza, Bp. 1947. - A gazdasági földrajzhoz Berlász Jenő: A mezőgazdaság állapota. Magyar Művelődéstörténet III, 159-185 (Bp. 1939); Berlász Jenő: Az ipar és kereskedelem, uo. III. 187-216; Bakács István: Mezőgazdasági fejlődés, uo., IV. 191-212; Léderer Emma: Ipar és kereskedelem, uo. IV. 213-247. A hadi földrajzhoz Gyalóky Jenő: Végvár és csatater, uo. III. 217-254. - A közigazgatási földrajzhoz Pesty Frigyes: Eltűnt régi vármegyék I-II, kötet. Bp. 1880-81. - Némethy Artúr: Magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 után, Történeti Statisztikai Közlemények 2 (1958) 3-4. sz. 107-120. - Edelenyi-Szabó Dénes: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai, Magyar Statisztikai Szemle 6(1928) 648-714. - A török idők előtti Magyarország megyéinek és helységeinek kitűnő térképe található a Történelmi atlasz, (Bp. 1963. Kartográfiai Vállalat, 4. kiadás) 12-13. lapján. Ugyanott a következő lapokon térképek a három részre osztott országról és a 18. századi közigazgatási beosztásról.

A magyarországi nyomdák földrajzi eloszlása a 17-18. században

Az ország történelmi sorsa, a török hódoltság hatása rögtön elötünik, ha a mellékelt térképen a hazai nyomdahelyek földrajzi eloszlását vizsgáljuk. A nyomdák túlnyomó része északnyugaton és Erdélyben helyezkedett el még a 18. század folyamán is. Legtöbbet az egyetem (Nagyszombat-Buda) és a főiskolák mellett nyomtattak (Nagyenyed, Sárospatak, Zsolna, Kassa). Másodsorban a polgárosultabb városok (Kolozsvár, Brassó, Nagyszében, Lőcse, Kassa, Sopron stb.), majd a 18. század második felében a katolikus püspöki székhelyek is adtak létalapot egy vagy több nyomda működésének. Rövid életűek voltak a földesúri támogatással felállított nyomdák (Keresztúr, Csepreg, Keresd, Diószeg).

A 16. századi nyomdahelyek térképe és jegyzéke a Régi magyarországi nyomtatványok (Bp. 1971.) 754-755. lapján található.

A 17. században a következő helyeken és időben működtek nyomdák:

Bártfa	1601-83, 1694-1700
Brassó	1630-32, 1638-1700
Csepreg	1625-43
Csík-somlyó	1676-86
Debrecen	1601-56, 1661-1700
Eperjes	1686
Gyulafehérvár	1623-1700
Kassa	1609-96
Keresd	1684-86
Keresztúr	1601-20

Kolozsvár	1601-61, 1669-1700
Loretom	1670
Lőcse	1614-1700
Nagyszeben	1604, 1611, 1616-19, 1629-1700
Nagyszombat	1602-1700
Nagyvárad	1633-60
Németújvár	1619
Pápa	1624-32
Pozsony	1609-25, 1629-31, 1636-.50, 1668-78
Sárospatak	1651-87
Sárvár	1602
Somorja	1650
Tejfalu	1638-46
Trencsén	1636-73
Zsolna	1664-1700

A 18. században a következő helyeken és időben működtek a nyomdák:

Balázsfalva	1747-1800
Bártfa	1711-15
Beszterce	1779-91
Besztercebánya	1761-1800
Brassó	1701-1800
Buda	1724-1800
Csíksomlyó	1702, 1715-99
Debrecen	1701-05, 1713-1800
Diószeg	1788-95
Eger	1755-1800
Eperjes	1721, 1775-99
Eszék	1748-1800
Esztergom	1763-65
Fiume	1780-1792
Győr	1729-1800
Gyulafehérvár	1702, 1711, 1785-1800
(Hőgyész)	(1799)
Kalocsa	1765-1800
Kassa	1702-1800
Késmárk	1705-08
Kismarton	1712-13
Kolozsvár	1701-1800
Komárom	1704-37, 1744, 1788-1800
(Kőszeg)	(1735-82)
Lőcse	1701-52, 1772-1800
Máriavölgy	1730-36
Marosvásárhely	1785-94
Medgyes	1765-81
Nagyenyed	1763-74

Nagykároly	1756-99
Nagyszeben	1701-1800
Nagyszombat	1701-1800
Nagyvárad	1745-1800
Pádé	1794
Pápa	1788
Pécs	1773-1800
Pest	1748-1800
Pozsony	1718-1800
(Pribóc)	(1748)
Puhó	1720-41
(Rozsnyó)	(1786)
Selmecbánya	1788-1800
Sopron	1721-92
Szabolca	1761-1800
(Székesfehérvár)	(1780-87)
Szombathely	1788-1800
Temesvár	1769-1800
Újvidék	1790-98
Vác	1772-1800
Veszprém	1789-93
Zsolna	1704-15, 1794

A zárójelbe tett helyeken csak kiadó volt nyomda nélkül.

Komjáthy Miklós

A magyarországi írásbeliség kialakulása

Írástudó réteg, kancellária, oklevelek - Az ügyek intézése során keletkezett iratok

A modern ember, aki nyugtalanná válik, ha nincsen a zsebében a személyazonosságát igazoló írás, nehezen tudja elképzelni azokat az idöket, amikor ügyek intézésére, emberek egymáshoz való viszonyának rendbentartására még ritka kivételképpen is alig jöhetett szóba az írásbeliség.

A magyar királyság életének első két századában a dolgokat túlnyomórészt szóban intézték. Adás-vétel, pereskedés, büntetőügyek, igazgatási kérdések elintézése, kormányzás jobbra az érdekelt felek, illetve az állam hivatalos embereinek közvetlen érintkezése útján történt.

A magyar állam és társadalom az évezredfordulón lépett az európai népek és államok közösségébe. Oly időpontban, amikor az írás szerepe az ügyek intézésében, a társadalom életének szabályozottabbá tételében, a korábbi és későbbi századokhoz képest viszonylag szűk körre korlátozódott. Ezt az időszakot az írásreakció korának szokták nevezni.

Annak azonban, hogy az emberi viszonylatok alakításában az írásbeliségnek alig volt szerepe, a magyar társadalmi és gazdasági élet akkori fejlettsége is magyarázatául szolgál. Az emberek túlnyomó része ügyes-bajos dolgát el tudta intézni, az élete fenntartásához szükséges dolgokat be tudta szerezni egy napi járóföldön belül. Az emberek ismerték egymást, a függőben levő ügyekre vonatkozó nézeteiket szóban cserélték ki. Szavuknak hitelt nem írás, nem pecsét, hanem az őket ismerő emberek tanúbizonyossága adott.

Az igények növekedtével, amikor már a szomszéd megyébe, idegen országba, esetleg még távolabb is elmentek, ahol már senki sem ismerte őket, a természeti gazdálkodás apró társadalmi-gazdasági sejtjei falának áttörésével, az élöszó már nem bizonyult elégnek, az ügyek intézése, az emberi együttélésből származó ügyek maradandó rögzítése más segéd-eszközt kívánt, az írást. Az új technika, az ügyek intézésének új módja csak lassan, akadozva tört utat magának. Nem véletlen, hogy első királyunk kezdeménye, amellyel, sok egyéb nyugati intézmény mellett, a német császári kancellária példáján indulva, az ügyek intézésének szervezett, írásos formáit is igyekezett országában meghonosítani, csaknem áldozatul esett a XI. századközépi pogánylázadások reakciós rombolásainak. Szent Istvántól egyetlen eredeti, hiteles oklevelünk sem maradt. Subtilis oklevéltani és írástörténeti elemzéssel azonban sikerült állami és társadalmi életünk európai indulásának nagy jelentőségű eseményére fényt deríteni, sőt a német császári kancellária egy alkalmazottjának magyarországi működése emlékét az adatokban oly szegény kor homálya ellenére is tisztán magunk elé állítani. Szent Lászlónak Szent István reformjait restauráló törekvései, s Magyarországnak az európai kereskedelem áramába való egyre intenzívebb bekapcsolódása nyomán újjáéledt az ügyek írásos intézésének szokása is. Az írás szinte monopóliuma volt az egyháznak, s mivel írni és olvasni eleinte csupán az egyház emberei, közülük is csak a legképzettebbek tudtak, a dolgok írásbeli intézésére, ügyek írásba foglalására rajtuk kívül mások nem is igen tartottak igényt. Az írás ilyenképpen az egyház hatalmának abban az időben jelentős fegyvere volt.

A XI. század végéről vannak már adataink arra is, hogy kereskedelmi ügyletek lebonyolítására, zsidók és keresztények között kötött megállapodásokról pecsétes feljegyzéseket készítettek.

Kik elégítették ki a magyar társadalom és állam növekvő írásigényét? Kezdetben külföldön iskolázott egyháziak, klerikusok, majd a magyar káptalani és konventi iskolákból kikerült egyházi emberek, s csak a java középkortól kezdve, amikor már a világi társadalom is felismerte az írás hatalmát, az egyházi iskolákban kiképzett világi értelmiségiek, a deákok. Az írásos ügyintézés lebonyolító klerikusok is inkább jellegüket tekintve voltak egyháziak, funkciójuk a világi értelmiség körébe sorolta őket.

Az írásbeliség szervezettebb formái kibontakozásának feltételeit III. Béla teremtette meg. Mégpedig, nem mint korábban feltételezték, francia (a király két ízben nősült, mindkét felesége francia volt), hanem bizánci hatások nyomán. Bizáncban, mint tudjuk, az írásbeliség nagy római hagyományai sosem haltak el. III. Béla, kezdetben, mint a bizánci trón várományosa ott nevelkedett Mánuel császár, Szent László királyunk unokájának udvarában. A társadalomnak nyilván már meglevő igényét fogalmazta meg híressé vált oklevelé: „szükségem tartottam, hogy a jelenlétemben tárgyalt ügyek írásban erősítsenek meg.”

Az egyre szaporodó írásos teendőket a király udvarában élő világi papság, a klerikus nótáriusok, illetve az e papságot egybefogó testület, a királyi kápolna látta el. A királyi nótárius elnevezés az Árpád-kor végén már előkelő udvari állást jelentett.

Az írásos ügyintézés kancelláriai munkává szerveződése csak ekkorra, III. Béla kezdeménye után jó egy évszázadra, az Árpád-kor végére, sőt voltaképpen csak Károly Róbert idejére valósult meg.

Elsőnek a kancellári, majd a XIII. század közepétől az ügyintézés tényleges irányítását ellátó alkancellári állás alakult ki. Károly Róbertnek a magyar államot újjászervező tevékenysége során lett aztán a királyi kancellária igazában hivatala. A társadalmi, gazdasági élet sokrétűbbé, bonyolultabbá válása tisztán tükröződött a kancellária további fejlődésében. Az utolsó évtizedek főképpen pecsétani kutatásainak sikerült megvilágítania e fejlődés részleteit, s a kancellária és a királyi kápolna elkülönülését.

Az iratok, oklevelek hitelének leglényegesebb eleme a pecsét volt. A kezdetben egységes kancelláriának az ügyintézéshez alkalmazkodását, hajlékonyabbá válását a királyi nagy pecsét mellett a gyűrűs és titkos pecsét feltűnése árulja el. Az Anjouk korában a kancellária e három pecsét használatából következett, három osztályra tagolódott. Nagy Lajos uralkodásának vége felé a gyűrűspecsétes és a titkos pecsétes kancelláriai osztály titkos kancellária néven egyesült. Körülbelül ez időtől találkozunk okleveleinkben a nagy, vagy nagyobb kancellária elnevezéssel. A fejlődés során pontosan elhatárolódott a két kancellária munkaköre. A nagyobbik mindig az ország területén működött, a titkos kancellária pedig követte a királyt külföldi útjain. Az előbbi általában a belső igazgatás, az utóbbi pedig a külügyekkel foglalkozott. Károly Róbert államszervezése során, 1317 táján alakult át a kápolnaispán kúriája önálló, udvari oklevél-kibocsátó szervvé. Ilyen jellegű működése a század hetvenes éveiben megszűnt, ettől kezdve állandó, udvari panaszfelvevő helyként működött.

E rövid összefoglalásban valamennyi oklevélkiadó szervvel, személlyel nem foglalkozhatunk, a nem királyi udvari, központi szervek közül azonban, mint okleveleket tömegesen kibocsátó szervekről, a hiteleshelyekről meg kell emlékeznünk. Szentpétery Imre meghatározása szerint: „hiteles helyeknek nevezik nálunk ... azokat az egyházi testületeket (káptalanokat és konventeket), amelyek a XIII. század első fele óta a felek kérésére, vagy hatósági megbízás alapján állítottak ki... közhitelű okleveleket.”

A püspöki székhelyek káptalanjai mellett hiteleshelyekként működtek a nevezetesebb társaskáptalanok, mint a budai, csázmái, pozsonyi, székesfehérvári, stb. 1351 óta, amikor sok, kisebb jelentőségű konvent hiteleshelyi jellegét megszüntették, a bencés konventek közül

nevezetesebbek voltak: a garamszentbenedeki, a kolozsmonostori, a pannonhalmi, a pécs-váradi, a somogyi, a székszárdi, a tihanyi, stb. A premontreiek közül a csornai, a jászói, a leleszi, a turóci, a váradelőfoki, stb. A johannita keresztes konventek közül a budafelhévízi, az esztergomi, a székesfehérvári, stb.

Az oklevelek fajtáiról (külső jegyek alapján való megkülönböztetésükről, valamint tartalmuk szerint való klasszifikálásukról: *armales*, *donationales*, *protectionales*, stb.; *citatoriae*, *evocatoriae*, *inquisitoriae*, *statutoriae*, stb.), részeiről (*invocatio*, *inscriptio*, *salutatio*, *arenga*, *promulgatio*, *narratio*, *dispositio*, stb.), megpecsételésükről, s más iratfajtákról az előadás fog röviden megemlékezni.

Berlász Jenő

Közintézményeink a XVI-XVIII. században

Bevezetés

Ha állami és társadalmi életünk XVI-XVIII. századi fejlődését a közintézmények, vagyis a politikai, katonai, gazdasági, kulturális és vallásos rendeltetésű szervezetek alakulásában kívánjuk megismerni, célszerű legelőbb az ország földrajzi és hatalmi kereteiről fogalmat alkotni.

Köztudott, hogy hazánk területe a XI. századtól a XVI. század közepéig az egész Kárpát-medencét kitöltötte: hozzá tartozott Erdély (*Transylvania*) és Horvát-Szlavónország (*Croatia et Slavonia*) is. Ez a félezeréves szilárd politikai egység azonban a XVI. század második felében a török nagyhatalom sorozatos támadó hadműveletei következtében felbomlott és széjjel hullt: az ország középső része török uralom (*Imperium Turcicum*) alá került, Erdély (*Transylvania*) az Alföld keleti, északkeleti peremvidékével török vazallus fejedelemség (principatus) lett, úgyhogy a Magyar Királyság (*Regnum Hungariae*) birtokállományaként csak Horvát-Szlavónország és a Dunántúl nyugati sávja, valamint az Északnyugati és Északkeleti Felvidék maradt meg. Tudvalevő az is, hogy ez az állapot egészen a XVII. század végéig állt fenn. Az 1683-ban megindult törökellenes felszabadító hadjáratok során 1699-ig sikerült az idegen hódítókat kiszorítani az ország legnagyobb részéből. Egyidejűleg (1691) Erdély is megszűnt török hűbéres állam lenni, és Habsburg jogar alá került. Ettől kezdve csupán Temes, Torontál és Krassó-Szörény vidéke maradt török impérium alatt, de két évtized múlva, 1718-ban (a pozsareváci béke értelmében) ez a terület is felszabadult.

A XVIII. század kezdetén tehát megtörtént Magyarország földrajzi-területi reintegrálódása. Tudni kell azonban, hogy ez a kiegészülés nem jelentett egyszersmind közjogi egyesülést is. A magyar államhatalmat birtokló Habsburg-házi uralkodók (*Domus Austriaca*) országunk középkori politikai egységét a felszabadító háborúk után nem állították helyre maradéktalanul. Így Erdélyt nem egyesítették az anyaországgal, hanem külön koronatartomány (principatus), majd (1765-től) magno-principatus gyanánt kormányozták egészen 1848-ig, illetve 1867-ig. Külön provinciát alakítottak Temesi Bánság (*Banatus Temesiensis*) néven a Marostól délre fekvő, utoljára felszabadított vidékekből is, s ezt csak hatvan év múltán, 1778-ban voltak hajlandók az anyaországhoz visszacsatolni. De volt még egy további kihatott területsávja az országnak, a XVIII. század során részletekben megszervezett katonai határvidék (*Confinaria militaria*), amely a déli országhatárok mentén húzódott, s horvát-szlavón, bánsági és erdélyi területeket foglalt magába.

Íme, így alakultak a XVI-XVIII. század során az ország földrajzi-politikai határai, közintézményeink természetes keretei, fejlődésüknek több tekintetben befolyásolói.

Ami pedig az országvezetés politikai-hatalmi viszonyait illeti, annak lényegét a XVI-XVII. századra nézve legbeszédesebben a „fejedelmi-rendi dualizmus” formulával lehet kifejezni. Annyit jelent ez, hogy az ország a feudális állami-társadalmi fejlődésének abban a stádiumában volt, amikor az állam élén álló uralkodó (*monarcha*) kényszerült a politikai hatalmon megosztani a társadalom kiváltságos rétegeivel, az egyházi és világi rendekkel. Ez az állapot a XIII-XIV. század óta lefolyt belső hatalmi harcok folyománya volt. Az a középkori uralkodó, akinek utoljára sikerült az Árpádokhoz és az Anjoukhoz hasonlóan az országot

autokrata alapokon kormányozni, Hunyadi Mátyás volt. Utána a XV-XVI. század fordulójától kezdve a rendek egyre inkább tért nyertek a politikában ugyannyira, hogy nemcsak a korlátlan monarchia fenntartása vált lehetetlenné, hanem egy időre - különösen a Mohács előtti és utáni évtizedekben - valóságos feudális anarchia kapott lábra. A rendek azonosították magukat az országgal és a királyt olybá vették, mintha az kizárólag az ő érdekeik szolgálatára volna hivatott.

Ám ez a rendi politikai érvényesülés sem ekkor, sem a későbbi századok folyamán nem volt képes a Habsburg-királyokat a középkori dinasztikus állameszme feladására bírni; ők a jogaruk alá tartozó országokat, Magyarországot is, változatlanul úgy tekintették, mint családi örökségüket, patrimoniumukat, amely fölött szabadon rendelkezhetnek; ehhez képest a rendek politikai beavatkozása szemükben nem volt más, mint visszaélés, abusus, amelyet - úgy vélték - adandó alkalommal joguk van letörni, vagy legalább visszaszorítani a helyi társadalmi önkormányzat területére.

Ez a fejedelmi-rendi küzdelem a XVII. században érte el tetőpontját, amikor a rendek újra meg újra fegyverrel igyekeztek az államhatalom gyakorlásában döntő szerepet nyerni.

Tudjuk, hogy a fegyveres rendi felkelések - amelyek egyszersmind nemzeti szabadságküzdelmek is voltak az idegen uralkodóház nemzetellenes törekvéseivel szemben - végső fokon nem hozták meg a rendek által kívánt sikert. Az ország politikai vezetését nem lehetett az uralkodó kezéből kiragadni, ellenkezőleg: a Rákóczi-szabadságharc bukása után az uralkodók kerültek abba a helyzetbe, hogy a rendekkel való dualisztikus kormányzás helyett ismét az abszolút uralmi rendszert vezethették be.

A XVIII. század legnagyobb részében (1711-1790) valóban egyre fokozódó mértékben jutott érvényre a fejedelmi abszolútizmus. A rendi alkotmány - ha formailag fennmaradt is - egyre szűkebb politikai hatáskört biztosított a kiváltságos társadalomrétegeknek. A rendek az államügyekbe csak a nagyritkán összehívott országgyűléseken szólhattak bele. Vagyis: az országos politika teréről tulajdonképpen visszaszorultok a helyi, vármegyei közigazgatás mezőnyére.

Ebből a hatalmi viszonyokban előállt fordulatból következett az, hogy az ország politikai közintézményei, különösen a központi kormányzati és bírósági szervek a XVIII. század folyamán mindinkább elveszítették korábbi rendi jellegüket és lényegükben is királyi intézményekké alakultak át. De azt is jelentette egyszersmind e változás, hogy mindazok a feladatok, amelyeket az európai társadalmi fejlődésből kifolyólag az államélet korszerűsítése tekintetében idők során felmerültek, mindinkább a királyi hatalomra hárultak. S a rendiségen felülkerekedett Habsburg-uralkodók tudatosan, vagy tudattalanul, valóban vállalták ezt a szerepet: igyekeztek a középkorból örökölt állami intézményeket a mindenkor aktuális követelményekhez igazodva, szerkezetükben és funkciójukban megreformálni, illetve újabbakkal kiegészíteni.

Ilyen irányt kellett vennie a fejlődésnek azért is, mivel a rendek még hatalmuk tetőfokán, a XVII. században sem voltak képesek igazán országos politikai szervező munkára. Korszerű állampolitikai intézmények létrehívásához sem kellő tudásuk, sem anyagi áldozatkészségük nem volt.

Országunk földrajzi és politikai struktúrájának, e struktúra változásainak felvázolása után most rátérhetünk XVI-XVIII. századi feudális állami és társadalmi intézményeink részletes ismertetésére.

Szemlénket az anyaországnak és Erdélynek évszázadokig fennállt közjogi különállása, s ebből eredő különböző intézményi fejlődése miatt két részben fogjuk megtartani. (A harmadik

elkülönült politikai területi egységgel, Horvát-Szlavónországgal - tekintettel arra, hogy az tulajdonképp nem szerves része, hanem társországa volt Magyarországnak - e helyen nem foglalkozunk.)

Programunk mind anyaországi, mind erdélyi viszonylatban a következő kategóriákba rendezve kerül előadásra:

I. A rendi társadalom tagozódása

II. Az állami (központi)intézmények:

1. A királyság intézménye,
2. A törvényhozás intézménye,
3. A kormányzás intézményei,
4. Az igazságszolgáltatás intézményei.

III. A társadalmi (helyi) intézmények:

1. Az ország közigazgatási felosztása,
2. A vármegyei intézmények,
3. A kiváltságos kerületek intézményei,
4. A városi intézmények,
5. A jobbágységek intézményei.

IV. Az egyházi intézmények:

1. Egyházak az államban,
2. A római katolikus egyház szervezete és vallásos intézményei,
3. A görög-ortodox és görög-katolikus egyház vallásos intézményei,
4. A protestáns egyházak szervezeti intézményei,
5. A közoktatás intézményei.

A szűkebb Magyarország közintézményi szervezete

I. A Királyhágón inneni rendi társadalom

A XVI-XVIII. századi Magyarország életberendezkedése feudális, mégpedig kései feudális, azaz rendi jellegű volt. Annyit jelent ez, hogy a társadalom

1. kiváltképpen agrárjellegű osztálytársadalom volt, vagyis a gazdasági-politikai hatalom alapját a földbirtok jelentette,
2. hogy e társadalom két alapvető osztályra, úm. a) a földet kisajátító kiváltságos földesurak és b) a földtulajdonból kizárt, jogtalan és kizsákmányolt jobbágyparasztok osztályára tagozódott, végül
3. hogy az uralkodó (földbirtokos) osztályon belül a történeti idők során nagyarányú vagyoni és jogi különbségek jöttek létre; az egymástól elkülönült szervezett rétegek alkották a rendeket (*status et ordines*).

A feudális-rendi társadalomnak a XVI. sz. elején (1514) Werbőczy István által összeállított jogi kódexe, az ún. *Hármaskönyv* (*Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae*) az anyaországban négy azonos jogállású rendet különböztetett meg:

- a) a főpapok (*praelati*)
- b) a főurak (*barones*)
- c) a nemesek (*nobiles*) és
- d) a városi polgárok (*cives*) rendjét.

A következőkben megkíséreljük e rendeket néhány szóval jellemezni, mert hiszen a különböző állami és társadalmi intézmények az ő közreműködésükkel jöttek létre, s általában az ő érdekeiket szolgálták.

a) A *főpapok (praelati, status praelatorum)* rendjébe a XVIII. század végéig csakis a római katolikus egyház főpapjai (érsékek, megyéspüspökök és 1608-ig a címzetes püspökök) tartoztak. A protestáns egyházak szuperintendenseit nem számították a főpapi rend tagjai közé, még az 1790/91. évi vallásügyi törvények értelmében sem, noha ezek kimondták a vallásszabadságot és biztosították a jogegyenlőséget a protestáns felekezetek számára. A XVIII. század végéig ugyanez volt a hazai görög ortodox egyház metropolitáinak és püspökeinek helyzete is; nekik azonban végül is az 1792: 10. tc. ülési és szavazati jogot biztosított az országgyűlésen és ezzel befogadta őket a prelátusok rendjébe.

A prelátusok élvezték az összes nemesi előjogokat, sőt emellett külön polgári és büntetőjogi kiváltságokkal is rendelkeztek. Kinevezésükkel 1608-tól kezdve automatikusan tagjaivá váltak az országgyűlés *felső táblájának*.

b) A *főurak (barones, proceres, magnates, status magnatum)* óriási földbirtokaikon nyugvó gazdasági és politikai hatalmukkal emelkedtek ki a Werbőczy Tripartituma által deklarált egységes jogállású nemességből (*ex una eademque nobilitate*). Elvileg ők is két rétegre tagozódtak, ún. igazi urak (*veri barones*) és a névleges urak (*barones solo nomine*) rétegére. Az előbbieket közé tartoztak az országos főméltóságok (nádor, országbíró, tárnokmester, erdélyi vajda, horvát bán) és a királyi udvari méltóságok (főudvarmester, főasztalnok stb.) viselői. Az utóbbiak közé a tisztség nélküli nagyurak.

Az idegen uralkodók által a XV. századtól kezdve mindinkább meghonosodott nálunk is a grófi (*comes*) cím, később a XVIII. században a birodalmi hercegi cím (*princeps Sacri Romani Imperii*) is. Ezzel párhuzamosan a középkori báró fogalom idővel jelentésváltozást szenvedett és bizonyos fokig devalválódott. A XVIII. században már nem jelentette az egész főúri rendet, hanem annak csak legalsó rétegét (*liberi barones*). Ettől fogva a főurak gyűjtőneveként inkább a *magnates, proceres* szókat használták.

A főuraknak a nemesekét meghaladó személyi jogi kiváltságaik voltak, és birtokaikon általában joghatóságot (*jurisdiction*) is gyakoroltak. Az országgyűlésen a nemesektől elkülönülten tanácskoztak, 1608 után ők alkották a főpapokkal együtt az országgyűlés felső tábláját.

c) A *nemesek (nobiles, status nobilium)* alkották az uralkodó osztály zömét. Számuk a XVI. századtól kezdve egyre inkább megnövekedett. A török háborúkban kivált katonák nagy számban nyertek nemességet, de többnyire birtokadomány nélkül. A XVI. században általában csak 2-3 %-át alkották a helyi lakosságnak, a XVIII. sz. végén pedig számarányuk 5 %-ra tehető. Ennek a köznemesi tömegnek azonban csak kis hányada, kb. negyedrésze volt igazi, azaz birtokos nemes (*nobiles bene possessionati*); harmadrészét szegény, ún. egytelkes nemesek (*curialistae*) vagy éppen földnélküli címeres nemesek (*armaristae*) alkották.

A nemesek teljes személyi és vagyoni szabadsággal rendelkeztek, bírói kiváltságot élveztek, s az állam iránt csakis katonai szolgálatra voltak kötelezve, adófizetésre nem. Egy-egy vármegyén belül együttesen ők alkották a megye közönségét (*universitas nobilium*), vagyis bírói-közigazgatási önkormányzatát. A XV. századtól kezdve részt vehettek az országgyűléseken is; 1608-tól fogva ennek keretében *alsótábla* elnevezéssel saját szervezetet is nyertek.

d) A *városi polgárság (civis)* alkotta a XV. század óta a negyedik rendet. Tagjait az ún. szabad királyi és bányavárosok (*liberae regiaeque civitates, illetőleg civitates montanae*) céhes, iparos és kereskedő, illetőleg bányász lakói jelentették. Ők is szabadok voltak mind személyükre, mind vagyonukra nézve, és városuk falain belül igazságszolgáltatási-közigazgatási autonómiával rendelkeztek. Nekik is képviseleti joguk volt az országgyűlésen (az alsótáblán); itt azonban a nemességgel szemben nem tudtak érvényesülni, mivel szavazati jogukat minimumra korlátozták. A XVI-XVIII. században a városi polgárság is mindinkább rétegekre bomlott: patríciusok föld-, szőlő- és háztulajdonosok, kereskedő tőkésék, céhpolgárok és jog nélküli napszámos és egyéb szolgálattevők rétegére.

e) E négy kiváltságos renden kívül, ezek alatt helyezkedett el az ország népének zöme, a *jobbágyparaszság (coloni et inquilini)*. Ezek jogállásra nézve a XVI-XVII. században, sőt csaknem a XVIII. század végéig két csoportra osztottak:

1. *örökös jobbágyok (coloni perpetui obligationis)* és

2. *szabadköltözésű jobbágyok (coloni liberae migrationis)*.

Az utóbbiak a birtoktalan, napszámos parasztok, zsellérek (*inquilini*) vagy a török hódoltság után benépesült falvak új telepesei sorából kerültek ki. Vagyoni állapotukra nézve is országszerte különbségek álltak fenn a jobbágyparaszság soraiban. A jobbágybirtok egysége, az ún. *telek (sessió)* ugyanis - amely házhelyen kívül a művelhető földterületet is magában foglalta - falvanként különböző nagyságú volt; az egyes falvakon belül pedig a szétaprózódás okozott jelentős differenciákat. A jobbágybirtok országos állami szabályozására csak 1767-ben került sor Mária Terézia úrbéri rendelete, az ún. *Urbarium* alapján. A parasztság egységes jogállását és személyes szabadságát pedig csak II. József császár biztosította 1785-ben, majd utána a rendek is az 1791 35. tc-ben.

II. Az állami (központi) intézmények

1. A királyság intézménye

Bevezetőnkben rámutattunk arra, hogy a központi hatalom korszakunk első századaiban (a XVI-XVII. században) többé-kevésbé megoszlott a király és a kiváltságos rendek között. Ám a XVIII. században ez a királyi-rendi dualizmus csaknem üres formává silányult, s helyét egyre fokozódó mértékben fejedelmi abszolútizmus foglalta el.

A rendi dualizmus korában a király az államhatalmi funkciókörök közül leginkább a törvényhozásban volt kénytelen engedményeket tenni. E tekintetben a rendek az *országgyűlés (comitia, diaeta)* intézményén keresztül érvényesítették akarataikat. A király teljes kirekesztése azonban itt sem sikerült. A rendek alkották ugyan a törvényeket, de a királyi hatalomtól mindenkor erősen korlátozva, mivel az uralkodó meg tudta őrizni a törvények kezdeményezésének (*propositio*), szentesítésének (*sanctio*) és kihirdetésének (*promulgatio*) jogát.

Más volt a helyzet az állampolitika másik ágában, ti. a végrehajtó hatalom terén. Itt a király úgyszólván teljesen független maradt a rendektől. A kormányzást és központi igazgatást a rendi előretörés tetőpontján, a XVII. sz. első felében is szuverénul gyakorolhatta. Természetesen még inkább a XVIII. században. Saját elhatározásából szervezhette meg azokat a kormányzerveket (*dicasteria*), amelyek által a törvények végrehajtásáról gondoskodott. Ugyanebből a célból szabadon bocsáthatott ki rendeleteket (*patenseket*) is.

A végrehajtó hatalomból a rendek legfeljebb annyiban részesültek, hogy az ország lakosságának igazgatását saját helyi szerveiken (vármegyei és városi intézményeiken) keresztül tulajdonképpen ők intézték.

Kimagasló hatalommal rendelkezett a király a XVI-XVIII. sz. egész folyamán az állam harmadik működési körében, az igazságszolgáltatás terén is. A középkori fejedelmi autokrácia rendszeréből e hatalmi ág úgyszólván csorbitatlanul került át az újkorba. Deklarálta e királyi jogot Werbőczy Hármaskönyve is, kimondván, hogy minden bírói hatalom forrása a király. S valóban a király volt az, aki e korszakban a legfőbb országos bírósági (*curiai*) intézményeket hatalmában tartotta, ő nevezte ki ezek bírúit, ő gyakorolt működésük felett felügyeletet, s a bírák az ő nevében, az ő pecsétjével adták ki ítéletleveleiket.

2. A törvényhozás intézménye

Említettük, hogy a rendiség létrejöttét, vagyis az uralkodó osztálynak rendekbe szerveződését nyomon követte a *rendi országgyűlés* (*generalia regni comitia, diaeta*) intézményének kialakulása. Ez, mint törvényhozó testület, az 1608. évi koronázás után 1. tc.-ben nyert szilárd intézményi szervezetet. Ettől kezdve a rendek képvisellete két szekcióból, ún. táblából állt: az *alsó táblából* (*tabula inferior*) és a *felső táblából* (*tabula magnatum*). Az előbbi a királyi személynök elnöklete alatt, a köznemesi vármegyék, a szabad királyi városok, a római katolikus káptalanok, s 1790 után a jáász, kun és hajdú kerületek követeit (*ablegati*), valamint a királyi tábla bírúit foglalta magában; az utóbbi a római katolikus érsekeket és megyéspüspököket (1792-től kezdve a görög ortodox főpapokat is), valamint az összes főrendeket személy szerint a nádor elnöklete alatt. Az országgyűlés hatáskörébe tartozott a törvényhozáson kívül 1687-ig a trónbetöltés, a nádor- és koronaőr-választás, nemkülönben a hadiadó (*subsidium*) megszavazása is. A diéta működését általában a szokásjog szabályozta.

3. A kormányzás intézményei

Az államigazgatást a XVI. század elején a király jórészben még középkorias módon, az egykori udvari tisztségviselőkből (*dignitates regiae aulae*) országos, vagyis rendi főméltóságokká (*dignitates regni Hungariae*) átalakult nagyurak által, tehát egy korszerűtlen személyi apparátussal végeztette. Eszerint a nádor (*palatinus*), az *országbíró* (*judex curiae regiae*), a *tárnokmester* (*magister tavernicorum*) és a többi előkelőség személy szerint gondoskodott a király nevében a törvények végrehajtásáról. Tevékenységüket természetesen adminisztratív személyzet igénybevételével semmiképpen sem volt állami hivatali apparátusnak tekinthető, minthogy nem kinevezett királyi tisztségviselőkből állt, hanem az illető főméltósággal magánjogi kapcsolatban levő elemekből (*servitorokból, familiárisokból*); emellett nem volt állandó szervezete és szabályozott ügyrendje sem. Ennek folytán e vezető főméltóságok inkább képviselték a rendi érdekeket, semmint a királyiakat.

A XVI. századtól kezdve azonban, a pénznek és az íráshasználatnak a közösségi életbe való fokozódó behatolása az uralkodókat az államigazgatás szervezetének korszerűsítésére ösztönözte: a középkori főúri személyes-familiáris kormányzati tevékenységnek szervezett, szabályozott és ellenőrzött királyi hivatal-szervezettel (*dicasteriumokkal*) való fölváltására. Ez a korszakos jelentőségű reformprogram azonban - a XVI-XVII. századi török invázió okozta nehézségek miatt - csak hosszú távon, részletekben tudott megvalósulni.

Legkorábban (1528-ban) az országos *pénzügyigazgatás* bürokratizálása történt meg. Ekkor állította fel I. Ferdinánd király a középkori kincstartóság helyett a *Magyar Királyi Kamarát* (*Camera Regia Hungarica*) a felségjogon (*jus regiumon*) alapuló királyi haszonvételek, az ún.

regálék (bányajövedelmek, sómonopólium, pénzverés, vámbevételek és királyi uradalmi jövedelmek), valamint a rendek által megszavazott hadiadó (*subsidiium, dica*) központi kezelésére. Ebben a dicasteriumban - amelynek székhelye a XVIII. század végéig Pozsony volt, később pedig Buda - már nem feudális elemek tevékenykedtek, hanem kinevezett és szakképzett tanácsosok és adminisztrátor tisztviselők, mégpedig folyamatosan és szabályozott ügyrend szerint. Filiáléja volt a kamarának 1567 óta az ún. *szepesi kamara (Camara Scepusiensis)* Kassa székhellyel. A magyar királyi kamara szervezetében fontos szerepet játszott a kincstári jogok igazgatója (*causarum regalium director*).

Csaknem egyidejűleg (1556-ban) sor került a *hadügyek* adminisztrációjának a nádor személyes ügyköréből való csendes kiemelésére és testületi szervvé, kollegiális szervezettű központi hatósággá való átszervezésére: a *Consilium Bellicum Aulicum*-nak vagy németül *Hofkriegsrat*nak Bécsben való felállítására. Ez a hivatal azonban nem magyar királyi dicasterium volt, hanem a Habsburg-birodalom egészének katonai vezető szerve, s az is maradt 1848-ig. Magyarországon csak alárendelt szervei működtek, különösen a Rákóczi-szabadságharc után, amikor a rendek törvényben (1715:8.tc.) ismerték el az állandó császári és királyi hadsereg felállítását. Budán székelte az ország *főhadparancsnoksága (Suprema armorum caesareo-regiorum in regno Hungariae praefectura)*; ugyanitt voltak felállítva ennek különböző függelékei, így elsősorban a katonaság élelmezésének ellátására hivatott *hadbiztosság (Commisariatus bellicus)*. Ezenkívül minden megerősített királyi várnak külön parancsnoka volt (*commendantes fortalitorum*). A középkori rendi hadszervezet (*insurrectio*, ill. a *militia banderialis*) 1715 után mindinkább eljelentéktelenedett.

Erősen megkésett a magyar királyság központi (udvari) igazgatási szervének, a *kancelláriának* középkori személyies kereteiből való kibontása és testületi szervvé, szabályozott hivatali jellegű hatósággá való átalakítása. Ez a rendezés csak 1690-ben történt meg. Ettől kezdve állt fenn Bécsben az új *Magyar Királyi Udvari Kancellária (Cancellaria Regia Hungarico-Aulica)* mint közvetítő szerv a király és az anyaország területén működő királyi és rendi hatóságok között, illetve mint magyar ügyekben véleményt nyilvánító szerv. Hatáskörébe tartozott még a felségjogok (kinevezések, nemesség és címadományozások, kegyelmezés) adminisztrálása. Szervezetileg egy tanácskozó testületből (*consiliari et referendarii aulici*), valamint egy adminisztratív hivatalnoki karból (*secretarii et concipistae aulici*) és több segédhivatalból állt.

Még később, csak 1723-ban került sor annak az ország területén (Pozsonyban, majd 1784-től Budán) működő központi kormányzati szervnek az életrehívására, amely a pénz- és hadügyön kívül valamennyi többi politikai ügykör ellátására volt hivatva. Ezt a mintegy „miniszteriális” funkciót betöltő szervet nevezték *Magyar Királyi Helytartótanácsnak (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum)*. A Bécsben rezidáló király ezen keresztül gyakorolta a végrehajtó hatalmat. Az udvari kancelláriából érkező királyi rendeleteket (*patentes*) vagy véghatározatokat (*resolutiones*) a Helytartótanács közvetítette az alsóbbrendű hatóságokhoz (a vármegyékhez és a városokhoz). Másfelől ugyancsak a Helytartótanács terjesztette fel a vidéki törvényhatóságoktól érkező ügyeket az Udvari Kancellárián át az uralkodóhoz. Élére a legfőbb középkori országos méltóság, a személyi hatóság jogait lassanként teljesen elveszítő nádor került. Szervezete - ugyanúgy, mint a többi dicasteriumé - két alapvető részre tagozódott: egy, tanácsosokból álló irányítótestületre vagy kollégiumra és egy, tisztviselőket magába foglaló adminisztratív hivatalra. Ügyintézése szakigazgatási ágak szerint, elkülönült bizottságokban (*Commissiókban*), utóbb szakosztályokban (*departamentumokban*) történt.

4. Az igazságszolgáltatás intézményei

A XVI-XVII. században nagyjában-egészében még fennállt a középkori országos főméltóságok által a király nevében, a királyi székhelyen (*in curia regia*), familiáris bírótársak bevonásával személyesen gyakorolt igazságszolgáltatási szervezet a csupán időszakosan működő nádori, tárnoki és személynöki szék (*sedes palatinalis, tavernicalis, personalitia*). Elvben fennállt, bár működésre egyre képtelenebbé vált a nádor vidéki vándorbírászkodása is. A török hódoltság megszűnése után azonban ezt az archaikus rendszert többé nem lehetett fenntartani. Korszerűsíteni kellett mind a központi, mind a vidéki bírászkodást. A reformra e téren is 1723-ban került sor. Ekkor bontakozott ki régi keretei közül a királyi kúria két főbíróága: a *Hétszemélyes Tábla (Tabula Septemviralis)* és a *Királyi Tábla (Tabula Regia Judiciaria)*. Mindkettőből szilárdan szervezett és szabályzat szerint működő hivatalszerű igazságszolgáltató fórum lett. Ugyanekkor került sor az ország négy nagy tájegységén (a Dunántúlon és Dunáninnen, a Tiszántúlon és Tiszáninnen) „állandó” vidéki bíróságok, az ún. *kerületi táblák (tabule districtuales)* felállítására. Ezek Kőszegen, Nagyszombatban, Debrecenben és Eperjesen fejtették ki működésüket és nagymértékben megkönnyítették a vidéki peres eljárások lebonyolítását. Meg kell azonban jegyezni, hogy még ezek az új bírósági szervek sem voltak igazán korszerű intézmények; tevékenységük ugyanis továbbra is nélkülözte a folyamatosságot; tárgyalásaik csak egyes időszakokra, az év nagy ünnepeikre (*octavakra*) szorítkoztak.

Ezeknek a rendi társadalmi érdekű bíróságoknak a középkor óta kiegészítő szervezetét alkották az ún. *hiteleshelyek (loca credibilia)*. Működésük a katolikus egyház káptalanaihoz és szerzetesi konventjeihez kapcsolódott, és bírói meg bízásból fogatosított eljárásokra, illetőleg hiteles tanúbizonyosságok kiszolgáltatására terjedt ki. Szerepük a XVII. század folyamán - amikor a törvényhatóságok kifejlett írás- és jogtudásukkal maguk is el tudták látni a feladatokat - fokozatosan eljelentéktelenedett.

III. A társadalom helyi intézményei

1. Az ország közigazgatási felosztása

A XVI-XVIII. századi Magyarországon a rendi társadalomnak háromfajta kiváltságos helyi igazgatási szerve volt: a *vármegye (comitatus)*, a *szabad kerület (circulus vel districtus liber)* és a *szabad királyi, illetőleg bányaváros (civitas libera regia, illetőleg civitas montana)*. A megye a nemesség önkormányzatát jelentette, a kerület a privilegizált, de nem teljes nemesi szabadsággal rendelkező egyes közösségeket (a jászkunokét, a hajdúkét és egyes szepesi városokét), a civitas pedig a közvetlen királyi védelem alatt álló polgárvárosokét.

A *vármegyék* száma az anyaországban - ide értve természetesen a török hódoltság területét is, de figyelmen kívül hagyva Erdélyt - 46 volt. Elhelyezkedésük a következőképpen alakult.

A Dunántúlon (*Districtus Trans-Danubianus*) 11, mégpedig: Moson (Mosoniensis), Sopron (Soproniensis), Győr (Jauriensis), Komárom (Comaromiensis), Fejér (Albensis), Veszprém (Vesprimiensis), Vas (Castriferre), Zala (Szaladiensis), Somogy (Simigiensis), Tolna (Tolnensis) és Baranya (Baranyiensis);

a Dunáninnen: (*Districtus Cis-Danubianus*) 13, és pedig: Bács (Bacsensis), Pest (Pesthiensis), Nógrád (Neogradiensis), Zólyom (Zoliensis), Hont (Hontesis), Esztergom (Strigoniensis), Bars (Barsiensis), Nyitra (Nitriensis), Pozsony (Posoniensis), Trencsén (Trenchiniensis), Turóc (Turoczensis), Árva (Arvensis) és Liptó (Liptoviensis);

a Tiszáninnen (*Districtus Cis-Tybiscanus*) 10: Szepes (Scepusiensis), Gömör (Gömöriensis), Heves és Közép-Szolnok (Hevesiensis et Szolnok mediocris), Borsod (Borsodiensis), Torna (Tornensis), Abaúj (Abaujvariensis), Sáros (Sarosiensis), Zemplén (Zempliniensis), Ung (Unghvariensis) és Bereg (Bereghiensis);

a Tiszántúl (*Districtus Trans-Tibiscanus*) 12: Ugocsa (Ugocsensis), Máramaros (Maramarosiensis), Szabolcs (Szabolcsensis), Szatmár (Szathmariensis), Bihar (Bihariensis), Békés (Bekesiensis), Csongrád (Csongradiensis), Csanád (Csanadiensis), Arad (Aradiensis), Krassó (Krassovinsis), Temes (Temesiensis) és Torontál (Torontaliensis).

A török hódítás előtt az anyaország részét alkotta a Duna-Dráva, illetve Dráva-Száva közén fekvő három, ún. alsó-szlavón megye, ti. Szerém, Pozsega és Verőcze (Valkó) is, de a visszafoglalás után ezeket mindinkább Horvát-Szlavónország részeinek tekintették.

A szabad kerületek száma tulajdonképpen csak három volt, ún.:

1) a XVI. szepesi város (*Oppida sedecim Scepusiensia*),

2) a Jászkunság (*Districtus Jazygum et Cumanum*) és

3) a Hajdúság (*Oppida privilegiata Hajdonicalia*).

1718 után hat évtizeden át *Temesi Bánság* (*Banatus Temesiensis*) néven különleges státusú közigazgatási körzetet alkotott a Temesköz három megyéje: Temes, Torontál és Krassó; területüket - kivéve az országhatár mentén húzódó déli zónájukat - csak 1779-ben helyezték vissza a rendes megyei szervezetbe. Déli sávjuk továbbra is, csaknem a XIX. század végéig a katonai határőrvidékhez (*Confiniaria militaria*) tartozott.

A szabad királyi városok (*liberae regiae civitate*) száma korszakunkban nem volt állandó; a XVII. században ugyanis a főnemesi és nemesi rend igyekezett gátat vetni új királyi városjogok adományozásának, sőt előfordult, hogy egyes földesurak érvénytelennek deklarálták valamely város újonnan szerzett privilégiumát. A XVIII. század második felében összesen 28 város szabad királyi jogállása volt elismert, nevezetesen:

a *Dunántúlon*: Buda (Ofen), Esztergom (Strigonium, Gran), Győr (Jaurinum, Raab), Kismarton (Kis-Martonium, Eisenstadt), Kőszeg (Ginzium, Güns), Ruszt (Rust), Sopron (Sopronium, Ödenburg), Székesfehérvár (Albaregalis, Alba Regia, Stuhlweissenburg);

a *Dunáninnen*: Komárom (Comaromium, Komorn), Modor (Modra, Modern), Nagyszombat (Tyrnavia, Tyrnau), Pest (Pesthinum, Pest), Pozsony (Posonium, Pressburg), Szokolca (Skalitz), Szentgyörgy (S. Georgius, St. Georgen), Trencsén (Trenchinium, Trentschin), Újvidék (Neoplanta, Neusatz) és Zombor (Sombor);

a *Tiszáninnen*: Bártfa (Bartpha, Bartfeld), Eperjes (Eperjesinum), Kassa (Cassovia, Kaschau), Késmárk (Kesmarkinum, Käsmarkt), Kisszeben (Cibinium, Zebn), Lőcse (Leutschovia, Leutschau), Szeged (Szegedinum, Szegedin), Szatmárnémeti (Sattmar);

a *Tiszántúl*: Debrecen (Debrecinum, Debrezin).

A királyi bányavárosok (*montanae civitates*) státusába ugyanekkor csak 12 helység tartozott:

A *Felvidéken*: Bakabánya (Pukantz), Bélabánya (Diln), Breznóbánya (Briesen), Körmöcbánya (Cremnicium, Kremnitz), Korpona (Carpona, Karpfen), Libetbánya (Libethen), Besztercebánya (Neosolium, Neusohl), Selmecebánya (Schemnicium, Schemnitz), Újbánya (Königsberg), Zólyom (Veterozolium, Altsohl);

Északkelet-Magyarországon: Felsőbánya és Nagybánya.

2. A vármegyei intézmények

Ami a nemesi vármegye szervezetét és funkciókörét illeti, erről a következőket kell megemlíteni. Minden megye a területén élő nemes és nem-nemes lakosságnak közigazgatási és bírói hatósága volt. Élén a *főispán (supremus comes)* állt, akik általában a megyei nagybirtokosok közül a király nevezett ki. Némely főrangú családok azonban már a XVI. század óta örökös főispáni (*perpetuus supremus comes*) jogosultsággal bírtak. A főispán eredetileg - a király képviselőjeként - a megye teljhatalmú vezetője volt, azonban a megerősödő és öntudatosuló köznemesség igyekezett a főispáni hatalmat korlátozni; működését ezért beiktatáshoz (*installatio*) köthette, és egyben a szokásjog tiszteletben tartását hangsúlyozó eskü letételére kötelezte.

Ez a fejlődés oda vezetett, hogy a megye tényleges közigazgatási és bírósági vezetését idővel a köznemesség köréből a megye közönsége által választott *alispán (substitutus* vagy *vicecomes)* vette át; a főispánt mindinkább csak reprezentálta a megye önkormányzatát.

Az alispán mellé a megye közönsége még több más tisztviselőt is választott. Ilyenek voltak a járások ügyeit intéző *szolgabírák (judices nobilium, rövidítve: judlium)* és helyetteseik az *alszolgabírák* (rövidítve: *vicejudlium*). Ilyenek voltak még az *esküdtek (jurati assessores, rövidítve: jurassores)*, a szolgabírói ítélőszék (*forum judlium*) ülnökei. Választott főtisztviselő volt a *jegyző (notarius)* is, a megyei hivatalos írásbeliség intézője; mellette idővel több *aljegyző (vicenotarius)* is működött. Amint a megyében a szakigazgatási ágak fokozatosan kifejlődtek, egyre újabb meg újabb tisztviselői állásokat kellett szervezni: a *tiszti ügyész (fiscalis)*, az *adószedő (perceptor)*, a *levéltárnok (archivarius)*, a *pénztárnok (arcarius)*, az *orvos (physicus, chyrurgus)*, a *bába (abstetrix)*, a *földmérő (geometra)* stb. állását.

A megyei önkormányzat keretében e személyes funkciókörök mellett két jelentős testületi szerv is kialakult: a *közgyűlés (generalis congregatio)* és a *törvényszék (sedes judiciaria* vagy rövidítve: *sedria)*. A közgyűlés, vagyis a megyei nemesség gyülekezete alkotta a megyei élet „parlamentjét”. Kiváltképpen az olyan ügyekkel foglalkozott, amelyek az egész megyei közönséget érintették, mint pl. a jogszabályok (*statutumok*) alkotása, a tisztviselők és országgyűlési követek választása, az országos törvények, kir. adománylevelek és rendeletek kihirdetése és más effélék. A törvényszék feladatköre kizárólag igazságszolgáltatási ügyekre korlátozódott. Két tagozata volt: külön a perjogi és külön a büntetőjogi eljárásra. Nemesek pörös ügyeiben a *sedria* első, jobbágyokban második fórum volt. Joga volt - a felségsértést és hűtlenséget kivéve - bármely közbűntett (*delictum publicum*) ügyében is ítélni.

Az autonóm megyei önkormányzat és bíraskodás korszakunk egész ideje alatt csorbítatlanul fennállt, csak II. József császár uralkodása alatt szünetelt néhány évig. A császár ugyanis 1784-ben eltörölte a megyék önkormányzatát; több vármegyéből alkotott egy kerületet, az anyaországban összesen 10-et és ezek élére királyi biztosokat állított, akik fizetett hivatalnoki kar élén a rendek kikapcsolásával teljhatalommal intézkedtek bármelyik közigazgatási vagy igazságszolgáltatási ügyben. A császár halála után azonban a vármegyék visszanyerték korábbi joghatóságukat.

3. A kiváltságos kerületek intézményei

A *szabad kerületek (circuli liberi, adistrictus)* teljesen függetlenek voltak a vármegyei szervezettől, közvetlenül kapcsolódtak be az ország feudális szervezetébe. Három nagy csoportjuk volt:

- 1) A szepesi szász városok,
- 2) a jászkun telepek és
- 3) a hajdúvárosok.

A *szepesi szász városok (oppida Scepusiensia)* az Árpád-kor óta királyilag kiváltságolt települések voltak, s szabadságaik védelmére városközségekbe tömörültek. Legjelentősebb az ún. szepesi szász egyetem (*Universitas Saxonum Scepusiensium*) volt, élén egy választott szász gróffal (*comesszel*) és saját külön szokásjoggal, az ún. *Zipser Willkühr*-rel. Kötelékébe - miután Lócse és Késmárk szabad királyi városi rangra emelkedtek és önállósultak - 24 város tartozott. Ezek közül azonban Zsigmond király 1412-ben 13-at elzálogosított Lengyelországnak. Ezek csak Mária Terézia korában, 1772-ben kerültek vissza a magyar koronához és három más kincstári várossal együtt ők alkották a XVI város kerületét (*Districtus oppidorum XVI Sepusiensium*). Az el nem zálogosított 11 város még a középkor végén magán-földesuraság alá került és ennek következtében elveszítette eredeti szabadságát és nem tartozott e kerülethez.

Középkori kiváltságban gyökerezett a *Jászkun kerület (Districtus Jazygum et Cumanorum)* különállása is. A jászkunság nem volt összefüggő terület, hanem három különböző helyen fekvő tagból áll: a Tisza és a Zagyva közötti jászságból (*Jazygia*), a Duna-Tisza közti Kiskunságból (*Cumania minor*) és a tiszántúli Nagykunságból (*Cumania major*). Birói-közigazgatási önkormányzatuk a középkorban székekre (*sedes*) tagozódott, élükön egy-egy kapitánnyal (*capitaneus*), s éppen úgy, mint a vármegyéké, az igazságszolgáltatásra és közigazgatásra egyaránt kiterjedt. A székek élén a nádor állt, mint jászkun főkapitánya (*supremus capitaneus*). Kiváltságos helyzetük a XVIII. sz. első felében csaknem veszendőbe ment. I. Lipót király ugyanis a kerületet földesúri joghatósággal elzálogosította a Német Lovagrendnek. A jászkunok azonban 1745-ben hatalmas összeggel (500.000 forintért) visszaváltották szabadságukat. Belső adminisztrációjuk a török utáni időkben már a vármegyei szervezethez lett hasonlóvá. 1790/91-ben az országgyűlés is elismerte rendi jogállásukat, ülési és szavazati jogot adva nekik a törvényhozásban.

A harmadik szabad kerület, a *hajdúvárosoké (Districtus Hajdonicalium oppidorum)* újkori alakulat volt. Mint ismeretes, Bocskai István erdélyi fejedelem volt az, aki a zászlaja alatt küzdő szabad hajdú harcosokat a XVII. sz. első éveiben a Tiszántúlon letelepítette, egyetemlegesen megneemesítette és lakóhelyeiket önkormányzattal ruházta fel. Az önálló erdélyi fejedelemség megszűnése után a Habsburg királyok alatt a Hajdúság kamarai igazgatás alá került, s városaik közül csak hét tudta megőrizni teljes önállóságát: Böszörmény, Dorog, Hadház, Nádas, Polgár, Szoboszló, és Vámospércs. 4 többi földesúri hatóság alá került. A szabadnak maradt városok testületi szerve a közgyűlés volt; ez egy-egy évre választotta meg a tisztségviselőket. A városoknak volt közös szervük is: az universitas. Országrendiségüket végérvényesen szintén csak az 1790/91.évi országgyűlés ismerte el, felruházva őket országgyűlési képviseleti joggal.

4. A városi intézmények

A helyi igazgatás nem nemesi, de kiváltságos alkatelemeit alkották még a *szabad királyi városok és bányavárosok (liberae regiae civitates, illetőleg civitates montanae)* is. Ezek földrajzilag ugyan egy-egy vármegye kerületébe tartoztak, de nem jogilag. A nemesi vármegye *joghatósága (iurisdictiója)* éppen úgy nem terjedt ki rájuk, mint a velük esetleg szomszédos nagybirtokos főuraké sem. Nekik a király volt a közvetlen hatóságuk; egyébként saját szokásjoguk szerint éltek és széles körű önkormányzattal (magistrátus-választási, jogszabályalkotási, bíraskodási, valamint országgyűlési követküldési joggal rendelkeztek.

Belső szervezetük - a társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődéssel párhuzamosan - mind összetettebb lett. Kormányzatukat a középkor óta két nagy testületi szerv intézte: az ún. *választott község (electa communitas)* és a városi tanács (*magistratus, senatus*). Az újkor századaiban a vezetés mindinkább a magistrátus tagjainak kezében összpontosult, a *communitas* jogköre egyre szélesebb szorult.

A magistrátust eredetileg a *bíró (judex)*, a *polgármester (consul)*, a *városkapitány (capitaneus)* és rendszerint 12 *esküdt (iurati cives)* vagy *tanácsos (senatores)* alkotta. A bíró kiváltképpen az igazságszolgáltatás felelős irányítója volt, a polgármester a gazdasági, a városkapitány a rendészeti ügyköré. Mellettük már a XVI. században fontos szerepet töltött be a *jegyző (notarius)*, majd a XVIII. századtól kezdve az *ügyész (syndicus)* is. A választott község vezetője a *szószóló (tribunus plebis, Fürmender)* volt; ő tartott kapcsolatot a magistrátussal.

A király bírói hatalmát a szabad királyi városok egy része fölött mint fellebbviteli fórum a *királyi tárnokmester (magister tavernicorum regalium)*, más része felett a *királyi személynök (personalis praesentiae regiae)* gyakorolta. A városok bírói autonómiája egyébként legalább éppen annyira kiterjedt volt, mint a vármegyéké, vagy a nagybirtokos mágnásoké; gyakorolták a pallosjogot is.

A szabad királyi és bányavárosokat birtokjogi tekintetben a szent korona vagyonának (*peculia Sacri Regni Coronae*) tekintették; ezért a királyi kamara felügyelete alatt álltak. Ebből adódott a XVIII. századtól kezdve az a gyakorlat, hogy a városi tisztújító közgyűléseket csak királyi biztos jelenlétében lehetett megtartani.

A városok életében a XVI-XVII. században fontos szerepet játszott a polgárságnak kézműves rétege, a céhes mesterek. A *céhek (contubernia, cehae)* jelentősége azonban a XVIII. századtól kezdve a kapitalizálódó patrícius elemekkel szemben mindinkább eljelentéktelenedett.

5. A jobbágyközösségek intézményei

Az ország *falvainak (pagi)* és *mezővárosainak (oppida)* zöme (közel 12.000 település) magánföldesúri joghatóság (*iurisdictio domini terrestris*) alá tartozott, s mint ilyen, semmiféle rendi jogállást nem élvezett. Ez persze nem jelentett annyit, hogy e települések keretein belül az ott élő paraszti lakosságnak (*rustici*) semmiféle öngazgatási intézménye nem volt. A közrendet biztosító legfontosabb funkciók ellátására a falvak is rendelkeztek bizonyos hatósági szervezettel. A község élete is szokásjogon alapult; ennek érvényesülésén a *bíró (iudex, villicus)* örködött; neki joga és kötelezettsége volt a helyi jogrendet megsértő kisebb ügyekben ítélni is. Mellette éppúgy, mint a kiváltságos községekben egy esküdti testület is fennállt. A XVIII. században, amikor a falusi közigazgatás írásossá kezdett válni, a bíró mellett feltűnt a *jegyző (notarius)* is. Ezek a paraszti funkcionáriusok azonban függő viszonyban voltak a földesuratságtól. Azok a falvak, amelyek a gazdasági-társadalmi fejlődésben magasabb szintre jutottak, földesuruktól több-kevesebb jogot (bíróválasztás, vásártartás stb.) szerezhettek, vagyis tágabb vagy szűkebb önkormányzat birtokába juthattak. Ezeket nevezték *mezővárosoknak, oppidiumoknak*.

A komolyabb pörös vagy súlyosabb bűnügyek azonban nem a falubíró, hanem a földesúr bírói széke, az ún. *úrészék (sedes dominalis)* elé tartoztak. A paraszt-községek népének - mind a birtokos jobbágyoknak (*coloni*), mind a napszámosoknak (*inquilini*) földesuratságukhoz való viszonyát - az ún. *úrbéri viszonyt* a XVI. századtól fogva a helyi szokások alapján írásba foglalták; az ilyen írott úrbéri rendtartást nevezték *urbáriumnak*. Mária Terézia királynő 1767-ben *országos úrbéri szabályzatot* léptetett életbe, amely messzemenőleg uniformizálni

igyekezett a jobbágyközségek intézményeit, különös tekintettel a birtokviszonyokra és a járadékszolgáltatásra.

IV. Az egyházi intézmények

1. Egyházak az államban

Az Árpádok magyar királysága - mint ismeretes - a keresztény Európa latin részének, a római katolikus egyházi szervezetnek lett integráns része. A magyarországi katolikus egyház - éppúgy, mint a más országbeliek - évszázadokon át igyekezett fenntartani Rómához tartozásának tudatát és univerzális jellegét. A papság a világi hatalom alatt álló országokat eredetileg mindenütt missziós területnek tekintette; a külön dinasztikus politikai érdekekkel nem feltétlenül azonosította magát. Ám a világi uralkodói hatalomnak Európa-szerte végbement megerősödése és a pápai fennhatóságtól való függetlenülése mindenütt politikai szervezetté igyekezett az egyházat átalakítani. Ebbe az irányba tartott a fejlődés a XIV. századtól kezdve nálunk is. Zsigmond korától Mátyásig a magyarországi katolikus egyház nemzetközisége is elhalványult, mindinkább dinasztikus állami jellegűvé vált, és ennek megfelelően az egész papi hierarchia beleépült a magyar rendi társadalom-szervezetbe. Uralkodóink felruházták magukat az ún. *főkegyúri joggal* (*jus patronatus regalis, jus supremi patronatus*), ami a hazai egyházi ügyekben való széles körű beavatkozást biztosított számukra, különös tekintettel a püspökségek betöltésére. Ilyenképpen tág kapu nyílt mindenféle hatalmi visszaélésre, az egyháznak eredeti kultikus-kulturális hivatásától való eltérítésére és intézményeinek világi érdekek, célok szolgálatába állítására. Ezek az uralkodói abusosok a Mohács előtti és utáni évtizedekben már minden korlátot áthágtak. Nem csoda, ha az egyházi vezetésnek ez az elvilágiasítása hathatós előmozdítója lett a hitújítási mozgalomnak és a hazai keresztény egység felbomlásának.

A török invázió térfoglalásával párhuzamosan a római katolikus egyház mélyen lehanyatlott, mellette több új protestáns egyházszerkezet jött létre és egyre fokozódó mértékben nyert a középkorban viszonylag csekély szerepet játszó görög ortodox egyház is. A Habsburgok kezébe került államhatalom sokáig tétlen szemlélője volt ennek a vallási „anarchiának”. A XVI. század utolsó harmadában 1576 után azonban a királyság feladta passzivitását és egyértelműen a katolikus egyház oldalára állt. Teljes erejével támogatta a tridenti zsinat 1545-1563 által megindított ellenreformációs mozgalmat és ezzel összhangban a XVIII. század elejéig ismét érvényesülni engedte a nemzetek fölötti katolikus univerzalizmus eszméjét.

Az ellenreformációs harc azonban tudvalevőleg nem aratott teljes győzelmet. Csupán annyit ért el, hogy többségi helyzetbe juttatta és állami védelem alatt álló uralkodó pozícióba emelte a római katolikus klérust.

Viszont a protestáns egyházak fennállását akarva-akaratlan el kellett ismerni. Hasonlóképpen tudomásul kellett venni a görög ortodox egyház létét is, miután ennek a római egyházba való bekebelezése, az ún. görög-katolikus térítő mozgalom szintén csak félsikerrel járt.

A két évszázadig tartó vallásharcból igazi haszna csak a Habsburg királyi hatalomnak volt. A szatmári béke (1711) után az uralkodók mindinkább visszatértek a XV. századi magyar királyok egyházpolitikájához és a római katolikus egyházszerkezetet - ismét a főkegyúri jogra hivatkozva - *dinasztikus-állami egyházként* kívánták kezelni és felhasználni. Ugyanilyen jogokat érvényesítettek az újonnan szervezett görögkatolikus egyházzal szemben is. A görög ortodox és a protestáns egyházak ellenében természetesen főkegyúri jogról nem lehetett szó, és így „államosításuk” nem történhetett meg, de az uralkodók hatalmi szóval ezeket is megrendszabályozhatták, ahogyan meg is tették.

Végső soron tehát a XVI-XVIII. században valamennyi magyarországi egyház intézményi fejlődése többé-kevésbé a dinasztikus államhatalomtól függött.

2. A római katolikus egyház szervezete és vallásos intézményei

A magyarországi római katolikus egyház (*Ecclesia Romano-Catholica per regnum Hungariae*) kormányzati szervezete az első Árpád-házi királyok korától Mária Teréziáig nem sok lényeges változáson ment keresztül. Az egyházkormányzat alapintézményét az *egyház-megyék* (*dioceses*) alkották, élükön egy-egy püspökkel (*episcopus*). Több-kevesebb egyházmegyéből tevődött össze az *egyháztartomány* (*metropolia*) egy-egy érsek (*metropolita*, *archiepiscopus*) kormányzása alatt. Az érsek azonban nemcsak a metropolia élén állott, volt saját külön egyházmegyéje (*archidioecesis*) is, akárcsak a püspököknek. Szent István király korától kezdve a magyar katolikus egyház két főegyházmegyéből, ún. az esztergomiból és a bács-kalocsaiból, valamint nyolc egyházmegyéből, nevezetesen a győri, veszprémi, pécsi, váci, és egri, illetőleg a bihari (később nagyváradi) erdélyi (gyulafehérvári) és csanádi dioecesisből állt. Az előbb említett öt püspöki egyházmegye alkotta az esztergomi metropolist, az utóbbi három pedig a bács-kalocsai egyháztartományt. Az egyházmegyék száma az Árpád-korban (ha a zágrábi és a boszniai-diakovári püspökséget nem számítjuk) még kettővel szaporodott: a nyitraival (1115 körül) és a szerémmel (1229).

A püspökségeken belül kisebb igazgatási kerületeket alkottak a *főesperességek* (*archidiaconati*), ezeken belül pedig a falutelepülések szintjén a *plébániák* (*parochiae*).

Az egyházmegyei szervezetnek fontos alkotórészei voltak a *káptalanok* (*capitula*). Minden érseki és püspöki megyének megvolt a maga káptalanja (*capitulum metropolitanum*, ill. *capitulum cathedrale*). Rajtuk kívül a középkor óta még számos, önálló, a püspökséggel össze nem kötött ún. *társaskáptalan* (*capitula collegiata*) is fennállt; zömük azonban a török hódoltság ideje alatt elenyészett. Korszakunkig csupán két felvidéki társaskáptalan, a pozsonyi és a szepesi őrizte meg jelentőségét. A káptalanok egyházkormányzati funkciójukon túl, évszázadokon át a világi társadalom jogéletében mint hiteles helyek, valamint az intellektuális ismeretek terjesztésében mint iskolafenntartók is fontos szerepet tölthettek be. Oktatási működésüket a reformáció, hiteles helyi működésüket az írásbeliség széles körű elterjedése szüntette meg.

A püspöki egyházmegyék középkori eredetű hagyományos beosztása csak a XVIII. század utolsó negyedében változott meg. Jellemző módon ezeket a változtatásokat nem a római pápa, hanem az egyház fölötti gyámkodást kisajátító királyi hatalom fogatosította. Mária Terézia az állami és társadalmi élet racionális átrendezése kapcsán kerített sort a magyar egyházszerkezet megújítására. Mint „apostoli király” elrendelte a régi egyházmegyék határainak szűkebbre vonását és az így nyert területeken *öt új püspöki megye* szervezését. Így jött létre a Felvidéken 1776-ban a szepesi, a roznnyói és a besztercebányai püspökség, a Dunántúlon pedig 1777-ben a szombathelyi és a székesfehérvári. Újítás-számba ment a Délvidéken még a szerémi és az egykori boszniai püspökségnek szerémi-diakovári egyházmegyévé való összevonása. Ettől kezdve tehát az anyaországban 16 római katolikus egyházmegye állt fenn.

Az egyházmegyéknek sajátos joghatósági intézményei voltak az ún. *szentszékek* (*sacra sedes, fori ecclesiastici*). Ezek elsősorban szorosan vett egyházi ügyekben, másodsorban a világi hívek házassági ügyeiben bíraskodtak.

A világi papság utánpótlásának intézményeit alkották a XVII. századtól kezdve kialakuló *papneveldek (seminaria)*. Kiemelkedett közülük a nagyszombati *Seminarium generale* és *Seminarium Sancti Stephani*, a budai *Seminarium Clericorum Széchényianum*, valamint a győri és kassai hasonló intézet.

Volt a római katolikus egyháznak a püspöki plébánia szervezeten kívül még egy különálló vallásos intézményi szervezete is, ti. a *szerteszrendek (ordines regulares, ordines religiosi)*. Ezek zömmel a középkorban alakultak, általában azzal a rendeltetéssel, hogy a világi élet nyers erkölcsével szemben a keresztényi erények gyakorlati példamutatói legyenek, főleg olyan időkben, amikor a világi papság (*clerici saeculares*) maga is a profanizálódás áramába került. Az Árpád-korban hazánkban megtelepült szerzetesrendek legtöbbje túlélte a reformációt és a török hódoltság válságsorozatát és a XVIII. században újjászerveződött. A rendeknek - életformájuk szerint - három nagy csoportjuk alakult ki: a monostorokban közösségi életet élő, ún. *monachális rendek (ordines monachici)*, az eredetileg magányba visszavonuló *remeterendek (eremitae)* és a nép között prédikáló ún. *koldulórendek (ordines mendicantes)*. Monachikus rend volt a bencések (*Ordo Sancti Benedicti*), a ciszterciák (*Monachi Cistercienses*) és a premonstreiek (*Canonici Regulares Praemonstratenses*) rendje, a remeték csoportjába tartoztak: a pálosok (*Eremitae Sancti Pauli primi eremitae*), az ágostonosok (*Eremitae Sancti Augustini*), a kamalduliak (*Camaldulienses*) és a karmeliták (*Carmelitae*). Kolduló rendek voltak a ferencesek (*Ordo Fratrum Minorum Sancti Francisci*, és mellékágaik: *Ordo Fratrum Minorum Sancti Francisci Conventualium*, *Ordo Fratrum Minorum Sancti Francisci Observantium* és *Ordo Sancti Francisci Capucinatorum*, továbbá a domonkosok (*Ordo Praedicatorum* vagy *Dominicanorum*). Újjászerveződött a XVIII. században egyik középkori apácarendünk is, ti. a Clarissáké (*Ordo Monialium Sanctae Clarae*). A török korszakban és azután néhány új szerzetesrend is megtelepült hazánkban, így a rabkiváltó trinitáriusok (*Ordo Fratrum Sancti Trinitatis*) és a kontemplatív típusú szerviták (*Ordo Servorum Beatae Mariae Virginis*).

Új (XVI. századi) alapítású, jellegzetesen újkori szerzetesrendek voltak a *jezsuiták (Societas Jesu)* és a kegyesrendiek vagy *piaristák (Ordo Scholarum Piarum)*. Az előbbieket az ellenreformáció harcos zászlóvivői és egyben tanítórend, az utóbbiak - nevük szerint is - saját szerűen oktató szervezet. Mindkettő elsősorban, valamennyi más szerzetesrendet felülmúló szerepet játszott a XVII-XVIII. századi magyarországi vallásos és kulturális életben.

3. A görög ortodox és a görög katolikus egyház vallásos intézményei

A görög ortodox egyház (*Clerus Graeci Ritus hon Unitorum*) beszivárgása Magyarországra területére már a X-XI. századtól kezdve kimutatható. Az Árpád-házi királyoknak a bizánci birodalommal és a belőle kibontakozó szerb állammal, másfelől az orosz-ukrán részfejedelemségekkel való gyakori politikai érintkezései és családi kapcsolatai újra meg újra kaput nyitottak az ortodox egyház számára. A szilárdan megalapozott római katolikus egyházi szervezettel szemben azonban jelentős tért nyerni nem tudott. Csak a XIV. századtól kezdve érvényesült erőteljes görögkeleti invázió, de nem missziós tevékenység révén, hanem a szomszédos pravoszláv vallású népek (rutének, románok és szerbek) egyre fokozódó beköltözésével. Ez a beözönlés a török háborúk korában érte el tetőfokát. A római katolikus és a XVI. században belőle kiszakadt protestáns egyházak mellett ekképpen jelent meg Magyarországon mint hatalmas harmadik: a görög ortodoxia. Ez a jelenlét azonban általában nem jelentett egyszersmind intézményes sérülést. A görögkeleti egyház mint szervezet - a románok és a rutének között - sokáig nem nyert közjogi elismerést, csak elmosódott illegális formák között, gyér kolostori hálózatként egzisztált. Állami - pontosabban: egyoldalúan

uralkodói - legalizálást a magyarországi ortodoxia legelőször szerb viszonylatban nyert. Erre a XVII. század utolsó évtizedében, a török birodalom ellen indított Habsburg-birodalmi hadivállalkozás kapcsán került sor. Ekkor (1690-ben) történt, hogy a császári seregekkel együttműködő szerb népi fölkelők a felülkerekedő törökök elől tömegesen Magyarországra menekültek és itt az elnéptelenedett Szerémségben császári engedéllyel családostól letelepedtek. A menekülőkkel együtt áttelepült Magyarországra a szerb autokefál egyházi szervezet is, élén a vezető főpappal, a patriarchával. S minthogy a szerbekre a császárnak katonai szempontból szüksége volt, sietett egyházukat - amely egyben politikai reprezentánsuk is volt - törvényes jogú klérusnak elismerni. Nem sokkal utóbb, a XVIII. század első felében a szerbek a Szerémségből széles körben kirajzottak Magyarország területére kelet és észak felé is. Népesebb kolóniáikon (Bácsban, Aradon, Temesvárott, Versecen, sőt Budán is) kolostorokat és püspökségeket alapítottak. Magyarországi metropolitjuk előbb Krusedolban, majd Karlócán tartotta rezidenciáját.

A román és rutén ortodoxiával szemben a Habsburg uralkodók nem kerültek ilyen elkötelezett helyzetbe, ezért egyházszervezetük kialakulását legkevésbé sem segítették elő, inkább gátolták. Felhatalmazást adtak a jezsuitáknak arra, hogy e népek körében erőteljes missziós tevékenységet folytassanak a papságuk megnyerésével a román és rutén görögkeletieket görög katolikus egyházzá (*Clerus Graeci Ritus Catholicorum*) szervezzék. Ez a térítő akció - bár teljes sikerre nem vezetett - jelentékeny eredményekkel járt. Mária Terézia az 1770-es években már abban a kedvező helyzetben volt hogy görög katolikus püspökségeket alakíthatott és ezzel szilárdan intézményesíthette az új egyházat. Először (1771) a munkácsi rutén görög katolikus püspökség felállítására kerített sort, majd (1777) a tiszántúli románok számára szervezett Nagyváradon görög katolikus püspökséget. Ezeknek az egyházmegyéknek a keretében római katolikus mintára kialakult a plébániaszervezet, de a bazilita szerzetességgel (*Religiosi Graeco-Catholici Ordinis Sancti Basilii Magni*) fennmaradt az ősi keleti kolostoregyház intézménye is. Ez az új görög katolikus egyházi szervezet - a papság korszerű intellektuális képzésével - elindítója lett a hazai románság és ruténság társadalmi-kulturális fejlődésének.

4. A protestáns egyházak szervezete

A protestantizmus a szűkebb Magyarországon a XVI. sz. végéig két hitvallási ágazatban bontakozott ki: a lutheri ágostai hitvallás (*Clerus Augustanae confessionis addictorum*) közösségében és a kálvini helvét hitvallás követőiben (*Clerus Helveticae confessionis addictorum*). Eleinte országszerte a lutheri evangélikus irányzat volt túlsúlyban, később azonban tért vesztett a kálvini református egyházzal szemben. Végül is a lutheranizmus a felvidéki, jobbra német és szlovák nyelvű lakosság körére szorult vissza; a nagyalföldi és a dunántúli magyarság a kálvinizmus tanaihoz csatlakozott. A XVII. sz. első évtizedeiben a két protestáns egyház híveinek számára és társadalmi-politikai súlyára nézve messze felülmúlta a katolikus egyházat. Szervezete a zsinat-presbiteri kormányzati elv alapján éppen kiépülőben volt, amikor a katolikus restaurációs mozgalom támadása megkezdődött.

Az ellenreformációnak a Habsburg királyok hatalmi támogatásával egy évszázad leforgása alatt sikerült felülkerekednie. A protestantizmus elvesztette uralkodó társadalmi-politikai pozícióját, kisebbségbe került, de azért nagy területeken, a társadalom széles köreiben fenn tudta tartani hitvallását és egyházát. Ennek ellenére nem volt többé abban a helyzetben, hogy szervezetét és intézményeit teljesen önállóan alakítsa ki; ki volt szolgáltatva a katolikus Habsburg uralkodók hatalmi beavatkozásainak. Így történt, hogy amikor a szatmári béke-

kötéssel (1711) a nyílt ellenreformációs harc lezárult, a két protestáns egyház új szervezetét királyi előírás alapján kellett kialakítani.

III. Károly 1731-ben, illetve 1734-ben kibocsátott idevágó két rendelete, az I. és II. *Carolina resolutio* állapította meg a protestáns egyházak alapvető kormányzati intézményeit. E szerint a szűkebb Magyarországon (a Királyhágón inneni területen) mind reformátusok, mind az evangélikusok 4-4 *egyházkerületet* (*superintendentiát*) tarthattak fenn. A reformátusok ennek megfelelően létesítették a Duna-melléki (*Cis-Danubiana*), a Dunántúli (*Trans-Danubiana*) és Tiszán inneni (*Cis-Tybiscana*) és a Tiszán túli (*Trans-Tybiscana*) *superintendentiát*; az evangélikusok pedig a Dunán inneni, a Dunán túli, a bányai (*Montana*) és a tiszai (*Tybiscana*) *superintendentiát*. Minden egyházkerület élén egy *superintendens* vagy *püspök* és egy *világi főgondnok* állt; fölöttük pedig egy *testületi kormányzó kollégium*, az *egyetemes gyűlés* vagy *konvent*. Az egyházkerületek több *egyházmegyét* foglaltak magukba; ezeket egy-egy *esperes* és egy-egy *világi gondnok* vezette. A legkisebb szervezeti egységet a helyi *gyülekezet* alkotta, élén az *egyháztanáccsal*, a *presbitériummal*. Mindkét protestáns egyházban a törvényhozás joga az *egyetemes gyűlést* vagy *zsinatot* illette.

Végső fokon tehát - az uralkodói beavatkozás ellenére - sikerült a protestánsokat intézményi szervezetükben érvényre juttatni, azt az alapelvüket, miszerint minden hatalom és jog forrásának a *gyülekezeteket* kell tekinteni.

5. A közoktatás intézményei

a) Az oktatásügy (*res scholastica*) a XVIII. sz. utolsó negyedéig (1777-ig) nem tartozott az állam funkciókörébe. Az állam ez ideig - mint tudjuk - kizárólag politikai, katonai és jogrendfenntartó intézmény volt. A társadalomnak szellemi, művelődési igényeit az újkor első századaiban is a vallásos szervezetek, az egyházak elégítették ki. Jellemző módon a kultusz és kultúra szférája a protestantizmusban is összeforrva jelentkezett, akár csak a középkori katolicizmusban. Csakhogy amíg a szellemi nevelés a reformáció előtt úgyszólván kizárólag a klerikus képzés céljait szolgálta, addig a protestáns egyházak körében kezdettől fogva kiterjedt a világiakra is. Ismeretes, hogy a reformátorok azért hirdették és valósították meg a „közoktatást”, hogy a bibliaolvasás elvileg „mindenki” számára lehetővé váljék. Hazánkban is kb. 1530-tól kezdve a XVI-XVII. század folyamán tüneményes gyorsasággal sikerült a protestánsoknak városokban és falvakban életre hívni az új típusú, mindenki számára nyitva álló oktató intézményeket: az elemi ismereteket közlő *kisiskolát*, a *klasszikus műveltséget* közvetítő *latin iskolát*, sőt a *magasfokú intellektuális képzést* végző *bölcséleti-teológiai tanintézeteket* is. A *tridenti zsinat* (1545-1563) után a *katolikus egyház* is magáévá tette a *világiak szellemi nevelésének programját* és a *piarista*, valamint a *jezsuita szerzetesrend* tervszerű, szervezett munkájával - egy évszázaddal megkésve ugyan - hasonlóképpen sikerrel építette ki *alsó-, közép- és felsőfokú tanintézeteinek* az országot behálózó rendszerét.

E helyen nincs lehetőségünk arra, hogy a protestáns iskolahálózat kifejlődését, illetőleg az ellenreformáció következtében történt hanyatlását nyomon kísérjük. Hasonlóképpen nem ismertethetjük kibontakozásukban a *katolikus szerzetesi iskolaintézményeket* sem. Mindegyik fél részén csupán a *szilárdan megalapozott, tartós életű és kiemelkedő jelentőségű intézményeket* regisztrálhatjuk.

b) Említettük, hogy az *ágostai evangélikus egyház* az ország nyugati, északnyugati, északi peremvidékein, kivált a *felső-magyarországi német városokban* és a *vegyes magyar-szlovák lakosságú vidékeken* vert erős gyökeret. Ennek megfelelően itt fejlődtek ki *leghíresebb iskolái* is. Középfokú iskolatípusukat általában *liceumnak* nevezték, kivételesen *kollégiumnak*. A

XVII.-XVIII. sz. egész folyamán elsőrendű líceumok álltak fenn Sopronban, Pozsonyban, Késmárkon, Lőcsén és egy kiváló kollégium Eperjesen. Kevésbé jelentős, bár a reformáció kibontakozása idején szintén híres luteránus líceumok működtek Besztercebányán és Selmecebányán is. Számos helyen voltak kisebb, partikuláris jellegű evangélikus középiskolák is, így többek között Modorban, Nagypalugyán, Gömörben és Rozsnyón.

c) A helvét hitvallást követő *református egyház* fő uralmi területe kiváltképpen a török hódoltsággal és az erdélyi fejedelemséggel szomszédos Tiszavidék volt. E tájon alakult ki Sárospatakon, Debrecenben és Nagyváradon a reformátusok komplex iskolatípusa: a *kollégium*. Egyazon keretek között folyt itt a közép- és felsőfokú oktatás: világi rétegek humanista kiművelése és lelkészek szakképzése. 1660 után, amikor Nagyvárad török uralom alá került, Kelet-Magyarországon csupán két főintézetük maradt a reformátusoknak: a pataki és a debreceni. Ezek olyan szilárdan intézményesültek, hogy az ellenreformáció rohamai sem tudták megdönteni őket, legfeljebb átmeneti szünetelésre kényszerítették. Volt még az ország középső és nyugati részén is egy-egy jeles református kollégium: a kecskeméti és a pápai. A másod-, harmadrendű tanintézeteknek a XVIII. sz. második felében egész sora állt fenn. Nevezetesen: a Duna-Tisza közén a ceglédi, kunszentmiklósi, nagykőrösi és kiskunhalasi - a Felvidék peremén a losonci, miskolci és szikszói -, a Tiszántúlon a nagykárolyi, hajdúnánási, mezőtúri, szentesi, hódmezővásárhelyi, békési és nagyszalontai gimnáziumok, illetve partikulák. Az Alföld északkeleti peremvidékén pedig a losonci, illetve a máramarosszigeti líceum.

d) A középkori *katolikus iskolarendszer* a XVI. sz. közepén a reformáció és a török invázió következtében teljesen felbomlott. Új alapokon való reorganizálására csak a XVII. században az ellenreformáció kibontakozása kapcsán került sor. Vezérszerepe volt e téren a jezsuita rendnek. A *jeszuitáknak* csaknem olyan gyorsan és általánosan sikerült új közép- és főiskolákkal betelepíteniök az országot, mint egy évszázaddal korábban a reformátoroknak. Tanintézeteik tulajdonképpen nem különálló intézmények voltak, hanem rendházaik szoros tartozékai. A jezsuita középiskola (*schola media, schola humanitatis*) vagy főiskola (*schola superior, academia, univertitas*) mindig valamely rendi székház (*residentia*) vagy társház (*collegium*) keretében működött. Az iskolának mindenütt integráns részét alkotta a nevelőintézet világi ifjak számára a *convictus*, papjelöltek számára a *seminarium*. A XVIII. sz. közepén az országban nem kevesebb, mint 29 jezsuita tanintézet állt fenn: Nagyszombatban egyetem (universitas), Kassán, Budán és Győrött egy-egy filozófiai-jogi főiskola (academia), Bazinban, Besztercebányán, Egerben, Eperjesen, Esztergomban, Gyöngyösön, Komáromban, Kőszegen, Liptószentmiklóson, Lőcsén, Nagybányán, Pécssett, Pozsonyban, Rozsnyón, Sárospatakon, Selmecebányán, Sopronban, Szakolcán, Szatmárnémetiben, Szegeden, Székesfehérvárott, Temesváron, Trencsénben, Znióvárálján, Ungváron és Zsolnán egy-egy gimnázium.

A katolikus iskolaszervezet újjáépítésének jelentős tényezői voltak még a *piaristák* is. Rendjük kifejezetten közoktatási célzattal alakult s ehhez képest elemi és középfokú oktatással egyaránt foglalkozott. Iskoláik hasonlóan a jezsuitákéhoz, rendi társházak (*collegia*) és székházak (*residentiae*) keretében működtek, s ugyancsak a humanista műveltség terjedésén fáradoztak. Tanintézeteik az egész országban elterjedtek, s a jezsuita intézetekkel együtt sűrű katolikus iskolahálózatot alkottak. Számuk a XVIII. század III. harmadában 23 volt. Egy-egy gimnáziumuk volt Breznyóbányán, Debrecenben, Kalocsán, Kecskeméten, Kisszebenben (Sáros megye), Kaposváron, Máramarosszigeten, Nagykanizsán, Nagykárolyban, Nyitrán, Magyaróváron, Pesten, Podolinban, Privigyén, Rózsahegyen (Liptó megye), Szegeden, Szempcen, Szentgyörgyön (Pozsony megye), Szentannán (Arad megye), Tatán, Tokajban, Vácott és Veszprémben.

Más szerzetesrendek csak egészen kivételesen foglalkoztak tanítással, inkább csak olyan helyeken, ahol egyéb tényező nem volt az oktatási feladatok ellátására. Így nyitottak iskolát a *ferencesek* Baján és Zomborban, a *minoriták* Aradon, Miskolcon és Nyírbátorban, a *domonkosok* Vasváron, a *pálosok* Pápán és Sátoraljaújhelyen, a *bencések* Modorban, a *premontreiek* pedig Csornán.

A XVIII. sz. folyamán főképpen a török uralom alól felszabadult országrészekben a római katolikus egyházmegyék székhelyein is létrejöttek főpapi alapítású felsőfokú tanintézetek, ún. *liceumok* (*lycea episcopalia*). Ezekben is, éppúgy, mint a jezsuita akadémiákban, filozófiai és jogi oktatás folyt. Közöttük legnagyobb hírre az egri, ún. Foglár-féle intézet emelkedett.

e) A két görög egyház (az ortodox is, a katolikus is) iskolázás terén messze elmaradt a többi keresztény közösség mögött. A humanista latin műveltség csak a görög katolikus egyházba tudott lassan behatolni, az ortodox megmaradt az egyházi szláv liturgikus nyelv fejlődésgátló világában. Szellemi művelődésre csaknem a XVIII. sz. végéig különben is csak a kolostorok falai között nyílt lehetőség, kizárólag papnevelési célzattal. A szerb, román és rutén világiak művelődni vágyó elemei sokáig más vallású latin iskolák látogatására kényszerültek. Csak a XVIII. sz. utolján kezdtek a görög egyházak laikus-oktatással is foglalkozni, legelőbb (1791-től) a karolócai szerb érseki liceumban. Később Ungváron a görög katolikus ruténeknek, illetve Belényesen a görög katolikus románoknak is nyílt egy középiskolájuk.

f) 1760 körül érkezett el az az idő, amikor a királyi hatalom - a felvilágosodás nyugat-európai polgári eszméinek hatása alatt - saját érdekében megkezdte a feudális jogok által széttagolt középkori államrendszernek egységes racionális politikai intézménnyé való átszervezését. Minden közérdekű funkciót az államnak kell kézbe vennie! Ez volt az ún. felvilágosult abszolutizmus egyik alapelve. A királyság ideológusai elsősorban a közoktatás intézményeire, az iskolákra gondoltak, mégpedig kiváltképpen a római katolikus egyház iskoláira. Kimutatták, hogy a katolikus egyház öikuménikus céljai és érdekei nem egyeztethetők össze a Habsburg birodalom sajátos politikai érdekeivel és ennél fogva célszerű lenne az állampolgárok képzését, nevelését világi és dinasztikus szellemben folytatni. Így került sor a *közoktatás feladatkörének államüggé (res litteraria)* való nyilvánítására. 1777-ben Mária Terézia királynő bocsátotta ki az első állami iskolatörvényt, a híres *Ratio Educationis*-t. Erre a jezsuita rendnek néhány évvel korábban (1773-ban) történt pápai feloszlata adott alkalmat. Ekkor történt, hogy a hirtelen gazdátlanul maradt jezsuita tanintézeteket az uralkodónő - főkegyúri jogára hivatkozva - királyi intézményekké nyilvánította, a hozzájuk tartozó vagyonból pedig közoktatási alapot (*fundus studiorum*) létesített. Így lett a Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetem (*Universitas archiepiscopalis Societatis Jesu*) éppúgy, mint a többi jezsuita fő- és középiskola királyi (állami) tanintézetté. De az „államosítás” folyamata itt nem állt meg. A *Ratio Educationis* a többi katolikus tanintézetet is királyi iskolává nyilvánította, meghagyva őket a szervező és tanító szerzetesrendek kezén. Az ekképpen kialakult „állami” *iskolaszervezetet* egységes szellemben - felvilágosult-etatista elvek szerint - egységes pedagógiai normák alapján szabályozták. Ebben az újonnan kialakított profán jellegű közoktatási rendszerben történt először kísérlet a társadalom minden rétegének szellemi gondozására.

A tudományos igényű teológiai, jogi és orvosi képzés intézménye a nagyszombati jezsuita egyetemből alakult *királyi tudományegyetem (Scientiarum Universitas Regia)* lett. Rajta kívül az ország négy kerületében - Pozsonyban, Győrben, Kassán és Nagyváradon - egy-egy, állami tisztviselőket képző *jogi szakiskola (academia regia)* alakult. Az általános polgári műveltség terjesztését a városokban egy-egy *latin iskola (gymnasium)* látta el. Az elemi fokú képzésre pedig népi nyelven oktató háromféle típusú kisiskola létesült: egyszerű *falusi elemi (schola*

trivialis vagy *vernacula*), igényesebb *mezővárosi ún. nemzeti iskola (schola nationalis)* és több tanítós *városi főelemi (schola capitalis)*. Gondoskodott a Ratio a tanítóképzés intézményes ellátásáról is, amennyiben a nagyvárosokban működő elemi iskolákkal kapcsolatban *tanítóképző intézeteket (schola praeparandorum)* is életre hívott.

Kiépült a *tanügyi közigazgatás* rendszere is. Az országot 8 *tankerületre* osztották és ezeken belül az oktatás feletti felügyeletet egy-egy főigazgatóra (*director regius districtualis*) bízták. Az ország nyugati felében Pozsony, Besztercebánya, Buda, Győr és Pécs székhellyel 5, keleti felében Kassa, Ungvár és Nagyvárad székhellyel 3 tankerület alakult.

Ami a protestáns és ortodox egyházi iskolákat illeti, rájuk a Ratio Educationis hatályát - a főkegyúri jog katolikus jellege miatt - nem lehetett kiterjeszteni; így ezeknek még a II. József kori nagy laicizáló áramlaton is - amely a katolikus szerzetesrendek többségét elnyelte - sikerült kívül maradniuk. Tanintézeik tehát nem lettek királyi (állami) intézményekké, megmaradtak hagyományos klerikális szervezetükben.

Végül tudni kell még, hogy a felvilágosult abszolutizmus nagy iskolareformjának keretén kívül is létesült néhány olyan jeles oktatási intézmény, amely a korszerűsödő állampolitika és gazdasági élet meg növekedett igényeit próbálta szolgálni. Ilyen volt a Mária Terézia által Bécsben, 1746-ban felállított, magyar jövedelemforrásból fenntartott diplomáciai szakiskola, a *Collegium Theresianum*, másfelől az ugyancsak királyi alapítású, 1760 óta működő *selmeci bányászati szakiskola*. Ilyen volt még három nevezetes magánalapítvány is: az Eszterházy családnak piarista vezetés alatt álló szempci *Collegium Oeconomicum*-ja (1763), Tessedik Sámuel *szarvasi mezőgazdasági iskolája* (1779) és gróf Festetics György keszthelyi gazdaszaktképzője, a *Georgikon* (1797).

A közoktatásnak ez a laicizálása mindenesetre egyik legkifejezőbb szimptomája volt a középkori feudális társadalmi rend közelgő elmúlásának.

Erdély különleges közintézményi szervezete

I. A Királyhágón túli rendi társadalom

Erdély (Transylvania, Siebenbürgen) társadalmi fejlődés tekintetében a középkor folyamán nem tartott lépést az anyaországgal. A rendiség itt erősen megkésve, és az ország különböző részeiben különbözőképpen alakult ki. Az elmaradás oka nyilván abban rejlett, hogy ez a terület távolabb esett, földrajzilag erősebben elkülönült az ország törzsétől, mint bármelyik más terület. Az eltérő fejlődés pedig onnan eredt, hogy a honfoglaló törzsek és nemzetségek az erdélyi medencének csak a középső részeit szállták meg; a peremeken két más nép települt le: a rokon etnikumú székelység és egy Nyugatról bevándorolt német népcsoport, az ún. szászság. Ez a hármas kolonizáció Erdélyen belül háromféle társadalmi-jogi fejlődésre vezetett.

Legközelebb az anyaországi rendi társadalomhoz természetesen a *magyar rendi típus* állt. Ez megegyezett a Királyhágón kívüli Magyarország rendiségével annyiban, hogy szintén két alapvető osztályra tagozódott: kiváltságos földesurak (*domini terrestres*) és a földtulajdonból kizárt jobbágyparasztok (*coloni*) osztályára. Eltért viszont tőle abban, hogy ezen a földbirtokos nemesi (*nobilis*) osztályon belül sokáig nem alakultak ki olyan nagyarányú vagyoni és jogi különbségek, mint az anyaországban. Vagyis a rendi rétegződés itt nem jelentkezett kifejezetten. Így pl. nem alakulhatott ki Erdélyben *főpapi (praelátusi) rend*, hiszen ebben az országrészben csupán egyetlen főpapi stallum létezett: a gyulafehérvári püspökség. (A káptalan tagjait Magyarországon sem tekintették a főpapsághoz tartozóknak.) A XVI. század

közepén pedig még ez az egyetlen főpapi méltóság is megszűnt; 1556-ben eltörölte a katolicizmus felett diadalmaskodó reformáció. Ugyanilyen okból sokáig nem bontakozott ki a *főurak rendje* sem; ilyenek még a XVI. század elején is legfeljebb a királyi kormányzó, a vajda volt tekinthető. A nemesség körében fennállt vagyoni különbségek még kirívó esetekben sem vezettek külön főúri jogálláshoz, bárói rendhez. Ilyen irányú fejlődés csak a XVI. század második felében kezdődött, amikor a fejedelemségre jutott - többnyire magyarországi eredetű - mágnáscsaládok és a fejedelmi udvarban politikai vezető pozíciók révén kivált famíliák váruradalmak birtokába jutottak és így fölébe emelkedtek a közönséges nemességnek. Formailag ez a változás csak a XVIII. században jutott kifejezésre, amikor a Habsburg uralom alá került Erdélyben a politikai érdemeket szerzett vezető családok bárói és grófi címeket nyertek. Ámde magyarországi értelemben vett főrendiséghez az erdélyi magyar jogfejlődés sohasem jutott el. Itt a mágnások külön törvényhozói intézménye, a felsőtábla nem tudott kialakulni.

Az erdélyi magyar *köznemesség* differenciálódása a fejedelmi kortól kezdődőleg ellenkező irányban is megindult. A török időkben, de később is, a fejedelmek, illetve a Habsburg uralkodók nagy számban nemesítettek katonákat, papokat, kereskedő és iparos polgárokat egy teleknyi birtokkal, vagy éppen csupasz armálissal. Annyit jelentett ez, hogy a honfoglaló nemzetségektől leszármazó ősi középbirtokos famíliák (*nobiles possessionati*) mellett itt is kialakult egy parasztos jellegű egy-házhelyes (*nobiles unius sessionis*), sőt nincstelen „kutyabőrös” nemesség (*nobiles armales*) is. A régi birtokos nemesség azonban a XVI-XVIII. században is megőrizte társadalmi pozícióját; a megyeszervezetben teljes közigazgatási és bírói autonómiát gyakorolt, akárcsak anyaországi rendtársai.

A szóban forgó magyar típusú rendiségnek Erdélyben is kiegészítő részét alkotta a *városi polgárság* (*cives*), bár korántsem olyan arányokban, mint az anyaország területén. Szabad királyi város (*civitas*) a középkor folyamán itt csak kettő alakult ki: Kolozsvár és Gyulafehérvár. Nagyobb számban keletkeztek a földesúri joghatóságtól szabad, de megyei hatóság alá tartozó *bánya- és mezővárosok* (*oppida, loca taxalia*). Végül volt két ún. *nemes város* is, Dés és Torda: ezek lakói testületileg nemesi szabadsággal rendelkeztek. A polgárok jogai lényegében azonosak voltak magyarországi társaikkal, s a fejedelmi korban ők is elnyerték az országgyűlési követküldés jogát.

A feudális társadalom alapvető osztálya, a nemességet eltartó *jobbágyparaszrok* nagy vonásokban azonosaknak látszottak anyaországi sorstársaikkal. Ők is két rétegre szétváltan éltek: mint földhöz kötött telkes jobbágyok (*iobbagiones fundum habentes*), s mint földnélküli, csupán lakóházzal bíró, szabadköltözésű zsellérek (*inquilini domiciliati*). Állapotuk közelebből tekintve mégis rendezetlenebb volt, mint a Királyhágón kívül. Birtokviszonyaik és járadékszolgáltatásaik teljesen szabályozatlanok voltak. Kizsákmányolásuknak a szokásjog (*consuetudo*) egyre kevésbé állt útjában. Bizonytalan és rendezetlen állapotukon a XVIII. század vége felé a felvilágosodott abszolútizmus megpróbált segíteni, de sem a Mária Terézia által 1769-ben életbeléptetett *Bizonyos Punctumok* c. ideiglenes úrbéri szabályzat, sem a II. József által 1785-ben megszüntetett röghöz- és személyhez kötöttség nem tudott a magyarországi racionalizált úrbériséghez hasonló állapotot teremteni.

2. A vármegyei, magyar típusú rendiségtől a középkor végén még merőben különbözött a *székelység* (*Siculi*) társadalmi struktúrája. Egész tömegében szabad, csaknem homogén katonanép volt ez, amely egy-egy falutelepülés keretén belül demokratikus jellegű *földközösségekben* (*communitas*), vidékenként pedig a vármegyeihez hasonló autonóm bírósági-közigazgatási kerületekben, ún. székekben (*sedes Siculorum*) élt. Az évente újra meg újra felosztott termőföldekből mindenki egyenlő arányban részesült, csupán a községi és széki közfunk-

cionáriusok - katonai-bírói tisztségviselők - jutottak nagyobb illetményhez. Egyes családoknak azonban idők során - a demokratikus rend lazulásával - mégis sikerült többé vagy kevésbé megvagyonosodniuk, a communitastól független földbirtokra (*possessióra*) szert tenniük, a nép viszont - a lakosság szaporodása következtében - fokozatosan elszegényedett. A viszonylagos gazdasági-vagyoni egyenlőségnek ez a megbomlása természetesen kihatással volt a társadalmi-katonai szervezetre is. A legmódosabbak (*primores*) örökletes vezető szerepre jutottak; a kevésbé tehetősekből, akik azért lovon tudtak hadba vonulni, középréteg lett (*lófők, primipili*), a legszegényebbekből pedig, akik csak gyalogos, puskás szolgálatot tudtak teljesíteni, közrend (*darabontok, pixidarii*). A XVI. században már általános volt a Székelyföldön ez a katonai rendiség. Itt azonban nem állt meg a fejlődés. A következő időkben mind jobban behatolt a székelység köribe a magyar típusú rendiség is. Annyit jelentett ez, hogy a legszegényebb székely elemek - különféle visszaélések következtében - jobbágysággá lettek a nemesi jogokat arrogáló vagyonos rétegeknek. Azokat a szegényebb elemeket pedig, akiknek sikerült szabad jogállapotukat megőrizni, (*siculi liberi*) Mária Terézia korában (1764-65) a felvilágosult abszolutizmus az akkori időknek megfelelő, új típusú katonai szervezetre, *határőrséggé (Confiniaria militia)* szervezte.

3. Ismét más formákban alakult ki a rendiség az *erdélyi szászok* körében. Ez a népcsoport a középkor végére zömében városlakóvá, iparos-kereskedő polgárrá lett, s mint ilyen élvezte a szabad városok lakóinak minden kiváltságát. Sőt többet is ennél! A kialakuló városok ugyanis mindenütt vezető bírói-közigazgatási hatóságai lettek a körzetükbe tartozó vidékeknek, az ún. *széknek (sedes)*, illetőleg *kerületnek (districtus)*. Hasonló jogálláshoz jutottak tehát, mint a magyar nemesség a vármegyékben. A vidéken rekedt, földműves életmódot folytató falusi szászok azonban mégsem jutott a vármegyei magyar parasztság vagy a székely szegénység sorsára: nem süllyedt jobbágyi állapotba. Megmentették ettől a középkori magyar királyok kiváltságglevelei (különösen az 1224. évi ún. *Andreanum*), amelyek az erdélyi szászok egészét (*Universitas Saxonum Transylvaniae*) azonos szabadságjogokkal ruházták föl. A jobbágyság intézménye azonban mégis gyökeret vert a szász székelyekben is; ez a társadalmi állapot azoknak a román népelemeknek jutott osztályrészül, amelyek a havasi pásztoréletet föladván, a völgyi falvakba húzódtak le és paraszti életmódra tértek át.

Ezek fölött a városok mint jogi személyek gyakorolták a földesúri jogokat.

4. A középkor folyamán kialakulóban volt Erdélyben egy negyedik királyi kiváltságos terület is, a román településű *Fogarás-földön (Terra vagy Districtus Fogaras)* és a szomszédos Hunyad és Krassó megye területén. Itt, Fogarasban, a székely és szász nemzeti autonómiához hasonló fejlődés kezdődött, de végül is megrekedt a megyei önkormányzat kereteiben. Lakói eredetileg, úgy lehet, szintén katonai szervezetben éltek; idővel azonban - akárcsak a magyar vármegyék esetében - a katonai vezetők közül nemes földesurak (*nobiles boerones*), a katonanépből pedig jobbágyok (*jobbationes, inquilini*) lettek.

Ezt a heterogén és egymástól elkülönült magyar, székely és szász rendiséget erős érdekellettek választották el egymástól, csupán a jobbágyparasztság részéről fenyegető belső veszély és a külelenséggel szemben való védekezés készítette őket társadalmi-politikai együttműködésre; a középkorban alkalmi szövetezésre (*unióra*), a XVI-XVIII. században pedig állandó rendi korporációra (*status et ordines trium nationum*).

II. Az erdélyi állami intézmények

1. A fejedelemség intézménye

Ismeretes, hogy az önálló erdélyi fejedelemség (principatus) csak 1541 után alakult ki mint Zápolyai János Zsigmond számára a török szultán által biztosított hűbéres állam. A Zápolyai-ház kihaltával (1571) választófejedelemséggé alakult: a rendek általában egy-egy, a közéletben szerepet játszó tekintélyes urat emeltek fejedelemmé, akinek azonban el kellett nyernie a török szultán megerősítését. Egyes fejedelmek (Báthori István, I. Rákóczi György, I. Apaffi Mihály) megkísérelték az uralmat családjukban örökletessé tenni - sikertelenül.

Annak ellenére, hogy a fejedelmek választással kerültek trónra és a kormányzás a fejedelmi-rendi dualizmus formái szerint történt, a rendek itt - mágnásréteg híján - kevésbé tudták a fejedelmi hatalmat korlátozni, mint Magyarországon. Itt is rendi országgyűlések hozták a törvényeket, de messzemenőleg a fejedelem tetszéséhez, érdekeihez igazodva, a belső kormányzást a rendeknek csak a XVII. század második felében sikerült intézményes korlátok közé szorítaniuk, az alkotmánytörvény szerepét betöltő *Approbatae Constitutiones* (1653), illetve a *Compilatae Constitutiones* (1669) kiadásával.

Ami a külpolitikát (diplomáciai kapcsolatokat), a hadügyet (hadüzenetet, békekötést) és a közjövendelmekkel (regálékkal, adókkal) való rendelkezést illeti, e tekintetben az erdélyi fejedelmi hatalom vetekedett a magyar királyéval.

Az erdélyi fejedelmek a „*Princeps Transylvaniae, Comes Siculorum et Hungariae partium dominus*” szűkebb uralkodói címmel éltek. E cím második része a székelyeknek kiemelkedő történelmi jelentőségére utal, harmadik része pedig arra, hogy a fejedelemségnek a Királyhágón kívül kiegészítő része (Partes, közhasználatú szóval: Partium) volt néhány magyar vármegye (Máramaros, Kraszna, Zaránd és Közép-Szolnok megye, valamint Kővár vidéke) is; 1732 után csak az utóbbi négy.

A XVII. század végén a török fennhatóság alól kivont és Habsburg jogar alá helyezett Erdélynek - eltekintve attól, hogy fejedelemválasztási jogáról előbb gyakorlatilag, majd formailag is lemondott - sikerült politikai szerkezetét és határait, valamint a „három nemzet” rendi jogait fenntartania. Az erre vonatkozó ünnepélyes alkotmánylevelet I. Lipót király adta ki 1691-ben *Diploma Leopoldianum* néven. Mégis, mindennek ellenére a rendek közjogi súlya a XVIII. században tovább csökkent. A Habsburg uralkodók inkább csak formailag tartották tiszteletben a rendiséget, az ország kormányzatában egyre inkább saját politikai érdekeiket és akaratukat juttatták érvényre. Az engedelmes rendeket Mária Terézia azzal jutalmazta, hogy Erdélyt 1765-ben a „*nagyfejedelemség*” (*magno-principatus*) rangjára emelte.

2. A törvényhozás intézménye

A középkori Erdélynek - minthogy Magyarország integráns része volt - természetesen nem lehetett saját törvényhozó testülete; ilyen csak a magyar királyságtól való különválás (1541) és önálló állammá szerveződés után, a XVI. század második felében alakult ki. Ettől fogva azonban parancsoló szükség lett a külön törvényalkotás. A létrejövő *országgyűlés* (*comitia generalia*) az egykori anyaországi mintához igazodott annyiban, hogy tagjait zömmel a vármegyék, s természetesen a székely és szász székek követői (*ablegati*) alkották, s abban, hogy mellettük *külön levéllel* (*litterae regales*) meghívást kaptak némely tekintélyes urak (*regalistae*) is. Eltért viszont a magyarországi mintától annyiban, hogy csupán egyetlen tagozata volt. Itt nem volt szükség két elkülönült kamarára, alsó és felső táblára, mert - mint említettük - Erdélynek sokáig nem volt főúri rendje. De eltérő volt a gyűlés belső szerkezete

is: Erdélyben ti. nem a rendi állás alapján csoportosultak a követek, hanem nemzeti korporációk szerint. Az országgyűlés tevékenységi köre általában megegyezett a magyar diétáéval. Elnöke mindenkor egy a fejedelemség által kinevezett tanácsos volt. Valamely javaslat - ilyent fejedelem és rendek egyaránt előterjeszthettek - akkor vált törvénné, ha a követek négy csoportja (a „három nemzet” és a Partes) közül három hozzájárult. Ez a szervezet és a működés lényegében fennmaradt a Habsburg-korszakban, a XVIII. században is, de az országgyűlés szerepe az államéletben tovább csökkent.

3. A kormányzás intézményei

A nemzeti fejedelemség korában Erdély államigazgatása egészen középkori jellegű volt. A fejedelem a „három nemzet” tagjaiból összeállított tanácsadó testületre (*consilium principale*) támaszkodva, egy ügyvezető kancellár közvetítésével kormányzott. Sem a tanácsnak, sem a kancelláriának nem volt szilárd intézményes szervezete és szabályozott ügymenete. A tanácsi tagság éppen úgy a fejedelmi kegytől függött, mint a kancellári méltóság. Bethlen Gábor koráig (1613-1629) az állami pénzügyeknek sem volt kollegiális szervezetű, ellenőrzött intézményük; ekkor került sor a *kincstartóság (thesaurarius)* felállítására, amely azonban lényegileg még erősen feudális-familiáris jellegű intézmény volt.

Korszerű fejedelmi hivatalszervezet erdélyi viszonylatban is csak a Habsburg uralom idején jött létre. Kevéssel az uralomátvétel után, még 1694-ben, sor került a kancelláriának, vagyis az uralkodó bécsi kormányhivatalának megszervezésére. Ez a dicasterium (*Cancellaria Regia Transylvanico-aulica*) éppen úgy volt felépítve, mint a bécsi magyar kancellária: egy, a királyi kancellár vezetésével üléselő tanácsosi testületből (*consilarii aulici*), valamint egy előadói-fogalmazói karból (*referendarii, secretarii et concipistae aulici*) állt. Ezt a hivatali törzset néhány adminisztratív segédhivatal: a kiadóhivatal (*expeditura*), a pénztár (*taxatoratus*), és az *irattár (registratura vagy archivum)* egészítette ki. A kancellária egyrészt vélemény-nyilvánító szerv volt a király elé terjesztett ügyekben, másfelől a királyi rendelkezések, elhatározások közvetítője az ország rendjei felé. II. József császár átmenetileg (1782-1790) az erdélyi kancelláriát egyesítette a magyar kancelláriával, 1790 után azonban e két főhivatal ismét elkülönült.

Még az udvari kancelláriát megelőzően (1692) fel kellett állítani Erdélyben is egy korszerűen szervezett tartományi kormányhivatalt, amelyet itt királyi Kormányzótanácsnak vagy Kormányzóságnak (*Consilium Regium Guberniale*, röviden: *Gubernium*) neveztek. Megfelelője volt ez a magyarországi Helytartótanácsnak, lényegileg megegyező dicasterialis szervezettel, vagyis: egy, a kormányzó (*gubernator*) elnöklete alatt álló irányító tanáccsal (szorosan vett *consilium*), egy hivatali és segédhivatali részleggel (*officia*), végül a közigazgatás különböző ágait - a politikai, gazdasági, egyházi, kulturális stb. ügyeket - képviselő bizottságokkal (*Commissiones*). A Gubernium a bécsi kancelláriától kapott utasítások szerint gyakorolta az országos végrehajtó hatalmat. Székhelye előbb Gyulafehérvár, később Nagyszében, végül Kolozsvár volt.

Nem mulasztották el korszerűsíteni a Habsburg uralkodók az erdélyi pénzügyigazgatás szervezetét, a *Kincstartóságot* sem (1699). Ez a kormányzók (*Thesaurarius Regius Transylvanicus*) két tagozatban működött: só-, harmincad- és tizedügyi (*in cammeraribus*), illetőleg pénzverési-bányaügyi (*in monetariis et montanisticis*) tagozatban. Mindkét szekciónak külön vezetője (a *praeses*, ill. a *thesaurarius*) és külön tanácsa (*consilium*), illetve hivatali apparátusa (*officia*) volt.

Magától értetődően megszervezték a Habsburgok Erdély hadügyi adminisztrációját is. A XVI-XVII. században ez az ügykör közvetlenül a fejedelem kezében volt, aki familiáris módszerrel a kancellária által végeztette az igazgatást. Folyamatos ügyintézésre e vonatkozásban tulajdonképpen nem is volt szükség, minthogy állandó hadserege az országnak nem volt, csak alkalmi felkelő serege, amelyet háborús veszély idején a három nemzet állított ki. A Habsburg uralkodók azonban állandó reguláris katonaságot tartottak Erdélyben, és szükségesnek látták a hivatalos katonai ügyintézés bevezetését is. Az erdélyi főhadparancsnok (*supremus armorum praefectus et commendans generalis*), mindig hivatásos császári tábornok mellett egy katonai dicasterium (*cancellaria bellica*) működött számos segédhivatallal (*commissariatus bellicus, cassa bellica, officium annonarum militare* stb.). Természetesen ez a szervezet is a bécsi udvari haditanács (*Hofkriegsrat*) függeléke volt.

4. Az igazságszolgáltatás központi intézménye

Az erdélyi igazságszolgáltatás a nemzeti fejedelemség korában megmaradt középkori keretei között. Vagyis: a „három nemzet” mindegyike külön a saját hatáskörében intézte el felmerült peres és bűnügyeit. Eltekintve a helyi (községi) bíraskodástól, a magyarok területén a vármegye (*comitatus*), a Székelyföldön a szék (*sedes*), a szászok területén is a szék (*sedes*), illetve a kerület (*districtus*) volt egy-egy vidék rendes bírói hatósága. A „szék” szó körzet, kerület, megye értelmét tulajdonképpen a bírói széktől nyerte. A székhelyek fellebbviteli bíróságát a középkorban a székely ispán (*comes Sicularum*), a szászokét a szász gróf (*comes Saxonum*), a magyar megyékét az erdélyi vajda (*vojvoda Transylvaniae*) széke képviselte. Minden népre kiterjedő közös országos főbírói fórum csak a fejedelemség korában alakult ki Erdélyben, amikor a fejedelmi méltóságban egyesült a középkori királyi, vajdai, székelyispáni jogkör. Ámde ez a legfelsőbb fejedelmi bíraskodás is megőrizte feudális személyies, szabályozatlan, szervezetlen jellegét.

Szilárdan organizált, rendszeresen működő bírósági testület felállítására szintén csak a Habsburgok uralma idején került sor. III. Károly 1737-ben - magyarországi példára - Erdélyben is létrehívta a Királyi Ítéltáblát (*Tabula Regia Judiciaria in Transylvania*) mint a kiváltságos társadalomosztályok és rétegek köreiben ítélkező legfelsőbb bíróságot. Ennek a Marosvásárhelyen működő főbírósnak elnökét (*praeses*), három ítélmesterét (*protonotari*) és 12 bíróját (*assessore*), valamint többi tisztviselőjét a király nevezte ki, írásos ügyrenddel szabályozva működésüket. Nem került sor azonban sem a magyarországi Hétszemélyes Táblának megfelelő másodfokú fellebbviteli bíróság felállítására, sem a három nemzet bírósági szervezetének korszerűsítésére. Végül - akárcsak az anyaországban - itt is fennmaradt mint terhes feudális örökség, az időszakos (*octavalis*) bíraskodás gyakorlata.

III. A társadalmi (helyi) intézmények

1. Az ország közigazgatási felosztása

Tudjuk, hogy az anyaországban a közigazgatás legtágabb kereteit természetes földrajzi egységek (Dunáninnen, Dunántúl, Tizáninnen, Tizántúl) jelentették, Erdélyben viszont a kolonizáló nemzetcsoportok megtelepülésének határai. Ehhez képest különült el az ország magyarok földjére (*Terra Hungarorum*), Székelyföldre (*Terra Sicularum*) és szász területre (*Terra Saxonum*). Ezekhez mint kiegészítő negyedik territórium csatlakozott az ún. Részek (*Partes adnexae* vagy közkeletű nevén: *Partium*), amelyet a nemzeti fejedelmek a XVI-XVII. század folyamán az anyaország területéből anektáltak.

a) Említettük azt is, hogy Erdélyben a *magyarok területe* - éppen úgy, mint az anyaországban - vármegyékre tagozódott. A XVI-XVIII. században összesen 9 középkori eredetű erdélyi vármegye állt fenn, mégpedig: Alsófehér (*comitatus Albensis inferior*), Felsőfehér (*c. Albensis superior*), Doboka (*c. Dobokensis*), Hunyad (*c. Hunyadiensis*), Kolozs (*c. Kolosiensis*), Küküllő (*c. Küküllőensis*), Torda (*c. Thordensis*), Belső Szolnok (*c. Szolnok interior*).

b) A Székelyföld e középkorban 7 székből állt, de ezek közül három az idők során egyesült, s így számuk ötre csökkent. Nevük szerint: Aranyosszék (*sedes Aranyos*), Csíkszék (*s. Csikiensis*), Háromszék (*s. Háromszék* eredetileg: *s. Sepsi, Kézdi et Orbai*), Marosszék (*s. Marus*) és Udvarhelyszék (*s. Udvarhely*).

c) A *szászok földje* Erdélynek három különböző vidékén foglalt helyet: Nagyszeben körül, az ún. Királyföldön (*Fundus Regius*), Brassó körül, az ún. *Barcaságon* és a Keleti Kárpátok mentén, az ún. *Beszterce-vidéken*.

A királyföldi településterület a XVI-XVIII. században 9 székre oszlott. Névsoruk: Szebenszék (*sedes Cibiniensis, Hermannstädter Stuhl*), Medgyesszék (*s. Mediasch, Mediascher Stuhl*), Szerdahelyszék (*s. Mercuriensis, Raismärkter Stuhl*), Nagysinkszék (*s. Nagysinkensis, Grossschänker Stuhl*), Köhalomszék (*s. Rupensis, Repser Stuhl*), Szászsebeszék (*s. Sebesiensis, Mühlenbacher Stuhl*), Segesvárszék (*s. Schaesburgensis, Schäsburger Stuhl*), Szászvárosszék (*s. Saxopolitana, Broser Stuhl*), Újegyházszék (*s. Újegyházensis, Leschkirchner Stuhl*).

A barcasági szász település nem volt székekre tagolva; az egész Brassói kerület (*Districtus Coronensis*) néven szerepelt.

Ugyanígy a besztercevidéki település is egységet alkotott Besztercei kerület (*Districtus Bistricensis*) néven.

d) A *Részek* nevű territórium a fejedelmi korban 4 megyét (a Habsburg korban csak 3 megyét) és 1 vidéket vagy kerületet foglalt magában, mégpedig Közép Szolnok vármegyét (*comitatus Szolnok mediocris*), Kraszna megyét (*c. Krasznensis*), Zaránd megyét (*c. Zarandiensis*) és Máramaros megyét (1732 után az anyaország részét), valamint Kővár vidékét (*Districtus Kővariensis*).

e) Mindezekben a territóriumokon kívül a XVI-XVII. században külön egység volt: Fogaras földje (*Terra Fogaras*).

f) Ami a városokat illeti, ezek közül csak igen kevésnek jutott osztályrészül az anyaországi *szabad királyi városi* vagy *szabad bányavárosi* jogállás. Ezt a rangot és státust a középkorban, sőt a fejedelmi korban is csupán két város élvezte, mégpedig a magyar vármegyék körzetében kialakult Kolozsvár (*Claudiopolis, Klausenburg*) és Gyulafehérvár (*Alba Julia, III. Károlytól kezdve Alba Carolina vagy Carlopolis, Karlsburg*). Csak a Habsburg-kor legvégén, 1791-ben csatlakozott ezekhez még más kettő: az örmény kereskedők két nagy telepe: Szamosújvár (*Armenopolis, Armenienstadt*) és Erzsébetváros (*Ebesfalva, Elisabethopolis, Elisabetstadt*).

A szászok földjének vezető városai: Nagyszeben (*Cibinium, Herrmannstadt*), Brassó (*Corona, Kronstadt*), Beszterce (*Bistritz*) és Medgyes (*Mediopolis, Mediasch*) a városi önkormányzati jogoknak szintén teljes birtokában voltak ugyan, gazdasági tekintetben is a legmagasabb szinten álltak, szigorú forma szerint mégsem voltak a szabad királyi városok köré sorolhatók. A királyi kiváltságokat ti. nem külön nyerték, hanem együtt a szász territóriummal. A XVIII. század végén azonban négyüket mégis a szabad királyi városok kategóriájába sorolták. Nem így a többi szász szék városközpontját, Segesvárt, Szászsebest és Szászvárost; ezeket csupán mezővárosoknak (*oppida*) tekintették.

A vármegyei és székelyföldi városok zöme szintén az anyaországi mezővárosokhoz (*oppidumokhoz*) hasonló jogállapotban élt: mentes volt minden földesúri joghatóságtól és rendelkezett bizonyos önkormányzati jogkörrel, de azért megyétől, széktől, kerülettől nem volt teljesen független. Ezeket - akár bányász, akár iparos-kereskedő vagy éppen mezőgazdasági jellegűek voltak - az államnak kollektíve lerótt pénzadójuk után taxás városoknak (*loca taxalia*) is nevezték. Ide tartozott többek között:

Magyar földön egyebek között Abrudbánya, Alvinc, Balázsfalva, Bánffyhunyadi, Déva, Gyalu, Hátszeg, Magyarigen, Nagyenyed, Szászrégen, Vajdahunyadi és Zalatna;

Székelyföldön Marosvásárhely, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Bereck és Illyefalva;

a *Partiumban* Zilah és Szilágysomlyó;

különleges nemesi testületi jogállást élvezett - mint már említettük - Dés és Torda.

2. A megyei, széki és községi intézmények

a) Az *erdélyi magyar vármegyék* szervezete és működése lényegileg megegyezett az anyaországbeliekével. Élükön szintén a fejedelem által kinevezett főispán (*supremus comes*) állt, a tényleges vezetést azonban az alispán (*vicecomes*) gyakorolta. Ez utóbbinak mind a bírósági, mind a közigazgatási feladatok elvégzésében fő- és alszolgabírók (*supremi iudices nobilium*, ill. *viceiudices nobilium*), valamint esküdt ülnökök (*jurati assessores*) és jegyzők (*notarii*) segédkeztek. A Habsburg-korszakban, amikor az adminisztráció egyre inkább írásbelivé és szakszerűvé vált, különböző szaktisztviselők egész sorát rendszeresítették. Akárcsak az anyaországi megyékben, a XVIII. század második felében itt is külön levéltárnok (*archivarius*), ügyész (*fiscalis*), szegények ügyvédje (*pauperum advocatus*), orvos (*physicus*), sebész (*chirurgus*), földmérő (*geometra*) és több más szakember működött.

b) Az eredetileg eltérő szervezetű és gyakorlatú *székely székek* idővel mindinkább hasonultak a vármegyékhez. Fokozatosan átvették tőlük mind a bíraskodás, mind a közigazgatás intézményeit. A XVIII. században inkább már csak a tisztségviselők (*officiales*) elnevezésében különböztek a megyéktől. A székely szék élén főispán helyett főkirálybíró (*supremus iudex regius*) állt, az alispán helyett alkirálybíró (*vice iudex regius*), a szolgabírói funkciókat pedig az ún. dulók (*dullones*) végezték. Különben Mária Terézia korában az esküdtülnököktől (*assessores*) a jegyzőkön (*notarii*) át egészen a fent felsorolt szaktisztviselőkig és hajdúkig (*hajdones*) minden funkcionárius megtalálható volt a székekben is.

c) Ugyanilyen hasonulás ment végbe a két, eredetileg katonai struktúrájú önálló körzet, *Kővár vidéke* és *Fogarás földje* politikai szervezetében is. A múlt emlékét itt is csak a vezető funkcionáriusok neve őrizte: élükön fő- és alispán helyett tí. fő- és alkapitány (*supremus*, ill. *vice capitaneus*) állt.

d) A *szász székek* esetében viszont efféle áthasonulás nem történt. Ezek az egész újkoron át megőrizték középkori, jellegzetesen városi-polgárius szervezetüket. Ez érthető, hiszen a szász székek nem egyes nagyurak (főispánok, alispánok), hanem mindenütt egy-egy polgári testület, városi tanács irányítása alatt álltak. Ehhez képest a szék vezetői (*supremi officiales*) a szék központját alkotó város polgármestere (*consul*) és bírója (*iudex*) voltak. Mellettük pedig nem szolgabírák, hanem városi tanácsnokok (*senatores*) alkották a bíró-közigazgatási asszisztenciát. Az adminisztratív és szakügyi funkciókörök a XVIII. század második felében természetesen itt is ugyanúgy alakultak ki, mint a megyékben, hiszen ezeket a társadalmi-állami fejlődés szükségletei párhuzamosan hívták életre.

e) Az erdélyi *magyar és székely városok (oppida)*, valamint a magyar és román lakosságú falvak (*pagi*) életében egyébként szükségképpen megtalálhatók voltak az öngazgatásnak, illetőleg földesúri joghatóságnak mindazon lényeges intézményei, amelyek az anyaországban kifejlődtek. A félszabad városokban is megvolt a tanácsi szervezet, a jobbágy községekben is fennállt egyfelől a falubíróság, másfelől az úriszék intézménye. Eltérések, sajátosságok természetesen előfordultak, de ezek ismertetésével itt nem foglalkozhatunk.

IV. Az erdélyi egyházi intézmények

1. Egyházak az államban

A reformáció hatalmas erejű társadalmi forradalma Erdélyben is rövid idő alatt, könnyűszerrel rombadöntötte a középkori katolikus egyházszervezetet. Kezére járt ebben a reformátoroknak a magyar állam 1526-tól kibontakozó tragikus válsága. A Zápolyai-ház tagjai, akik a kritikus időben Erdély fölött a politikai hatalmat birtokolták, eleinte (János király alatt) közömbösen nézték a mozgalmat, utóbb Izabella régenssége idején a püspöki és kolostori birtokoknak saját céljukra történt kisajátításával akcióképtelenné tették a klérust, végül János Zsigmond uralma alatt tevékenyen is közreműködtek a katolicizmus felőrlésében. A XVI. század második felében valóságos vallási anarchia kapott lábra Erdélyben: a hitújítás három főirányzata: a lutheri, a svájci és az unitárius harcolt a régi vallás ellen, de ugyanakkor egymás ellen is. A helyzet csak a XVII. század elején került viszonylagos nyugvópontra olyan formán, hogy a magyar nemesség és a városi polgárság zömmel a kálvini református hitvalláshoz csatlakozott és ezt - szilárd egyházi keretekbe szervezve - a saját kebeléből választott fejedelmek közreműködésével lassan államvallássá tette. Ám az új államegyház tulajdonképpen csak többségi egyház volt. Uralkodó pozíciójában is kénytelen volt maga mellett elismerni három más egyházat: az unitáriust, amely főként a székelység körében vert gyökeret, a lutheránust, amely a szászok hivatalos nemzeti vallása lett, és a maradék katolicizmust is, amely a XVII. században már csak szórványokban tengődött. Sőt - akarva, akaratlanul - túrnie kellett egy negyedik vallást is: a románság görög ortodoxiáját, amely ekkoriban készült szervezkedni.

Ezt a fejedelmi korban kialakult ún. türelmi rendszert azonban az államhatalommal összeforrt református egyház csak ideiglenes kompromisszumnak tekintette. Mint minden többségi felekezet, szintén egyeduralomra törekedett. Ezért a katolikusok életét a legszűkebb korlátok közé szorította, az unitáriusokat igyekezett elnyomni, a görög ortodox románokat pedig megkísérelte a saját hitvallására téríteni. Erőfeszítései azonban végül is hiábavalóknak bizonyultak. A nemzeti fejedelemség bukása és Erdélynek Habsburg koronatartományává válása ugyanis a XVII. század végén hirtelen véget vetett a református hegemoniának.

Az új Habsburg-uralom természetesen azonnal utat nyitott a katolikus restauráció számára, de a protestantizmus hatalmi letörésére nem merte rászanni magát. Az erdélyi rendi status quót biztosító 1691-i *Diploma Leopoldianum* ünnepélyesen elismerte a protestáns egyházak létjogosultságát is. A katolicizmust középkori egyeduralmi helyzetébe tehát nem lehetett többé visszahelyezni. Be kellett érni azzal, hogy a felújuló katolikus klérus államilag támogatott intézményként jogilag első helyre kerüljön az erdélyi egyházak sorában.

De amiről a protestánsok esetében az uralkodónak le kellett mondania, azt szabadon megkísérelhette a görög ortodoxiával szemben. A Habsburgok - a református fejedelmek példájára - a jezsuita rend mozgósításával széles körű térítő tevékenységbe kezdtek az erdélyi román papság körében. S minthogy a térítés nem csupán szellemi, hanem adminisztratív eszközökkel is folyt, a XVIII. század közepére sikerült a görögkeleti románság nagy részét a katolikus egyházzal való egyesülésre (unióra) bírni, vagyis létrehozni a görög katolikus egyházat.

2. Az erdélyi katolikus egyház szervezete és vallásos intézményei

a) A római katolikus egyházi szervezet (*Clerus Romano-Catholicorum*) alapját minden bizonnyal Erdélyben is Szent István király vetette meg, egyidejűleg az anyaországgal. Ebben a kiterjedt, a Dunántúllal hozzávetőleg egyenlő nagyságú országrészben azonban mindössze egy püspökséget (*diocesis*) alapított Gyulafehérvárott. Hogy nem többet, annak nyilván az volt az oka, hogy a XI. század elején még csak az erdélyi medence belseje volt benépesülve, peremei még jórészt lakatlanok voltak. A királyi várispánságok, a későbbi nemesi vármegyék területe volt ez. A püspökség kezdetben ezzel a területtel volt azonos; esperesi kerületei (*archidiaconatusai*) is bizonyára egybeestek a várispánságokkal, plébániái pedig a kialakuló falvakkal, falucsoportokkal.

Később azonban, amikor a kolonizáció a peremvidékeket is benépesítette, szükséges lett volna egy második, esetleg harmadik püspökség felállítása is a székelység, illetőleg a szászság számára. A szász telepések körében csakugyan jelentkezett is ilyen irányú törekvés, mégpedig már az Árpád-korban. Új püspökmegyék szervezésére azonban sem akkor, sem később nem került sor. De a századoknak a középkor vége felé annyit mégis sikerült elérniök, hogy esperesi kerületeiket - amelyeket ők káptalanoknak vagy dékánságoknak (*capituli, decanati*) hívtak - sikerült a megyesi fődékán alatt egységes keretbe, valóságos külön nemzeti egyházmegyébe foglalniok, Sőt, ezen túlmenőleg kiharcolták azt is, hogy egyházuk fontosabb részei az erdélyi püspök helyett az esztergomi érsek főhatósága alá tartozzanak.

A püspökség szervezetén kívül Erdélyben is gyökeret vert a *kolostori szervezet*. A középkorban a monachális rendek közül itt is a bencések (*Ordo Sancti Benedicti*) jutottak vezető szerephez; rendházaik között leghíresebb a hiteleshelyi működést is kifejtő kolozsmonostori konvent volt. Széles körben elterjedtek a koldulórendek is, a ferencesek (*Ordo Sancti Francisci*) és a domonkosok (*Ordo Praedicatorum*). Az előbbieknél Kolozsvárt és Marosvásárhelyen volt népes rendházuk.

Az 1530-1540-es években kibontakozó reformációs mozgalom mind a püspöki, mind a kolostori szervezetet néhány évtized leforgása alatt felbomlasztotta. A püspöki birtokoknak 1542-ben, a szerzetesi vagyonnak 1556-ban történt szekularizációja egyértelmű volt a katolikus egyház megszűnésévei, az 1566. évi országgyűlési határozat pedig - amely kitiltotta a régi vallás papjait Erdélyből - a római katolicizmust jogilag is felszámolta. Ezen a helyzeten a Báthory-házból való fejedelmek már a XVI. század utolsó negyedében megpróbálták változtatni, de kísérleteik, amelyek a jezsuita rend (*Societas Jesu*) betelepítésére, majd a püspöki szék betöltésére irányultak, csak egészen rövid ideig tartó sikerrel jártak.

A római egyház mégsem enyészett el maradéktalanul. A már veszélytelennek látszó törpe kisebbség számára a református fejedelmek Bethlen Gábertől kezdődőleg megengedték, hogy legalább egy püspöki helynökük (*vicariusuk*) legyen és eltűrték, hogy a katolikus székelyek között (Csíksomlyón) egy ferences kolostor fennmaradjon és lelki gondozást nyújtson a vidék híveinek.

Nagyarányú katolikus restaurációra - mint fentebb már rámutattunk - csak a XVIII. században kerülhetett sor, miután a református erdélyi fejedelemséget a Habsburgoknak - a törökellenes felszabadító háború kapcsán - alkalmuk nyílt felszámolni és saját birodalmukhoz csatolni. Az uralomátvétel 1690-ben történt, egyidejűleg megkezdődött a jezsuiták erőteljes behatolása is, a püspökség helyreállításával azonban még egy negyedszázadig várni kellett. Ez csak a Rákóczi-felkelés bukása (1711) után, III. Károly uralma idején mehetett végbe. Az uralkodó 1713-ban és 1715-ben rendeletileg utasította az erdélyi Guberniumot a római

katolikus püspökség, illetőleg káptalan helyreállítására. E rendelkezéseket késedelem nélkül végre is hajtották. 1716-tól Gyulafehérvárott azaz új neve szerint: Károlyfehérvárott ismét megkezdte egyházszerző és kormányzó tevékenységét a római katolikus püspök. Kolozsvárott a jezsuiták törvényesen visszakapták régi intézményeiket, majd az egész országban, városon és vidéken - a lutheránus szász városokat sem kivéve - rövid idő leforgása alatt számos új, főként ferences szerzetesház létesült.

b) A római egyház pozícióját a XVIII. század első felében nagymértékben megerősítette a görög *ortodox egyház* egy részének a jezsuiták által állami támogatással véghezvitt *katolizálása* is. A római pápa egyházfőségét elismerő, vagyis a latin egyházzal unióra lépett görög katolikus egyház (*Clerus Graeco-Catholicus*) azonban továbbra is megtarthatta ősi, keleti szertartásait és különállását is. Az uniált görög papság tehát nem a gyulafehérvári római katolikus egyházmegyébe bekebelezve, hanem saját püspököt és egyházmegyéjét nyert. 1721-ben történt a Fogarasban székelő új görög katolikus püspök joghatóságának pápai elismerése. Nem sokkal később (1738-ban) pedig a görög katolikus püspökség Balázsfalvára (Alsófehér megye) települt át, annak az uradalomnak központjába, amelyet III. Károlytól nyert királyi adományképpen. Ezt a helyet az idők folyamán a püspökök a görög katolikus egyház nagy jelentőségű kulturális és politikai bázisává fejlesztették ki.

Az uniós törekvéseknek ellenálló román ortodox egyház (*Clerus Graeci ritus non unitorum*) egyházi jogi helyzete és szervezete továbbra is teljes bizonytalanságban maradt. Végül is azonban - hogy a társadalmi-vallási zavargásoknak elejét vegyék -, Mária Terézia korában (1761-ben) egy királyi rendelet megengedte, hogy Nagyszebenben görög keleti püspökség létesüljön egy szerb püspöki adminisztrátorral az élén; román nemzetiségű püspök csak 1783-ban, II. József jóvoltából került az egyház élére.

3. Az erdélyi protestáns egyház szervezete és vallásos intézményei

a) A fejedelmi kor református államegyháza (*Clerus Helveticae confessioni addictorum*) a XVII. század első felében alakította ki szilárd szervezetét. Ez kereteiben egyező volt a középkori katolikus egyházi keretekkel, csupán az elnevezések voltak mások. A helyi szervezetet egyházközség (plébánia) helyett *gyülekezetnek*, az esperesi kerületet *egyházmegyének*, a püspökmegyéket *egyházkerületnek* hívták. Megmaradt a püspökség intézménye is, ámde a püspök (*superintendens*) jogállása és jogköre merőben más volt, mint a katolikus egyházban. Először is tisztét nem uralkodói kinevezéssel nyerte el, hanem a lelkészek választása alapján. Másodsor nem monarcha módján kormányozta az egyházkerületet, mint a katolikus püspök, hanem kezdetben a *papi zsinat*, későbbben a zsinaton kívül egy, világi híveket is magába foglaló főkonzisztórium (*supremum consistorium*) közreműködésével. Vagyis: a református egyház alkotmánya zsinat-presbiteri kormányzati elven nyugodott.

Az erdélyi református püspökség egyébként szintén Gyulafehérváron rendezte be székhelyét, tehát ugyanott, ahol a középkori katolikus püspökök évszázadokon át rezideáltak. Persze, ez korántsem a hagyományhoz való ragaszkodásból történt, sokkal inkább azért, mivel Fehérvár volt a fejedelmi székváros. Amikor azonban a nemzeti fejedelemség bukása után a katolikus püspökség a Habsburgok támogatásával újjászerveződött és megint Gyulafehérvárt rendezkedett be (1716), a református superintendens kénytelen volt innen székhelyét Nagyenyedre áthelyezni.

A püspöki rezidencia áthelyezésével egyidejűleg megkezdődött a református egyház önkormányzati működésének az államhatalom részéről való korlátozása is. Többek között veszélybe került a szabad püspökválasztás gyakorlata is; tartani kellett attól, hogy az

egyházkerület vezetésében zavarok állnak elő. Ezért 1726-tól kezdődőleg életbe léptették a püspöki *successiót*; e szerint a megürült püspöki széket - választás nélkül - mindig a generalis notarius foglalta el. Ugyanezt a gyakorlatot vezették be az egyházkormányzat alsóbb szintjén az esperesekre nézve.

b) Az erdélyi evangélikus egyház (*Clerus Augustanae Confessioni addictorum*) a nemzeti fejedelemség korában exkluzív szász nemzeti egyházzá (*Evangelische Landeskirche*) alakult. Ezzel testet öltött a szászok középkori álma. Szervezetük, amely a szászság politikai képviselőjének az ún. Szász Egyetemnek (*Universitas Saxonum*) erőteljes támogatása mellett jött létre - fenntartotta a *káptalanok* vagy *dékánások* középkori hálózatát, amely közjogilag is elismert önálló *egyházkerületté* alakult. A kerület élére 1553-tól kezdve ők is *püspököt* állítottak, aki éppen úgy, mint a reformátusoknál, választás útján nyerte el tisztségét. A püspöki székhely - a középkori hagyományhoz híven - megmaradt Medgyesszék területén, Berethalomban (Birtheimben). Az egyházkormányzat a szász társadalom polgári jellegéhez igazodva, kezdettől fogva a világiak bevonásával működött. Vagyis a püspök nemcsak a papság, a *papi zsinat*, hanem egy, felerészben világi tagokból álló *konzisztórium* határozataihoz is alkalmazkodni volt kénytelen, sőt a kormányzást meg kellett osztania egy mellérendelt *világi főgondnok*kal.

Ezen a szigorúan zárt, szilárd egyházszerkezeten a XVIII. században a Habsburg államhatalommal szövetkezett ellenreformáció sem tudott változtatni. Csupán az egyházi elszigeteltségen, elzárkózáson tört rést azzal, hogy a szász városokba katolikus intézményeket telepített be.

c) Az erdélyi magyar reformációs mozgalomban a XVI. század végén az *unitáriusok* vagy *antitrinitáriusok* jutottak vezető szerepre. Amikor azonban 1605-től kezdve a fejedelmi méltóságot állandóan reformátusok nyerték el, - mint mondtuk - állami támogatással a református egyház kerekedett felül. Részükről az unitáriusok állandó erős elnyomásban részesültek, úgyhogy a nemzeti fejedelemség végéig híveik megfogytak, intézményeik meggyengültek. Mégis fenntartották magukat, még a Habsburg-éra idején is; nem tudta őket megsemmisíteni az ellenreformáció sem. Egyházuk élén szintén *püspök* állt; a *püspöki kerület* náluk is körzetekre volt osztva, amelyeket azonban nem esperességeknek, hanem *egyházköröknek* (*circuli*) neveztek. 1711 után az ő egyházkormányzatuk is *konzisztoriális* jellegű volt. Püspökük Kolozsvárott székelt.

4. A közoktatás intézményei

a) Miként az anyaországban, úgy Erdélyben is a reformáció teremtette meg az iskolaügyet. Igaz, a középkori egyház is fenntartott iskolákat; a gyulafehérvári káptalanban, valamint a ferences és domonkos kolostorokban bizonyára nemcsak elemi oktatás folyt, hanem skolasztikus, esetleg humanista művelés is. A középkori katolikus iskolák azonban - a jelek szerint - gyér számunk voltak, s nemigen tűztek maguk elé klerikusképzésen túlmenő célokat. Ezzel szemben a reformáció a korábbi időkben soha nem tapasztalt buzgalommal, szinte fanatizmussal karolta fel az iskolázást: a szó szoros értelmében közüggé tette. Céljai szintén vallásiak voltak ugyan, ámde a biblikus kultúrának nemcsak a papságot, hanem a laikus társadalmat is részesévé kívánta tenni. Ráadásul ez a biblicizmus nem is önmagában jelentkezett, hanem szoros együttesben az új irodalmi-tudományos humanizmussal. Nem csoda, ha ebből a mozgalomból hatalmas arányú műveltségi, művelődési forradalom bontakozott ki. A különféle protestáns irányzatok egymással versengve nyitottak iskolákat, és széles körű propagandát folytattak a tanulás érdekében.

b) Ez a közoktatásra irányuló társadalmi igény az erdélyi magyarok és szászok körében csaknem egyidejűleg, egymással párhuzamosan jelentkezett. A *magyar és székely rendek* ugyanakkor, amikor az egyházi javak szekularizációjáról törvényt hoztak (1556), azt is kimondták, hogy az elhagyott kolostorokban felsőbb iskolákat (*scholae litterariae*-t) kell létesíteni az ifjúság korszerű művelésére. Ezek a határozatok, ha nem is azonnal, de az évszázad második felében - a kálvini és az unitárius egyházi szervezet kialakulása kapcsán - csakugyan testet is öltöttek. Kolozsvárt, Gyulafehérvárott, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen és Nagyváradon megnyiták a magyar reformátusok első iskolái. Utánuk rövidesen az unitáriusok is több középfokú tanintézetet szerveztek, így Kolozsvárt (amely a XVII. században főiskolává, collegiummá fejlődött), Tordán, Torockón és Székelykeresztúron.

Még gyorsabban került sor új típusú iskolák felállítására a lutheri reformációs irányhoz csatlakozó *szászság körében*. Náluk ugyanis a nagyobb városokban már a középkor utolsó évszázadaiban is működtek világiak oktatásával foglalkozó triviális iskolák. A városi tanácsok most ezeket szervezték át gimnaziális tanintézetekké. 1543-ban nyílt meg a nagyszebeni, 1544-ban a brassói, majd a század végén (1596-ban) a besztercei protestáns humanista iskola. Később Segesvár és Medgyes is felállított egy-egy hasonló gimnáziumot.

Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában a *református tanügy* további jelentős haladást tett. 1622-ben a gyulafehérvári gimnáziumból filozófiai-teológiai jellegű főiskola, collegium lett. Ez a jeles intézet azonban az 1658-i tatárjáráskor elpusztult és csak 1662-ben nyílt meg újra Nagyenyeden, ahol azóta is működik. Hasonló típusú collegiummá emelkedett 1656-ban a kolozsvári gimnázium is; itt indult meg a következő században (1733) az erdélyi jogi oktatás. Nagy nehézségek árán sikerült e korban főiskolai szintre vergődnie az unitáriusok kolozsvári intézetének is.

A *Székelyföld* ezzel a belső erdélyrészi fejlődéssel nem tudott lépést tartani. A János Zsigmond idejében alakult marosvásárhelyi középiskola a nemzeti fejedelemség korában nem emelkedett kollégiummá; erre csak 1716-ban, a menekült sárospataki iskola erdélyi tagozatának beolvadása után került sor. Rajta kívül meg csak egy felsőbbfokú tanintézete volt a székelységnek, az 1671-ben magánalapítványból létesült székelyudvarhelyi gimnázium.

A *Partiumban* Nagyváradon volt a reformátusoknak jeles középfokú iskolájuk, de ez a városnak török uralom alá kerülésével (1660) elenyészett. Ettől fogva csak Zilahon állt fenn egy szerényebb igényű gimnázium.

c) Ismeretes, hogy a reformáció közoktatásügyi nézeteit a tridenti zsinat (1545-1563) végzései nyomán a *katolikus egyház* is magáévá tette és az ellenreformációt vezető jezsuita rend által gyakorlatilag is megvalósította. Amikor a Báthory család tagjaival katolikus fejedelmek kerültek Erdély élére, tehát még a XVI. század utolsó negyedében, itt is kísérlet történt a katolikus iskolák újra felállítására. Fejedelmi védelem alatt 1579-ben jezsuiták települtek Kolozsmonostorra, majd Kolozsvár városába is és itt előbb gimnáziumot, majd (1581-ben) akadémiát szerveztek. Nyomon követte ezt az első alapításukat még egy-egy gimnázium felállítása Gyulafehérváron és Nagyváradon. Működésük azonban nem volt tartós; 1588-ban országgyűlési határozattal kiutasították őket Erdélyből. Hét év múltán (1595) újból megkísérelték a visszatérést, de a protestáns ellenállás rövidesen (1603) megint támadásra kényszerítette őket. Bethlen Gábor uralma idején, 1615-ben harmadszor is lehetőségük nyílt Kolozsmonostoron, Gyulafehérvárott és Karánsebesen való letelepítésre. Ez alkalommal - szoros ellenőrzés mellett - csaknem négy évtizeden át sikerült Erdélyben maradniuk, mígnem 1653-ban ismét kivonulni kényszerültek.

A katolikus iskolák tartós restaurálása csak a Habsburgok erdélyi uralma idején következett be. Többé nem lehetett a *jezsuiták* működését megakadályozni. Még az 1690-es évek folyamán negyedszer is bevonultak Erdélybe és nemcsak a Báthoriak által alapított intézményeiket nyerték vissza Kolozsmonostoron, Kolozsvárt és Nagyváradon, hanem Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen és Székelyudvarhelyen, sőt a lutheránus szászok „fellegváraiban”, Nagyszebenben és Brassóban is sikerült új tanintézeteket életre hívni. Iskoláik általában gimnaziális jellegűek voltak, csupán Kolozsvárott létesítettek egy akadémiát teljes bölcséleti és részleges hittudományi tagozattal. Ennél szélesebb körű és sűrűbb jezsuita iskolahálózat azonban nem tudott kialakulni. A protestáns társadalom sikerrel állt ellen minden további terjeszkedésnek és eredményesen védelmezte a maga tanintézeteit. A XVIII. század harmadik harmadában, 1773-ban pedig a felvilágosodás útjára tért Habsburg abszolutizmus - pápai felhatalmazás alapján - maga számolta fel a jezsuita rend összes intézményeit.

A jezsuita kollégiumok gimnáziumain kívül még csak négy középiskolájuk volt a katolikusoknak: a *ferencesek* csíksomlyói, a *minoriták* kézdivásárhelyi (kantai) és a *piaristák* beszercei és medgyesi gimnáziuma.

A román görög katolikus egyház csupán egyetlen gimnaziális jellegű iskolát tartott fenn, mégpedig az 1738-ban létesült püspöki székhelyen, Balázsfalván.

A román görögkeleti egyház a nagyszebeni püspökség felállítása (1761) után sem került abba a helyzetbe, hogy középiskolát tudott volna állítani.

Mindent összevéve végül is számszerű egyensúly alakult ki az erdélyi iskolafronton: 10 katolikus tanintézettel szemben ugyancsak 10 protestáns intézet állt.

d) Az a korszakos jelentőségű fordulat, amely az anyaországban, a szűkebb Magyarországon 1777-ben a Ratio Educationis életbelépésével végbement, ti. a *közoktatásnak államüggé* való nyilvánítása - Erdélyben csak megkésve jelentkezett és más, részben szűkebb, részben tágabb tartalommal. Az idevágó rendelkezést *Norma Regia* címen 1781-ben II. József császár adta ki. Ez a Norma is - akárcsak a Ratio - tanügyi szabálykönyv volt, bár korántsem olyan átfogó, az egész iskolaügyre kiterjedő, mint amaz. Benne új csupán a középiskoláról esik szó - a schola nationalis ügyéről, azaz az alsófokú népnyelvi oktatásról még csak említés sem történik. Szűkebb volt a Norma tartalma a Ratióval annyiban is, hogy nem bocsátkozott bele az iskola-szervezés és igazgatás, a tananyag, a tanítási mód, s egyéb vonatkozások konkrét részletes taglalásába, hanem csak nagyvonalú elvi kívánalmakat rögzített.

Ami azonban az „államosítás” körét illeti, e tekintetben a Norma felülmúlta a Ratiót. Amíg ui. az anyaországban csupán a katolikus iskolák kerültek a királyi hatalom irányítása és ellenőrzése alá, addig Erdélyben ezekkel együtt a protestáns egyházak tanintézetei is. Ezekhez képest a királyi állam tanulmányi vagyonalapját (a *Fundus Studiorumot*) is a katolikus és protestáns alapítványok összességéből hozták létre. Egyáltalában mellőzött a Norma minden egyházi és nemzeti szempontot, ami pedig az erdélyi feudális életberendezkedésre annyira jellemző volt. Így a tanulmányi felügyelet sem egy magyar, egy székely és egy szász tanterületi főigazgatóra lett bízva, ami pedig kézenfekvő lett volna hanem egyetlen, a gubernium kötelékébe tartozó egyes nemzeti és vallási összetételű tanügyi bizottságra.

Különös, hogy nem foglalkozott a Norma az erdélyi felsőoktatás kérdésével sem. Úgy látszik, II. József császárnak nem volt szándéka a nagyfejedelemségben külön királyi egyetemet kifejleszteni, ellenkezőleg: a jezsuiták kolozsvári akadémiájából Mária Terézia által 1774-1776-ban szervezni kezdett négy fakultású *piarista egyetemet* is feladta és líceummá (*Lyceum regium academicum*) fokozta le.

Az „államosítás” indítéka és célja természetesen Erdélyben is ugyanaz volt, mint az anyaországban: a felvilágosult abszolútizmus, a birodalmi érdek szolgálata.

A Norma Regia által kezdeményezett új tanügyi rendszer azonban tulajdonképpen nem tudott kibontakozni. II. József politikájának bukása után, 1790-ben, Erdélyben helyreállt a régi feudális politikai-egyházi berendezkedés.

Berlász Jenő

Magyarország egyházi könyvtárai a XVI-XVIII. században

I. Újkori könyvkultúránk kialakulása

1. Kódex-könyvtáraink pusztulása

Az a kétszáz esztendő, amely idő alatt a könyvnyomtatás elterjedt Európában, Magyarországra nézve köztudomásúlag katasztrofális politikai hanyatlásnak, a török invázióknak kora volt. Éppen akkor, a 16. század közepén, amikor hozzánk is utat talált a nyomtatott könyv, megnyitva a könyvműveltség irányába való fejlődés távlatait, akkor lépett fel a szellemi életünket és civilizációnkat egyaránt veszélyeztető félbarbár ázsiai nagyhatalom. Hazánknak mintegy harmadrésze török impérium alá került, s osztozott a balkáni népek szomorú sorsában: hosszú időre kikapcsolódott Európa szellemi áramköréből.

Óriási veszteség érte ezzel az országot, hiszen a hazai kultúrának a honfoglalás óta valóságos bölcsője volt ez a terület. Itt alakultak ki az európai műveltség eredményeit és módszereit hozzánk átplántáló római egyház legfontosabb papi és szerzetesi központjai. Az anyaországban 1526 előtt fennállt 10 egyházmegyei székhely közül 7 ide esett, s itt dőlt romba. A katasztrófát a szerzetesrendi monostorok sűrű hálózatának pusztulása tette teljessé. Az országnak mintegy 200 monostora közül 50-60 itt működött.

Ezek a püspöki székhelyek és szerzetesi klostromok kódexek formájában öt évszázad folyamán kibontakozott írásműveltségünk termésének tekintélyes hányadát őrizték. Igaz, hogy e kódexgyűjtemények meglehetősen távol álltak a gyakorlati élet kívánalmaitól - hiszen zömükben olyan felszerelést jelentettek, amelyek kiváltképpen a papi szakrális funkciókhoz kapcsolódtak, mégis nem voltak híjával a társadalmi-kulturális jelentőségnek sem. Hiszen mind a székesegyházak (káptalanok), mind a kolostorok iskolázó intézmények is voltak, amelyek az olvasás, írás, éneklés és számvetés ismereteire, sőt magasabb fokon oklevelezési tudományra is oktattak; tékájukat tehát szükségképpen ellátták a világi élet céljaira hasznavehető kéziratos könyvekkel is.

E becses gyűjtemények a török előnyomulása következtében menthetetlenül széthullottak és jórészt elkallódtak. Ez lett a sorsuk nemegyszer olyankor is, ha sikerült valamely felvidéki biztos helyre menekíteni őket. Itt ui. gyakran a győzelmes reformáció nevében földesurak, vagy túlzó prédikátorok semmisítették meg őket. Csak kivételesen fordult elő, hogy egy-egy szerencsésen fennmaradt kolostor (pl. a szegedi vagy a gyöngyösi ferencesek háza) megőrizte az elpusztult társházak könyveit is.

Ugyanilyen sors érte jórésztben a Mátyás-kori és későbbi humanista főpapok nem intézményi jellegű híres magángyűjteményeit is.

A kódex-könyvtárak tulajdonképpen az újkori intellektuális fejlődés fundamentumait alkották. Pusztulásuk az ország középső részén megszakította a nemzeti művelődés folytonosságát.

2. A nyomtatott könyv uralomra jutása

Igen nagy jelentőségű tény volt, hogy az ország északi és keleti peremvidékének (az ún. királyi Magyarországnak és Erdélynek) sikerült az európai szellemi fejlődés útján megmaradni, sikerült magát - bár tragikus társadalmi-politikai konfliktusok közepette - az újkori könyvkultúra társadalmi állapotába felküzdeni.

A reformáció könyvpropagandája és a könyvgyűjtés

E nagyjelentőségű fölemelkedés első szakasza a reformáció jegyében ment végbe és kb. 1530-tól kezdve egy évszázadon át tartott.

A reformáció kulturális építkezése páratlan céltudatossággal, fegyelmezettséggel és tüneményes gyorsasággal haladt előre. A nyomtatott könyv forradalmi jelentőségű társadalmi szerepének felismerése - Luther és Melancthon útmutatásai alapján - szinte már az első percekben megtörtént. A mozgalom elemi erővel söpörte el a katolikus egyház vallásos-kulturális intézményeit s teremtett helyettük újakat. Akárcsak a hódoltságon, itt is feloszlottak a káptalani és kolostori iskolák, és jobbra protestáns birtokba mentek át a kódexkönyvtárak.

A diadalmas protestáns felekezetek saját új kulturális intézményeiket egyfelől a felvidéki és erdélyi szabad polgárvárosokban, másfelől a földesúri joghatóság alatt álló mezővárosokban és az alföldi önálló parasztvárosokban hívták életre. Iskoláikat tudatosan igyekeztek fölébe emelni a középkori skolasztikus oktatás színvonalának. A vallás céljait fel nem adva, programjukká tették az új világi műveltség elterjesztését is. Életre hívták a klasszikus latin és görög nyelvi-irodalmi jellegű középfokú iskolát. Ezáltal akarták kinevelni a bibliaolvasó és könyvolvasó embertípust.

Ennek a protestáns kultúraszemléletnek két következménye volt: egyrészt a könyvelőállítás új forradalmi jellegű módszerének, a könyvnyomtatásnak széles körű bevezetése, másrészt a könyvgyűjtés új értelmének, a könyvtár új típusának kialakulása.

A kanonokok és szerzetesek kisdud csoportjainak használatára korlátozódó káptalani és kolostori könyvtárak teljesen korszerűtlenné váltak. Most, amikor már nemcsak papjelöltek, hanem művelődni vágyó minden rangú-rendű ifjak felkeresték az új városi iskolákat, olyan könyvtárakra volt szükség, amelyek tanítók és tanulók számára egyaránt nyitva álltak és nyomtatott betűkkel terjesztették a legújabb ismereteket. Ez a korszerű téka többé nem kötődhetett a kultusz helyéhez, a templomhoz, hanem szükségképpen az iskolához kellett tartoznia. Most már nem a papi testületeknek, hanem kiváltképpen az iskoláknak kellett vállalniuk a könyvgyűjtést és a gyűjtemény megőrzését, illetőleg használhatóvá tételét.

A kétirányú, vallásos-világi oktatás szükségleteit a hazai könyvirodalom és könyvnyomtatás jó ideig nem tudta kielégíteni. A korszerű műveltség-terjesztéshez nélkülözhetetlen volt külföldi könyvek beszerzése. A külső ellenséggel harcoló és belső anarchiától szenvedő ország elszegényedett társadalma számára ez nem kis feladatot jelentett. Mégis 60-70 év alatt a legtöbb protestáns iskola mellett sikerült nyomtatott könyvekből álló, korszerű hittudományi, világi polihisztorikus, sőt a polgári társadalmi gyakorlatot is szolgáló könyvtárt kifejleszteni.

Ebben a tényben pregnánsan kifejeződik társadalmi művelődésünk állapotának korszakos jelentőségű változása: az, hogy a 16. században Magyarországon is megnyílt a könyvkultúra korszaka, a közösségi életnek és munkának - az íráshasználaton túl - a nyomtatott betű által való támogatása és biztosítása.

Fontos mozzanata volt e fejlődésnek a világi jellegű magánkönyvtárak kialakulása is. Ilyenek a reformáció előtti időkben alig fordultak elő, hiszen - Mátyás és a Jagelló királyok udvarának idegen tudósain kívül - nem volt magyar laikus humanista rétegünk sem. A XVI. század második felében azonban mind a városi polgárság, mind a főnemesség soraiban gyökeret vert a könyvkultúra, s - párhuzamosan az iskolai könyvtárak szerveződésével - feltűntek az első laikus könyvgyűjtemények. Ezek a magántékek lényegileg ugyanolyan tudós jellegű, vallásos-világi gyűjtemények voltak, mint az intézményes iskolai könyvtárak. Társadalmi jelentőségük abban állt, hogy közvetve előmozdították a város, illetőleg a vidék egyre szélesebb körű intellektualizálódását.

A könyv szerepe az ellenreformációban

A protestantizmus kulturális erőfeszítéseit, melyekkel a nyugat-európai könyvműveltség hazai recepcióját igyekezett biztosítani, a 17. század első harmada után nem tudtak többé akadálytalanul érvényesülni; félreszorította, majd elnyomta őket a katolikus restauráció.

A római egyház legváltóságosabb helyzetében sem mondott le történelmi múltú vallásos és intellektuális vezető szerepének igényéről. A tridenti zsinat levonta a nagy világfordulat következtetéseit: egyrésztől tudomásul vette az egyházi szervezettől elkülönült laikus intelligencia létét és sajátos társadalmi szerepkörét, másrésztől elfogadta és alkalmazásba vette a humanisták által kimunkált laikus tudományosságnak mindazokat az eredményeit, amelyek az alapvető teológiai tanításokkal nem ellenkeztek. Ennek következtében vállalták kellett a nyomtatott könyv és a rajta felépülő új könyvkultúra útjának egyengetését is.

A katolikus restauráció vallásos-kulturális célkitűzéseit Európa szerte a szerzetesség, s legkivált a sajátos ellenreformációs hivatású jezsuita rend valósította meg.

A török invázió kivül maradt királyi Magyarországon is a jezsuiták betelepítésével ment végbe az ellenreformáció. A jezsuiták az arisztokrácia megnyerésével először a vidéket rekatolizálták. Működésük nyomán megreformált formában mindenféle életre keltek a katolikus teológiai kultúra régi intézményei, a szerzetesházak. Nehezebb volt behatolni a polgárvárosokba, de a királyi hatalom támogatásával ezt is véghezvitték. Fél évszázad leforgása alatt (1620-1670) sikerült az országban katolikus túlsúlyt teremteni.

A jezsuiták gyors sikerében fontos szerepet játszott a könyv. A tömegeket élőszóval, prédikációval, a művelt rétegeket könyvpropagandával igyekeztek meggyőzni. Ezért mindenütt, ahol megtelepedtek, szinte egyszerre építették fel templomukat, másfelől könyvnyomdával és könyvtárral felszerelt iskolaházukat, a kollégiumokat. Ők is a középfokú humanista oktatásra fordították legfőbb figyelmüket.

A jezsuita kollégiumi könyvtár nem csupán a tankönyvtár szerepét töltötte be, nemzetközi jellegű tudományos apparátus is volt a rendtagok pasztorációs és írói tevékenységének támogatására, sőt ezen túl közművelődési tényező is a helybeli városi polgárság és a környékbeli nemesség számára. A tékák megszervezése a rend központi szervei által kidolgozott egységes irányelvek szerint történt. A gyűjtésben nemcsak a katolikus hittudományi és a nemzetközi humanista irodalomra voltak tekintettel, hanem a protestáns teológia termésére is. A nagyszámú jezsuita kollégiumi tékák sorából kiemelkedett a nagyszombati egyetem és a kassai akadémia mellett létesült nagykönyvtár.

Főpapi magánkönyvtárak

Az ellenreformációs könyvkultúra érvényesülésében - akárcsak a humanizmusban vagy a reformációban - részük volt a főpapi (és főúri) magángyűjteményeknek is, bár hatásuk ereje és köre távolról sem hasonlítható a jezsuita könyvtárakéhoz. Rendeltetésük szerint most is sajátosképpen gyűjtőik érdekét (önművelési, közéleti tevékenységét, vagy csupán kedvtelését) szolgálták, de azért közvetve a szűkebb vagy tágabb környezet, az aula, a baráti vagy rokoni kör érdeklődését és művelődési vágyát is kielégítették.

A főpapi könyvtárak köre - a hódoltsági javadalmak elvesztése óta - meglehetősen összehúzórodot, csaknem kizárólag Nagyszombatra korlátozódott. Jellemzők maradtak ebben az időszakban is a személyi tékák, amelyek létrehozóik halála után rendszerint felbomlottak. Az intézményes káptalani és egyházmegyei könyvtárak tudatos, állandó jellegű fejlesztésére viszonylag kevés gondot fordítottak. Az esztergomi érsekmegyei téka alapját csak az 1660-as években vetették meg.

A reformáció és az ellenreformáció nagy ideológiai-kulturális harcát tehát a könyvműveltség mint alapvető társadalmi módszer nem sínylette meg. A világi kultúra továbbélését biztosító nyomtatott könyv, a könyvből való ismeretszerzés, a könyvre támaszkodó életvitel, az intézményesülés útjára került könyvtár fennmaradt, lassan továbbterjedt, támaszul szolgálva a társadalom és kultúra fejlődésének.

II. Rekatolizált országos könyvtári hálózat

1. A könyvtári kultúra meggyökereztetése a volt hódoltságban

A 18. század kezdetén a megelőző másfél száz év művelődési törekvéseinek eredményeként a királyi Magyarországnak és Erdélynek könyvekben, szervezett könyvgyűjteményekben tetemes szellemi tőke állt rendelkezésére. Ennek jelentősége nemcsak a könyvek sokaságából adódott, hanem abból a tényből is, hogy a könyvek tízezrei Európa közös műveltségének lényeges eredményeit hordozták és részben olyan intézményi keretek között voltak elhelyezve, amelyek a világi művelt rétegek számára is többé-kevésbé hozzáférhetőek voltak. Ebben állt az új korszak pozitív öröksége. Mellette azonban jelen volt egy nagy negatívum is: a török hódoltság kulturális parlagja. A felszabadító háborúk lezajlása után mindenekelőtt e döbbenetes korszerűtlen állapot megszüntetésére kellett törekedni.

Ez a művelődési restauráció legalább akkora feladatot jelentett, mint az elnéptelenedett területek újratelepítése. A roppant kultúrunka elvégzéséhez társadalmunknak ekkoriban sem volt egyéb szerve, mint az egyházak. A közművelődési feladatok még teljesen kívül álltak az államhatalom tevékenységi körén.

A vallásos-kulturális újjáépítésben - az ellenreformációval elért túlsúlya alapján - a katolikus egyházra hárult a legtöbb feladat.

Az új katolikus iskolaszervezet létrehozása ezeken a területeken is elsősorban a jezsuiták műve volt. A visszafoglalt nagyobb városokban egy-két évtized leforgása alatt egész sorát állították fel rezidenciáknak és kollégiumoknak. A Rákóczi-felkelés után azonban az iskola- és kultúraszervezésben egy új tanító rend, a piarista rend vette át a vezetést. Iskoláik - szintúgy, mint a jezsuita kollégiumok - a humanista latin műveltséghez szolgálatában álltak, de nem zárkóztak el a 18. századi Európa új eszméinek, tudományosságának befogadása elől sem. Ehhez képest iskolai könyvtáraik is a korszerűség jegyében fejlődtek. Közülük elsőrangú társadalmi jelentőséget nyert a pesti iskola és könyvtára, amely mintegy magját alkotta a

későbbi országos kulturális központnak. Vele szemben a jezsuiták budai akadémiai kollégiuma és tékája nem bizonyult fejlődésképesnek.

A hódoltság többi városában más szerzetesrendek is részt vettek a közművelődés megújításában, mégis a könyvtári kultúra meglehetősen vontatottan bontakozott ki. Magukban a püspöki városokban is csak a század közepe táján indult meg az intézményszerű tudományos könyvgyűjtemények szervezése. Az első példaszerű alapítás Klimó György pécsi tékája volt.

A protestánsoknak sem törvény-adta lehetőségük, sem anyagi erejük nem volt, hogy kultúra-terjesztő missziójukat akár az Alföldön, akár a Dunántúlon a meglévőnél szélesebb körben terjeszthessék. Be kellett érniük azzal, hogy a török időket átvészelt intézményeiket fenntartsák.

A hódoltságon megtelepült főúri családok erőit - akárcsak a főpapokéit - 1750-ig lekötötték a telepítések és építkezések. Könyvtáraik felállítására sokáig nem került sor.

2. Változások a peremterületek könyvtári viszonyaiban

Ugyanez a fél évszázad, pontosabban a Rákóczi-felkelés utáni négy évtized zavartalan életkörülményeivel az ország peremterületei, Nyugat-Magyarország, a Felvidék, illetőleg Erdély és a Partium számára is kedvező lehetőségeket kínált a könyv- és könyvtári kultúra továbbfejlesztésére. Persze katolikusoknak és protestánsoknak nem egyenlően kedvezőket.

Nyugat-dunántúli könyvtárak

Dunántúlon a városi kultúrának ekkoriban csak két jelentős központja volt: Sopron és Győr.

Sopron a 16. század közepe óta a hazai evangélikus német polgárság egyik legerősebb bástyája volt. Latin iskolája és könyvtára - amely a reformáció első idejében alakult - az ellenreformáció sodrában elenyészett; könyvei a helybeli jezsuita kollégium birtokába kerültek. Egy évtizeddel később azonban ismét sikerült egy új gimnáziumot és könyvtárt szervezniük; ebből alakult ki a későbbi híres líceumi téka. A soproni városi könyvkultúrának kifejezői és biztosítékai voltak még a polgári magánkönyvtárak is, amelyeknek többnyire sikerült átmenteniük magukat a válságos időkön.

Győrben a protestantizmus nem tudott mélyebb gyökeret verni. Itt már a 17. század elején jezsuita kultúr intézmények irányították a szellemi életet. A század végén pedig itt alakult meg a Széchényi György-féle papnevelő intézettel az első intézményes egyházmegyei könyvtár.

Vidéki viszonylatban a reformáció könyvtári kultúrájából még kevesebb maradt meg. A rekatolizált nagy földesurak hatalmi szóval oszlatták fel e protestáns kulturális intézményeket és telepítettek helyükre szerzetesi rendházakat, gyakran ellátva őket könyvgyűjteményekkel is.

A Felvidék, a Kisalföld és a Hegyalja könyvtárai

Mind a városokban, mind vidéken lényegileg hasonlóképpen alakultak itt is a könyvtári viszonyok.

Az egykori lutheránus német kereskedő és bányavárosok közül csak a legjelentékenyebbek (Pozsony, Eperjes, Késmárk, Lőcse, Besztercebánya, Selmec, Sárospatak stb.) tudták iskolai és könyvtári intézményeiket fenntartani. A legtöbb helyen csupán lelkészi-polgári magántékek képviselték a könyvkultúrát. Annál szélesebb körben bontakoztak ki a katolikus intézményi könyvtárak.

Pozsonyban az újkori nyomtatott könyvkultúrát hat intézmény szolgálta: az evangélikusok líceumi könyvtára, három jezsuita bibliotéka és három kolostori gyűjtemény. Az evangélikusok könyvei az 1672. évi események idején a jezsuiták birtokába kerültek, de 1681 után sikerült új tékát szervezniük. Ezek mind több ezer kötetnyi állománnyal rendelkeztek. Mellettük három ősrégi téka is fennmaradt a városban: a társaskáptalané, a ferenceseké és a klarisszáké.

Nagyszombatban, a „magyar Rómá”-ban éppoly becses és régi könyvtárak álltak fenn, mint Pozsonyban. Inkább csak egyoldalú katolikus papi jellege, a polgári értelmiséget nélkülöző társadalmi struktúrája miatt sorolható Pozsony mögé. Itt is több középkori eredetű gyűjteményt őriztek, de fő nevezetessége a 16-17. század fordulóján megalapozott jezsuita egyetemi könyvtár volt, mintegy 10.000 kötetnyi állománnyal.

A keleti Felvidék legjelentősebb könyvtári városa Kassa volt. Itt a bennszülött evangélikus németiség, a letelepült református magyarság kulturális intézményeit az ellenreformáció egyaránt maradéktalanul megszüntette. Helyüket a 17. század közepén jezsuita kollégium, majd akadémia foglalta el 4000 kötetnyi tékájával.

A bányavidéken Besztercebánya, a 16. század óta a protestáns iskolázás egyik központja játszotta a főszerepet. 1650 körül itt is megalakult a jezsuita kollégium és könyvtár. Az evangélikus iskola és téka csak nagy nehézségek árán tudott fennmaradni.

A Hegyalján a protestáns Rákóczi fejedelmek védnöksége alatt Sárospatak jutott kiváló kulturális jelentőségre. Scholáját és tékáját 130 évi virágzás után a jezsuiták megszüntették, de II. Rákóczi Ferenc ismét helyreállította.

A vidéken a katolikus könyvtári kultúrát továbbra is elsősorban szétszórt kolostorok képviselték, nemegyszer becses könyv- és tudománytörténeti állománnyal, valamint régi gyökerű és lassan továbbfejlődő főúri gyűjtemények. Ezeknél azonban a társadalmi szempontból jelentősebbek voltak a tudományos jellegű protestáns lelkészi magánkönyvtárak, amelyek a nyugat-európai polgári művelődés új eredményeit importálták és szűkebb-tágabb körben terjesztették. Közülük történelmi szerepet töltött be Bél Mátyás pozsonyi tékája mint a hazai polgári tudományosság megalapozásának segédeszköze.

Erdélyi könyvtárak

Erdélyben az ellenreformáció számára csak a fejedelemség megszűnése (1690) után nyílt meg az út. Olyan értelmű katolikus restaurációra azonban, mint amilyen a királyi területen végbement, itt nem kerülhetett sor. A Habsburgok itt kénytelenek voltak lemondani a nyers erőszak alkalmazásáról, s beérték azzal, hogy a katolikus egyházat egyenjogúsították a protestáns egyházakkal. Ennek következtében mind a református magyarságnak, mind az evangélikus szászoknak sikerült fenntartania vallásos-kulturális intézményeit. Érzékeny veszteségek csak az unitáriusokat érték.

A szűkebb Erdélyben továbbra is kimagasló szerepe maradt a reformátusok kolozsvári, nagyenyedi, marosvásárhelyi és udvarhelyi kollégiumának, másfelől az evangélikusok brassói és nagyszebeni gimnáziumának. Ez a hat tanintézet - amelyekhez hetediknek az unitáriusok egyetlen megmaradt iskoláját, a kolozsvári kollégiumot lehet még hozzászámítani - megannyi régi intézményes könyvtár fenntartója volt. Mellettük az 1698 után újjászerveződő kolozsvári jezsuita kollégium tékája újnak számított, minthogy a Báthori István fejedelem által egy évszázaddal korábban alapított jezsuita egyetem tékáját még 1603-ban felbomlasztotta az unitárius zavargás.

De a protestáns iskolák könyvtárai is többnyire erősen megtépázva, súlyos veszteségekkel érték meg a 18. századot. Háborús események és elemi csapások egyaránt nagy pusztítást vittek véghez gyűjteményeikben. Az 1711 után bekövetkezett békés korszakban ideje lett volna erőteljes és korszerű kiegészítésnek, gyarapításnak. Ám a társadalmi fejlődés üteme itt is, akárcsak a rekatolizált Magyarországon, meglehetősen vontatott volt; a protestáns értelmiségben nehezen bontakozott ki a nemzeti kultúraépítés hivatástudata. Az erők kimerültek a lelkészi-tanári magángyűjtemények fejlesztésében. Hasonló helyzetben volt a főnemesség könyv- és könyvtári kultúrája is; a szellemi igények szintje alig emelkedett.

Ami a Partiumot illeti, ennek művelődési élete a 16. század óta két nagy iskolavárosban tömörült: Nagyváradon és Debrecenben.

Nagyvárad egykor híres református főiskolája és könyvtára ebben az időben már nem létezett. Elpusztult még az 1660. évi török invázió idején. Az 1692-i felszabadítás után református restaurációra nem kerülhetett sor; útját állta ennek a helyreállított katolikus püspökség, amely a közművelődés és a könyvtári kultúra újraélesztését itt is a jezsuiták kezére adta. 1750-ig az ő kollégiumi könyvtárak voltak itt az egyetlen intézményszerű tudományos-irodalmi apparátus.

Debrecenben, a tiszántúli reformátusságnak e nagy kulturális empóriumában az ellenreformáció nem tudott úrrá lenni. A nagytömegű homogén református lakosság sikerrel védekezett a katolikus támadások ellen. A jezsuiták nem tudtak betelepülni a városba, csak a piaristák és ferencesek, de ezek társadalmi-kulturális hatása jelentéktelen maradt. A 16. század közepe óta fennálló kollégium uralkodó művelődési intézménye maradt az egész országrésznek. Tékája, bár a háborús időkben sokat szenvedett, lassú gyarapodásban, fejlődésben volt, de inkább csak a tanári kar és a tanulóifjúság céljait szolgálta.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a 18. század első felében fennállt katolikus és protestáns vallásos jellegű iskolák és a velük kapcsolatos könyvtári intézmények - idejétmúlt teológiai beállítottságukban és szűk társadalmi hatáskörük folytán - nemigen voltak alkalmasak a laikus művelődés útjának egyengetésére. Mégis létükkel és működésükkel akaratlanul is hozzájárultak a középhelyzetű társadalomrétegek szellemi felvevőképességének fejlesztéséhez s ezáltal a haladottabb európai országok világi-polgári nemzeti kultúrájának megismeréséhez és elsajátításához.

III. Felvilágosodás és könyvtári gondolat

1. A művelődésügy „államosítása”. A szerzetesi könyvtárak felosztása

A 18. század közepe felé Európa-szerte, Magyarországon is megindult az ellenreformáció mozgalomának felszámolása. Ezt a történelmi fordulatot nyugati országokban erőteljesen kibontakozó polgárosodás kényszerítette ki. A rekatolizáció ui. refeudalizálódással járt együtt, s ez szükségképpen kiváltotta mind a kereskedő-iparos polgárság, mind a városi laikus értelmiség ellenállását. Amikor a városi vezetőrétegek szellemi színvonala elérte a feudális-egyházi társadalom teljesítőképességét, általános támadás indult meg a katolikus egyház ellenreformációs főereje, a jezsuita rend ellen. A polgári intellektualizmus arra törekedett, hogy a fejedelmi udvarokban a jezsuiták politikai-kulturális befolyását megszüntesse és a magáét juttassa érvényre. Néhány évtizedig tartó, jobbára könyvek által lezajlott éles harc után a jezsuiták mindenfelé vereséget szenvedtek, s az európai katolikus országokban uralomra jutott a polgári eszmék hatása alatt álló ún. felvilágosult abszolútizmus. Bekövetkezett ez a fordulat a Habsburg-birodalomban is. Mária Terézia bécsi udvarában aufklärista polgári elemek inspirációjára egyebek mellett állami program lett a katolikus egyház kulturális szerepének kisajátítása is.

A program megvalósítása Magyarországon több részletben ment végbe. Először a nagyszombati egyetemet reformálták meg etatista szellemben, azután új, kizárólag laikus tudományosságot oktató állami szakiskolákat hívtak életre, végül 1773-ban - a jezsuita rendnek Róma által kimondott feloszlata kapcsán - államosították Magyarországot és Erdélyt minden, jezsuita kézben volt tan- és kultúrintézetét.

E kisajátított iskolák királyi intézetekké alakítva továbbra is fennmaradtak - nem így a rendi könyvtárak. Ezeket mint a felszámolásra ítélt egyházi kultúra fegyvertárait mindenütt megszüntették. 33 kollégiumnak, illetőleg rezidenciának mintegy 60.000-70.000 kötetre rugó könyvállományát szétszították az ország újjászervezett felsőoktatási intézményei, nevezetesen a Budára, majd Pestre helyezték királyi egyetem és a vidéki királyi akadémiák között.

A felvilágosodással szövetkezett fejedelmi abszolutizmusnak ez az egyházi kultúra ellen vívott harca II. József korában érte el tetőfokát. A császár főkegyúri joga alapján feloszlatta az ország szerzetesi rendházainak többségét, közel 150 kolostort, s velük együtt szétszította könyvtáraikat is. Ezek a rendi könyvek is többnyire a különböző királyi tanintézetekbe áramlottak, de rengeteg anyag került kótyavetyére is.

Így bontotta le a teréziánus és jozefinus államra alig másfél évtized alatt mindazokat a kulturális intézményeket és gyűjteményeket, amelyeket a barokk ellenreformáció másfél évszázad alatt épített. Célját azonban csak részben érte el. Az államosított iskolák mellé nem sikerült új etatista szellemű, utilitárius tartalmú tékákat szervezni. Hiába írta elő az 1777. évi híres tanulmányi reform, a Ratio Educationis az új tanintézeti könyvtárak létesítésének irányelveit, efféle gyűjtemények a pesti egyetemen kívül sehol sem alakultak meg. Pénzügyi fedezet híján az igényes tervek közül semmi sem lett.

Ez a nagyszabású kísérlet azonban mégsem maradt hatástalan a hazai könyvtári kultúra további alakulására. A társadalomnak mind egyházi, mind világi vezető rétegei hirtelen tudatára ébredtek annak, hogy a bécsi kulturális-társadalmi újító mozgalom vitális érdekeiket fenyegeti, tehát védekezni kell ellene, mégpedig ugyancsak a korszerűség jegyében álló, de nem az abszolutizmust szolgáló új kulturális intézmények életrehívásával.

2. Új főpapi könyvtáralapítások

Hogy a jezsuita kollégiumok és a különböző szerzetesházak feloszlataival elenyészett óriási könyvtári apparátust pótolni kell, az a katolikus főpapság számára hamarosan világossá vált. Azok a püspökök, akik nem szegődtek a jozefinizmus szolgálatába, nagy erőfeszítéseket tettek a katolikus egyház művelődési szerepének megmentésére. A régi vallásos szervezetek felújítását nem látták többé célszerűnek, ezért inkább a világi társadalom számára is hasznos művelődési intézmények, főiskolák és tudós társaságok létrehozására törekedtek. Céljukat a bécsi udvar ellenállása miatt nem érték ugyan el, a tervezett intézetek nem kelhettek életre, de testet öltött legalább a tudományos felszerelés, a könyvtári apparátus. A szervező egyházfők mindenhol körültekintő, alapos gyűjtőmunkát végeztek: elsősorban a nemzetközi egyházi és világi tudományosság újabkori könyvtermését igyekeztek megszerezni, de tekintettel voltak a nemzeti kultúrát reprezentáló régi és új, nyomtatott és kéziratos művekre is.

Ez az új egyházi könyvtártípus, amelyet az alapítók világi érdeklődők használatára is megnyitni szándékoztak, legerősebben 1774-ben Pécsen valósult meg Klimó György püspök buzgalmából és bőkezűségéből.

Csaknem egyidejűleg, a hatvanas-nyolcvanas években alakult ki, körülbelül ugyanakkora mintegy 15.000 kötetnyi, de sok tekintetben korszerűbb állománnyal gróf Eszterházy Károly alapítványa, az egri püspöki könyvtár.

Főként középkori hungarika állománya révén nyert jelentőséget a nyolcvanas-kilencvenes években gróf Batthyány Ignác gyűjtőtevékenységéből létrejött gyulafehérvári püspöki téka.

Valamivel korábban, a hatvanas években kezdett kialakulni Patachich Ádám nagyváradi püspök muzeális tékája. Ez 8000 kötetnyi állományával 1776-ban Kalocsára került, ahol fejlesztését - főleg a történeti szektorban - Kollonics László érsek folytatta.

Nem kellett újjászervezni az esztergomi primási tékát; ez a 17. század óta az érsekek és kanonokok hagyatékából úgyszólván állandóan gyarapodott, s ha elkésve is, mindenkor feltöltődött az európai egyházi és világi tudományosság termékeivel. Hazai vonatkozásban pedig a legjelentékenyebb letéteményese lett a középkor és a reneszánsz kor kódex- és könyvhagyatékának. A század folyamán mintegy 20.000-25.000 kötetre nőtt állományát leghatékonyabban gróf Batthyány József primás gyarapította.

Ám mindezek az új, vagy megújuló egyházmegyei gyűjtemények - bármennyi szellemi kincset halmoztak is fel kereteik között - végül mégsem tudtak számottevő hatást gyakorolni kulturális életünk fejlődésére. Nem voltak képesek igazi, a világiak számára is nyitott intézményekké alakulni; lényegük szerint nehezen hozzáférhető, sajátosan egyházi érdekű intézetek maradtak. S ami még nagyobb baj volt: általában elakadtak fejlődésükben is; sem rendszeres utánpótlásuk, sem katalogizálásuk nem volt biztosítva. Mindinkább könyvmúzeumokká váltak, ahelyett, hogy élő használati könyvtárakká lettek volna.

3. A protestáns főiskolai könyvtárak

Protestáns oldalon a 18. század második felében a reformátusok sok viszontagságon keresztülment főiskolai könyvtárai közül csak a debreceni és a sárospataki bizonyult fejlődőképesnek. Ez a kettő messze túlszárnyalta a többi kollégiumi és líceumi tékát.

A debreceni kollégium könyvtára - a jozefinista tolerancia iskolafejlesztő légkörében és a kollégium pénzalapjának növekedésével - különösen Sinai Miklós professzor három évtizedre (1760-1790) terjedő prefektussága idején tett komoly előhaladást. Az állomány továbbra is megőrizte univerzális jellegét, és a humanista latinitásból is csak lassan bontakozott ki. Gyarapodását legfőképpen papi-tanári hagyatékoknak köszönhette. Végül is a század utolján 20.000 kötetnyi állományával és muzeális értékű kódex- és könyvkincseivel majdnem egy sorba került a legelső katolikus gyűjteményekkel. Odáig azonban a kollégium vezetői sem jutottak el, hogy a pesti egyetemi könyvtár példájára megnyissák a téka kapuit a művelt közönség előtt.

Hasonló jellegű és mértékű növekedésen ment át a sárospataki kollégium könyvtára is. Itt is főképp az oktatás lehetőségének tágulása nyújtott módot a kibontakozásra. A külföldi korszerű könyvanyag gyarapítása itt is nehezen ment; jóval könnyebben a hazaié. Különben ez a téka is fenntartotta céhszerű, zárt intézményi jellegét. Az evangélikus főiskolai könyvtárak közül továbbra is a pozsonyi és a soproni líceum gyűjteményei vitték a vezető szerepet. De a gyarapodást ezeknél is sokkal inkább régi könyvkincsek és kéziratok felhalmozódása jelentette, semmint az időszerű kulturális és szakirodalom beszerzése. Az állományok leginkább professzori és polgári hagyatékok által növekedtek.

Az erdélyi protestáns főiskolák tékái felett is meglehetősen nyomtalanul múlt el a 18. század második fele. Országos kulturális jelentőségét csak a kolozsvári és nagyenyedi református kollégiumnak, valamint a nagyszebeni evangélikus gimnáziumnak sikerült megőriznie; tékájuk azonban csak nehezen tudott lépést tartani a művelődés egyre gyorsabb ütemű haladásával.

4. Egy világi közkönyvtár társadalmi szükségessége

Az egyházi tékáknak ez az általános fejlődésképtelensége - amelyben a teológiai kultúra társadalmi vezető szerepének elmúlása fejeződik ki - kiáltó ellentétben állt a felvilágosodás hatása alatt Magyarországon is kialakult új kulturális igényekkel. A 18. század végén már múlhatatlanul szükség volt a világi irányú közműveltségnek széles körű és céltudatos előmozdítására. A feudális társadalomból tudvalevőleg erre az időre határozottan kiválasztódott egy új, laikus kultúrájú szociális réteg, a polgári eszméket képviselő értelmiség. Ez az új intelligencia hivatását nemcsak mellékesen, hanem főképpen a szellemi alkotómunkában, mégpedig a világi, s egyben nemzeti tudományosság és irodalom művelésében látta. Úgy vélte, ezen a réven lesz lehetséges az immár anakronisztikummá vált szűk kultúrájú rendi Magyarország helyén egy újat, korszerűt felépíteni. Reform-munkájának kibontakoztatása végett ezért egyre határozottabban kívánta, sürgette egy nemzeti tudományos társaság és még inkább egy mindenki számára hozzáférhető használati nemzeti közkönyvtár életrehívását.

A lelkes propagandának - amely 1790-91-ben érte el tetőfokát - meg is lett az eredménye. Mire a 18. század a 19.-be fordult - társadalmunknak az egyházak által történt majd három évszázadra terjedő folyamatos művelése után - egy nagylelkű hazafi megértéséből és áldozatából megszületett a sajátosan a hazai könyvkultúra őrizetére és fejlesztésére hivatott nagyszerű alapítvány: a Széchényi Országos Könyvtár.

Kovách Zoltán

A magyarországi katolikus egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából

A magyar könyvtárügy felelős vezetői az elmúlt két évtizedben nemegyszer foglalkoztak az egyházi könyvtárakkal, s adtak hangot annak a kívánságnak, hogy a „komoly tudományos és tudománytörténeti anyaggal rendelkező egyházi könyvtárakat éppen a kutatás érdekében jobban kellene támogatni”, mivel „a tudományos kutatás, főként a történeti jellegű kutató munkák szempontjából fontos e 30 különféle egyházi könyvtár állapota is. Állományuk csaknem 1,8 millió. Jelentős részben fontos dokumentumokat őriznek”.

E megállapításukat arra a történeti tényre alapozták, hogy a könyv és vele együtt a könyvtár, úgy jelenik meg Magyarország történetében, mint az európai új népek életében általában: az egyháziak dolgaként.

A káptalanok és a kolostorok tövében szerveződtek meg a XI. századtól kezdve az első hazai művelődési centrumok: iskolák, könyvtárak, másolóműhelyek, hiteleshelyek. Az első könyvek, a kódexek, elsősorban a liturgia szolgálatában állottak, azután a káptalani és a kolostori iskolákban az oktatást segítették, s a káptalani, kolostori élet szükségleteit elégítették ki.

A katolikus könyvtárak kialakulása

A ma is meglevő egyházmegyei és szerzetes *nagykönyvtárak* közül egy-kettőnek az alapjai középkori történelmünk kezdetéig nyúlnak vissza (pl. Esztergom, Pannonhalma), mai arculatuk azonban viszonylag későn, csak a török után, a barokk korban alakult ki: Győr 1688, Budai Ferences 1689, Pesti Piaristák és Esztergomi Ferencesek 1717, Pesti Pálosok 1742, Pécs 1746, Veszprém 1770 körül, Székesfehérvár és Szombathely 1777, Eger 1781, Kalocsa 1784, Vác 1871, Esztergomi Simor 1883.

A hazai katolikus egyházi könyvtárak barokk kori megszervezésével kapcsolatban rendkívül jelentős az 1611-es nagyszombati tartományi zsinat határozata: a püspökök és kanonokok könyveiket arra az egyházra kötelesek hagyni, amelyben székelnek, hogy így minden egyes káptalanban könyvtárat lehessen felállítani. Az elhunyt plébánosok könyvhagyatékából a plébániai könyvtárakat kell kialakítani, s az egyházfik (aeditui) kötelessége volt ügyelni arra, hogy az elhunyt plébános rokonai ne hordják szét a hagyatéki könyveket, még akkor sem, ha azokat kimutathatóan a plébános a saját költségén vásárolta meg.

A nagyszombati tartományi zsinat határozatait a püspökök és a káptalanok természetesen csak a XVIII. század folyamán tudták végrehajtani, amikor a török hódoltság után visszatérhettek egyházmegyéjük egykori székhelyére, és ott újra elindíthatták az egyházi életet.

A trentói zsinat 1563. július 15-én tartott ülésén (Sessio 23. de reformatione) intézkedett a papnevelő intézeteknek a püspöki székhelyeken történő felállításáról. Az ezekben folyó oktatómunka természetesen megkívánta a könyvtárak (az ún. *szemináriumi könyvtárak*) megszervezését is. Az elsőt, az esztergomit, Oláh Miklós állította fel 1566. május 19-én Nagyszombatban, ahol az esztergomi érsek és káptalanja akkor a török miatt székelte. Csak a török hódoltság után alapították meg a székhelyeikre visszatérő püspökök a többi papnevelő intézetet könyvtárával együtt: Székesfehérvár 1802, Budapesti Hittudományi Akadémia 1805,

Eger 1852 stb. Két szemináriumi könyvtárat századunkban szerveztek meg: Szeged 1930 és Nyíregyháza (görög katolikus) 1950.

Jelenleg hazánkban hat helyen folyik papképzés: Budapest, Eger, Esztergom, Győr, Nyíregyháza (görög katolikus) és Szeged. Ezekben az intézetekben mindenütt található könyvtár. Azokon a püspöki székhelyeken pedig, ahol nincs szeminárium, a papnevelő intézetek könyvei átkerültek a püspöki, ill. az ún. egyházmegyei könyvtárak állományába (pl. Pécs, Veszprém stb.).

A ma meglévő 21 nagyobb katolikus egyházi könyvtár mellé sorakoznak fel a *plébániai könyvtárak*. Az ezekben található anyag mennyiségi és minőségi számbavétele, védelme még a jövő feladata. Az elsősorban a barokk korban alapított plébániák sokszor igen jelentős könyv- és levéltári anyaggal rendelkeznek: néhány ősnymtatvány, antikva, valamint RMK kötet mellett főként a lekipásztorok által a teológiai oktatás és a mindennapi pasztorációs munkában használt könyvek találhatók meg szép számmal, de néha az egyéni érdeklődést tükröző ritka és értékes művek is szerepelnek.

Az egyházi könyvtárak szervezete

Szervezetileg a hazai katolikus könyvtárakat, elsősorban a 21 nagykönyvtárat, az 1969-ben felállított Országos Katolikus Gyűjteményi Központ fogja össze, Budapest székhellyel, egy országos igazgató vezetése alatt. Ennek a központnak három szekciója működik: könyvtári, levéltári és múzeumi, mindegyik élén egy-egy szakelőadóval, akik a hivatalos állami szervekkel, elsősorban az illetékes szakfelügyelőkkel együttműködve segítik a könyvtárak munkáját. A Gyűjteményi Központ működési szabályzata még az illetékes egyházi hatóság, jelen esetben a Magyar Püspöki Kar jóváhagyását várja.

A Szent István korára visszamenő hazai egyházmegyei szervezet - Hartvik és a nagy legenda szerzője egyaránt tíz püspökség alapításáról tud -, melyben szinte csak az 1777-ben felállított új egyházmegyék (pl. Székesfehérvár, Szombathely stb.) hoztak némi változást, napjainkban is összefogja egy-egy egyházmegyén belül a katolikus könyvtárügyet. Az egyházmegyei hatóság, élén a püspökkel, itt-ott a káptalan beleszólásával (pl. Esztergom), valamint a jelenleg működő szerzetesrendek előjárósága, élén a rendfőnökkel, tartja fenn ezeket a könyvtárakat, nevezi ki a könyvtárosokat. Hazánkban a legfiatalabb egyházmegye a hajdúdorogi görög katolikus püspökség (1912). Az egyházmegyei hatóságok jogköre tehát nemcsak ún. püspöki, hanem a papnevelő intézeti könyvtárakra is kiterjed, sőt a területén működő valamennyi plébániai könyvtárra. A három érseki székhely (Esztergom, Kalocsa és Eger) érseki tartományán belül a könyvtárügyre semmiféle befolyással nincs, azt az egyes egyházmegyék önállóan intézik.

A nagy katolikus könyvtárak állománya és kezelése

Az 1965-ben megjelent Könyvtári Minerva 19 katolikus egyházi könyvtárt tart számon, ezek állományának *mennyiségi* összetétele az alábbi képet mutatja:

Könyvtár	Könyv	Folyóirat	Kódex	Kézirat	RMK
BUDAPEST					
Budai ferences	19000	1200		245	
Pesti piaristák	75000	5000			500
Hittud. Akadémia	18400	1300			
EGER					
Főegyházmegyei	80800	2200	15	570	389
Szemináriumi	15500	2300			
ESZTERGOM					
Főszékesegyházi	200000	5000		1000	346
Simor	40000	1000	20	60	
Szemináriumi	14000	1500			
GYŐR					
Szemináriumi	67000	1000	15	40	
KALOCSA					
Főszékesegyházi	90000	1200		623	175
NYÍREGYHÁZA					
Szemináriumi	8000	2000			
PANNONHALMA					
Bencés főapátsági	204000	24000	13	600	500
PÉCS					
Egyházmegyei	18000	2000			
SZEGED					
Szemináriumi	14500	300			
SZÉKESFEHÉRVÁR					
Püspöki	32600	5200	5	241	160
Szemináriumi	9900	1800			
SZOMBATHELY					
Egyházmegyei	70000	2900	18	118	
VÁC					
Egyházmegyei	81200	1200			127
VESZPRÉM					
Püspöki, káptalani, szemináriumi	34800	3300	1	1	
ÖSSZESEN:	1.172.500	71.400	87	3498	2197

A fenti jegyzékkel kapcsolatban meg kell jegyeznünk a következőket:

Nem szerepel benne a budapesti Központi Szeminárium épületében elhelyezett, ún. Pálos könyvtár, az esztergomi Ferences könyvtár, valamint a győri szemináriumi könyvtár. Ez utóbbi ugyan már egyszer szerepelt a jegyzékben szemináriumi könyvtár néven, de ez az ún. győri püspöki nagyobb papnevelő intézet könyvtára, mely ma a püspöki könyvtár szerepét tölti be, nevezhető esetleg még egyházmegyeinek is. Ezenkívül van a jelenlegi papnevelő intézetben egy külön könyvtár, és ez a mai szóhasználat szerint a szemináriumi könyvtár. Székesfehérváron pedig az egy kezelés miatt a két különböző helyen levő ún. püspöki és szemináriumi könyvtárat egynek vesszük, mivel most a városban nincs szeminárium.

Első pillanatra megállapítható, hogy viszonylag igen kevés a kódex, ez azzal magyarázható, hogy a kézirattól nem különítették el a kódexeket. Esztergom pl. a XVI. sz. középéig írt 50 középkori kódex birtokában van a Főszékesegyházi Könyvtár révén. Több könyvtárnál

nem terjed ki az adatszolgáltatás az RMK kötetekre, amint ez az RMNy-ből világosan megállapítható. Antiqua anyagot külön jelzett két könyvtár: Főszékesegyházi 4000 és Székesfehérvár 489 kötetet. A budapesti Hittudományi Akadémia könyvtára 800 disszertációt, az esztergomi Főszékesegyházi könyvtár pedig még 350 térképet és 100 metszetet jelentett be.

A pontosabb felmérések most folynak: elsősorban az antiqua és a kéziratos anyag terén.

A Sajó-Soltész-féle 1970-ben kiadott ősnymtatványkatalógus jóvoltából pontosabb adatokkal rendelkezünk az inkunábulumokról. A hazai könyvtárakban (szám szerint 56-ban) 7107 példányt őriznek, ebből 20 katolikus könyvtárban 2353 példányt tartanak nyilván, tehát a hazai ősnymtatványállomány mintegy 1/3 részét. Az 1971-ben megjelent Régi magyarországi nyomtatványok 1473-1600 c. kiadvány 15 katolikus könyvtárban 104 tételt tüntet fel, mégpedig a könyvtárak mutatójában. Mind az ős-, mind pedig a régi magyarországi nyomtatványoknál figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy nemcsak a fentebb tárgyalt könyvtárak tulajdonában vannak ezek a kötetek, hanem néhány példánnyal olyanok is szerepelnek, melyekről eddig még nem történt említés, így pl. 1 inkunábulumot őriz a szécsényi plébánia, RMNy kötet található 1-1 tételben Sárospatakon, Szécsényben és Tatán a plébániai könyvtárban. A további felmérések során ez a szám még előreláthatólag növekedni fog.

A nagy egyházi könyvtárak állományának *minőségi* összetételére fényt derít a *gyűjtőkör* tanulmányozása. A gyűjtőkör szinte kivétel nélkül mindegyik könyvtárban a hittudományt és a társadalomtudományokat (filozófia, történelem, jog, irodalom) öleli fel.

E könyvtárak bizonyos értelemben lezártak, fejlesztésük ma kismértékű. Eredeti gyűjtőkörük keretében az I. világháború végéig, néhol a II. világháborúig gyarapították állományukat. Ma a legkedvezőbb helyzetben az oktatási intézményekkel összekapcsolt szemináriumi és szerzetesi könyvtárak vannak, amelyek - lehetőségeik határain belül - ma is tudatosan törekednek arra, hogy a teológiai oktatás hazai kiadványait teljességre törekvéssel, a külföldi, elsősorban német és francia anyagot válogatva beszerezzék, vétel, illetve ajándékozás révén. A többi nagykönyvtárba alkalmanként bekerülnek a főpapi (püspöki, kanonoki) hagyatékból származó könyvek is.

A katolikus egyházi nagykönyvtárakban szinte kizárólag mindenütt egyetemi vagy főiskolai végzettségű (hittudományi) egyháziak dolgoznak, ezek közül csak egy-kettőnek van külön egyetemi könyvtári *szakképesítése*, de többen elvégezték a középfokú könyvtárosi szaktanfolyamot, elsősorban az OSZK KMK keretében, néhányan viszont csak teológiai ismeretekkel rendelkeznek. Az egyházi könyvtárosok továbbképzését szolgáló, a KMK által szervezett 1 éves tanfolyamon 30 katolikus pap mélyíti el tudását elsősorban a régi anyaggal (kódex, kézirat, ős- és réginyomtatvány) kapcsolatban. A magas résztvevői szám mögött az a meggyőződés rejlik, hogy nemcsak a jelenleg könyvtárban dolgozó egyháziakat kell továbbképezni, hanem a jövőre is gondolva, az utánpótlást is biztosítani kell.

Az egyházi könyvtárak problémái

A problémák lényegében két pont köré csoportosíthatók: elhelyezés és állományvédelem. A lassan bár, de mégis gyarapodó egyházi könyvtárak raktározási gondokkal küzdenek, polcaik beteltek, nem tudják felállítani a beérkező anyagot. A legtöbbször régi épületben elhelyezett könyvtári anyag védelme sem mindig kielégítő, itt-ott különféle károsodás észlelhető, pl. szú, penész, s még mindig nincs kellően megoldva a számontartott értékek: kódex, ősnymtatvány stb. restaurálása. Államunk 1972-ben 45000 Ft-ot biztosított a művelődési tárca keretében a katolikus könyvtárak legsürgősebb restaurálási munkálatainak elvégzésére, amelyre az OSZK,

az Országos Levéltár és az Iparművészeti Múzeum laboratóriumaiban kerül sor. A szakképzett és megfelelő létszámú könyvtárosgárda hiánya okozza azt is, hogy a teljes régi anyag pontos számbavétele még mindig nem történt meg. (Ilyen állományfeltárási munkákra az állam az elmúlt évben 16000 Ft-ot adott a katolikus egyházi könyvtáraknak.) Több könyvtár fűtési, sőt világítási problémákkal küszködik, a kutatószobák, illetve termek sem kielégítőek.

Mindezek ellenére folyik a felmérő, feltáró munka, és több egyházi könyvtár igyekszik értékeit saját kiállításokon bemutatni, sőt a hazai és külföldi nagy állami kiállításokra történő kikölcsönzéssel közkinccsé is tenni. A helybenolvasók és a kutatók ellátásán túl mód nyílik a könyvtárközi kölcsönzésre, mind hazai, mind pedig külföldi viszonylatban.

A katolikus könyvtárak és a kutatás

A földrajzi megoszlást tekintve a Dunántúl, az ősi Pannónia van a legjobb helyzetben: itt 11 nagykönyvtárat találunk. Budapesten négyet, a Duna-Tisza közén hármat (Kalocsa, Szeged, Vác), míg a Tiszántúlon egyet (Nyíregyháza), Északkelet-Magyarországon pedig kettőt (Eger).

Bizonyos földrajzi egységeken, régiókon belül nemcsak lehetséges, hanem kívánatos is lenne az ugyanazon területen működő állami nagy könyvtárakkal (egyetemi, megyei) az együttműködés kialakítása. Történhet ez kettős módon: a szakirodalmat kereső kutatók igényének könyvtárközi kölcsönzés keretében történő kielégítésével, de ennek szinte előfeltétele az, hogy az állami könyvtár már bizonyos területtel kapcsolatban ismerje az egyházi könyvtár idevágó anyagát, pl. katalóguscédulák révén. A másik mód a kölcsönös könyvtárlátogatások szervezése, melyeknek keretében a könyvtári munkába való bevezetésre és a tájékoztatási együttműködésre nyílik lehetőség.

A napjainkban oly széles alapokon nyugvó honismereti mozgalom a *helytörténészek* számára a nagy egyházi könyvtárakban ideális kutatási területet talál. E könyvtárak ugyanis legtöbbször tervszerűen gyűjtötték a székvárosuk, egyházmegyéjük területén megjelent, vagy arra vonatkozó kiadványokat. Egyes helyeken a belső egyházi rendelkezés is előírta, hogy az egyházi intézmények és a pap-szerzők kötelesek az általuk kiadott munkákból 1-1, esetleg 2-2 példányt az illetékes egyházmegyei, illetve szerzetesi könyvtárnak megküldeni. A legtöbb könyvtárban megvannak a helytörténeti kutatásokhoz nélkülözhetetlen monográfiák, lexikonok, oklevélkiadások stb. A püspöki székhelyek könyvtárai mellett a helytörténeti kutatóknak nagy segítséget jelenthetnek az ugyanott működő levéltárak is. A könyvtáros néhány esetben a levéltárosi tiszttel is betölti, így még fokozottabban lehet rá támaszkodni az ilyen jellegű kutatómunkánál. A helytörténeti kutatás elsősorban a levéltárakban őrzött egyházlátogatási jegyzőkönyvekben található értékes adatokat.

Megemlítendő, hogy a teológiai vonatkozású anyag mellett igen nagyszámú a világi jellegű könyv- és folyóirat-állomány is, olyannyira, hogy pl. a Nagyszombatban székelő esztergomi káptalan ma is meglévő 1674-ben készített szakkatalógusa 2891 kötetet tartalmaz, ebből 1524 a világi és mindössze 1367 a hittudományi mű. A világi jog és történelem mellett a társadalom- és orvostudomány kapta a legrangosabb helyet a bölcsellettal együtt, míg az irodalom aránylag kevesebb. És ez az anyag túlnyomó részben még ma is megvan az esztergomi főszékesegyházi könyvtár ún. Fugger-Lippay-Szelepchényi gyűjteményében.

A komplex kutatás, amely a legkülönbözőbb szempontokat figyelembe veszi, mint pl. possessor, bejegyzések, kötés, díszítés, még számos értékes adattal gazdagíthatja ismereteinket. Legyen szabad hivatkoznom pl. a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár 311. számú kódexére, melyről a kötéskutató és az írásszakértő együttes munkával mutatta ki, hogy Vitéz János könyvtárának egyik darabja, amelyet Esztergomban írtak és kötöttek 1470-ben és Vitéz

kezevonásait is megőrizte a széljegyzetekben. Két másik példa: az esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár őrzi mindkét középkori iskolai jegyzetünket: a magyarországi iskolás-könyvet a XII. század első feléből és az ún. Szalkai-kódexet. Az előbbit 1961-ig csak úgy tartották számon, mint az Énekek Énekéhez írt kommentárt, melybe feljegyezték az első nyolc Árpád-házi király temetkezési helyét, a másik igazi értékére csak akkor derült fény, amikor módszeres, oktatástörténeti feldolgozását elvégezték.

A sokszor szinte felbecsülhetetlen értéket jelentő katolikus egyházi könyvtárak körülményeikhez és lehetőségeikhez mértén rendelkezésére állnak azoknak, akik a magyar múltat akarják tanulmányozni. E könyvtárak is szorosan hozzátartoznak a nemzeti vagyonhoz, s mivel az egyház anyagi teherbíró képességét megfelelő fenntartásuk, feltárásuk, gondozásuk meghaladja, fokozottabban rászorulnak arra, hogy a hazai művelődésügyre oly sokat és nagylelkűen fordító államunk lehetőségeihez képest támogassa őket. Az egyházi könyvtárak ezt a gondoskodást azzal tudják viszonzni, hogy a bennük őrzött értékek feltárásával sok kutatónak szereznek őszinte örömet, és így szolgálják a hazai tudományosságot.

Újszászy Kálmán

A magyarországi református egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából

A könyvtárak típusai

A magyarországi református egyházi könyvtárak egyházközségek és egyházkerületek. Ezeknek, valamint az egyházközségek, egyházmegyék és egyházkerületek tulajdonában levő irat-, illetve levéltáraknak, továbbá a református egyház múzeumügyének és műemlékvédelmének központi felügyeleti és irányító szerve az Országos Református Gyűjteményi Tanács, amely a magyarországi református egyház zsinatának megbízásából az illetékes állami hatóságokkal egyetértésben működik.

A közel 1300 anya-, társ- és fiókegyházközség könyvállományának számbavétele folyamatban van. Az addigi adatokra támaszkodva 70-80.000-re tehető a református *egyházközségek* tulajdonában levő művek száma. Ezeknek jelentős részét az ún. Parochiális Könyvtár-sorozat kötetei képezik, továbbá a hivatalos egyházi hetilapok és folyóiratok. Az utóbbiak nemcsak az egyháztörténeti, hanem a helytörténeti kutatás szempontjából is figyelmet érdemelnek.

A református egyházközségi könyvtáraknál külön-külön jóval jelentősebb a *27 egyházmegyei* könyvtár, bár állományuk számszerűleg legfeljebb a negyedét teszi ki amazokénak. Máig érződik rajtuk, hogy a magyar vidék olvasókörével egyidőben, a múlt század folyamán születtek, s így keletkezésük az egyházmegyék lelkipászorainak önképzésével is összefügg. Állományukat a kiegészítés után nyomtatásban is megjelentetett egyházmegyei gyűlési jegyzőkönyvek teszik történeti szempontból is értékes forrásanyaggá. Nagyobb részüket egyházmegyei könyvtáros gondozza, ezért kezelésük, fenntartásuk az egyházközségi könyvtárakénál tervszerűbben történik. Több olyan van közöttük, amelyik az egyházmegye területén működött valamikori partikulák, algimnáziumok, lelkészi körök könyvállományát is magába olvasztotta és könyvgyűjtő esperesek, lelkészek könyvtárának töredékeit őrzi. Az ilyenekben a 18-19. század elsősorban teológiai irodalmán túl antikvákkal is találkozunk.

A magyarországi református egyház könyvállományának mennyiségileg és minőségileg jelentősebb hányadát azonban az *egyházkerületi* könyvtárak tartalmazzák. A négy egyházkerület mindegyikének megvan a könyvtára, mint ahogy megvan a levéltára és múzeuma is. Ezeket kerületenként az Egyházkerületi Tudományos Gyűjtemények foglalják szervezeti és igazgatási egységbe. Vezetőiknek, a gyűjteményi igazgatóknak feladata a kerületeken belül hálózati központokként is működő könyvtárak, levéltárak és múzeumok munkájának és szolgáltatásainak irányítása, koordinálása. A gyűjteményi igazgatók, továbbá a négy egyházkerületi gyűjteményi előadó, az állami könyvtárügyi, levéltárügyi, múzeumügyi és műemlékügyi szerveknek egy-egy, a főhatóságuk által kinevezett szakembere, a zsinati iroda képviselője és a Tanács elnöke mint az Országos Református Gyűjteményi Tanács tagjai együtt a magyar református gyűjteményügynek, tehát ezen belül a református egyház könyvtárügyének is a felelősei.

Az egyházkerületi könyvtárak kialakulása és profilja

Az egyházkerületi könyvtárak funkcióját a fenntartó egyházkerületben, illetve a magyarországi református egyházban, s ezeken túlmenően a magyar könyvtárak sorában állományuk anyaga határozza meg, ami viszont mennyiségben és minőségben is a könyvtárak múltjának, közelebbről keletkezésük idejének és máig fennmaradásuk körülményeinek a függvénye.

A négy egyházkerületi könyvtár közül a szervezetenleg legfiatalabbnak: a Dunamelléki Egyházkerület budapesti könyvtárának szívet képező Ráday-könyvtár is erős 16. századi bázissal rendelkezik; Pápán pedig a sok viszontagságon átment Dunántúli Egyházkerületi Könyvtár joggal származtatja magát a reformáció századából. Ugyanebben a korban keletkezett Debrecenben a Tiszántúli Egyházkerület könyvtára is, és a Tiszáninneni Egyházkerületé Sárospatakon; nem zárhatjuk ki annak valószínűségét sem, hogy elődeik középkorvégi plébániai vagy kolostori iskolák könyvtárai is lehetnek.

Az egyházkerületi könyvtáraknak közös jellemzőjük ugyanis, hogy iskolákkal együtt, ezek tanítói, nevelői célkitűzéseinek szolgálatában indultak, s évszázadokon át ezeknek az iskoláknak, történeti nevükön kollégiumoknak a sorsában osztoztak. Köztudott, hogy fejlődésük a keleti országrészekben volt zavartalanabb, ahol a török háborúk súlypontjától távol estek, és a szomszédos Erdélyre támaszkodva fennakadás nélkül növekedhettek jelentős intézményekké. Iskolájukkal egységben mindig tükrözték annak szellemiségét, színvonalát és tudományos igényeit, de ugyanakkor formáltak is ezeket. Sőt, részben az iskola növendékei útján, részben egészen korán jelentkező egyfajta nyilvánosságukból következőleg, az országrész szellemi arculatának alakítóivá lettek könyvanyagukkal, amely szinte a 18. század végéig nem különbözött lényegesen a nyugati protestáns főiskoláktól, egyetemektől. Az pedig, hogy a debreceni és sárospataki kollégiumok könyvtárai a 18. század végén már 10.000-en felüli kötetszámmal rendelkeztek, s még e századnak utolsó harmadában, szakítva a csupán a tanítási munka szolgálatában álló könyvtárkonceptióval, érdeklődésükkel elsősorban a régi magyar könyvek felé fordulva, *gyűjtőkönyvtárakká* lettek, azt eredményezte, hogy állományukat egy-két évtized alatt megkétszerezték, s ezáltal a 19. sz. előtti tudományos könyvanyagának magyar rezervoárjaivá fejlődtek.

A kollégiumi könyvtáraknak ez az iskolai megkötöttségektől függetlenül könyvtárszemlélete, önállósulásra törekvése tovább élt a 19. sz. második felében is. Mögötte széles horizontú könyvtáros-professorok állottak, akiktől nem volt idegen az az elgondolás sem, hogy a fővárosra összpontosított művelődési politika ellensúlyozásaként könyvtárak továbbfejlesztésével városukat a táj kulturális központjává erősödni segítsék. Miután azonban ennek a fejlesztésnek során hamar nyilvánvalóvá lett, hogy az egyre duzzadó könyvtermeléssel még az egyes tanszakok, a bölcsészet, jog, teológia, tanítóképzés stb. területén sem tudnak lépést tartani, tiszteletre méltó előrelátással és arányérzékkel arra igyekeztek, hogy legalább az ezekben az évtizedekben virágzásnak indult, elsősorban magyar nyelvű, *szakfolyóirat*-irodalmat gyűjtsék be lehetőleg teljesen. Szinte az I. világháború végéig töretlen volt a kollégiumi könyvtáraknak ez a szerzeményezési politikája, minek következtében a jobbra külföldi teológiai és filozófiai folyóiratok mellett, elsősorban a társadalom-, irodalom- és történettudományok terén, olyan gazdag anyag halmozódott fel állományukban, amely tovább erősítette jelentőségüket és használhatóságukat a tudományos kutató munka vonalán.

A kollégiumi könyvtáraknak az önállósulás irányába fejlődése, különböző indokokkal ugyan, de egyöntetűen a felszabadulásra következő esztendőben fejeződött be. Debrecenben az állomány nőtt annyira, hogy nem fért el tovább eddigi keretei között: annál is inkább, mert az intézeti ágak könyvtárainak a gyarapodása sem állott meg. A Duna-mellék könyvtárának

alapját egyébként is az egyházkerület vetette meg, kollégium sohasem volt mellette. A pápai és sárospataki könyvtárak mellett viszont megszűntek az egykori főiskolai tagozatok, s ezért akkor is a saját lábukra kényszerültek volna állni, ha már korábban is nem erre mutat fejlődésük. Amint Debrecenben és Budapesten történt, a hozzájuk társuló kerületi levéltárakkal és múzeumokkal együtt a kerület Tudományos Gyűjteményeiben találták meg azt az új keretet mindketten, amely létüket és egészséges továbbfejlesztésüket biztosította.

Ennek a továbbfejlődésnek az a legjellemzőbb vonása, hogy a református egyházkerületi könyvtárakká átminősült egykori kollégiumi könyvtárak a kurrens teológiai könyv- és folyóiratanyag beszerzésén túl nem a máris az egymilliót megközelítő állományuk fokozott ütemű gyarapítására helyezik munkájuk súlypontját. Ám ha erre nincs is többé szükség, annyi azonban így is feladatuk maradt, hogy századok alatt kialakult profiljukhoz ne legyenek hűtlenek, hanem ezt ha a legszerényebben is, de helyes szerzeményezési gyakorlattal, nem utolsósorban ajándékok, hagyatékok elfogadásával épségben tartásuk, s amennyiben e profilon túl valamilyen rájuk jellemző különgyűjteményük volna (mint a Papensia Pápán, az Értesítőtár Debrecenben, s a magyar nyelvű protesztantikák mind a négy könyvtárban), ezeknek továbbfejlesztésére különös gondjuk legyen.

A *profiltartásnak* másik, az egyházkerületi könyvtárakat a gyarapítás említett módjainál is kötelezőbb formája a már meglévő állomány hiányainak pótlása, kiegészítése. Az volna ugyanis kívánatos (és ebben a Könyvelosztó is segítségükre lehet), ha még gazdagabban lenne képviselve állományukban a profiljukban elhelyezhető 17-18. századi könyvanyag. Ennél is fontosabbnak bizonyul azonban a provenienciával bíró folyóirat-állomány kiegészítése és az elmaradtaknak, ha a profil teljesebbé tétele szempontjából lényegesek, utólagos beszerzése. Mennél teljesebb ez az anyag, annál értékesebb az állomány, és annál hatékonyabban töltheti be feladatát az egyházon belül kibontakozó tudományos (főleg egyház- és gyülekezettörténeti, valamint teológiatörténeti) kutatásban, egyúttal annál használhatóbban vehető figyelembe a magyar könyvtárpolitika terveiben is.

Az egyházi könyvtárak és a regionális ellátás

A református egyházkerületi könyvtáraknak ilyen figyelembevételre főleg a *regionális könyvtári* tervezésnél természetes, mivel ezzel a könyvtárak (állományuknak szinte kétharmadát kitevő társadalomtudományi, irodalmi és történeti anyagokkal) mindig is igyekeztek kielégíteni egy nagy táj vagy éppen országrész tudományos kutatóinak igényeit. Ez a nyitottságuk nem szűnt meg napjainkban sem, szükségességének mértéke és módja azonban nyilván függ az országrésznek tudományos könyvtárakkal való ellátottságától.

A *tiszántúli* Egyházkerület könyvtára (Debrecen) a századelőn melléje települt Egyetemi Könyvtár állományát elsősorban RMK-ival és antikváival, a felvilágosodás korának irodalmával, valamint gazdag iskola- és helytörténeti gyűjteményeivel egészíti ki ma is, és egészítheti ki a jövőben is; újabb kori állományával pedig könnyíthet az Egyetemi Könyvtár erős igénybevetettségén. Kooperációjukat addig is kettejük közös bizottsága gondozta, s ez segítette azt az együttműködést, amely egészen a könyvtárak állományának közös nyilvántartásáig és az egyházkerületi könyvtárnak az Egyetemi Könyvtár részéről a standard magyar tudományos munkákkal feltöltéséig vezetett és vezet.

Bár a Budapesten megtelepült országos könyvtárak túlnyomórészt birtokában vannak azoknak a munkáknak, amelyeket a Dunamelléki Egyházkerület *Ráday* Könyvtára őriz, mégis, raritásain túl is, joggal úgy tartják számon anyagát, mint ami nem csak értékénél fogva, hanem

könnyen hozzáférhetőségével is mindig hasznos segítőtárs még a könyvtárakkal legjobban ellátott fővárosban is.

Ebben az összefüggésben egészen más a pápai és sárospataki könyvtárak helyzete. A *Dunántúli* Egyházkerület könyvtára olyan országrészben van, amely történeti könyvtárakkal sűrűn teleszórta. Ezek azonban kevés kivétellel a római katolikus egyház tulajdonai, s ha közreműködésükkel a táj társadalmi, irodalmi, történettudományi könyvellátottsága javulna is, nem pótolhatják a pápai református könyvtárnak a római katolikus könyvtárakétól különböző jellegű, s az egész országrészben egyedülálló profillal rendelkező, a nyugati protestáns kultúrákkal való kapcsolata jegyében formálódott anyagát.

Mind az országos, mind a regionális könyvtárügy szempontjából a pápai könyvtárénál is kiemelkedőbb volt a szerepe eddig is és lehet ezután is a Tiszáninnen EGYHÁZKERÜLET könyvtárának *Sárospatakon*. A Tiszán innen ugyanis az az országrész, amelynek központjában, Miskolcon, az alig két évtizedes múlta visszatekintő és a tudományos könyvtárak munkakörével felruházott Megyei Könyvtár még akkor is szegény a társadalom-, irodalom- és történettudományi kutatásokhoz szükséges könyv-, folyóirat- és kéziratanyagban, ha a helybeli, s egykor egyházi kézen volt középkorok könyvtárak megmaradt részlegeivel igyekszik magát kisegíteni. Hazánkban ezen az országrésznyi nagy táján (szemben a Dunántúllal) egyházi könyvtár is csak kettő van, szerencsére földrajzilag jó elosztásban: Egerben a volt Líceumi Könyvtár, s az egykori Főiskolai, most Egyházkerületi Nagykönyvtár Sárospatakon. Ez utóbbi a benne elhelyezkedő vagy mellette, de az Egyházkerületi Tudományos Gyűjteményeken belül felnőtt külön tárral, mindenekfelett azonban 17-19. századi társadalom-, irodalom- és történettudományi anyagával, valamint a felszabadulás óta szinte teljessé fejlesztett folyóiratsoraival akkor is elhelyezhető egy regionális könyvtártervezésben, ha fekvésénél fogva a régió belül elsősorban az országrész keleti szárnyának tudományos könyvellátásában vállal állományának megfelelő szerepet. Így tartja számon a Debreceni Egyetemi Könyvtár is, amely főleg a gyakorló tanárnövendékek és a szakdolgozatokat készítő egyetemi és főiskolai hallgatók segítésére a könyvtár történeti, társadalmi és irodalmi profilját letéti könyvekkel hangsúlyozza, s ezzel felhívja a figyelmet az egyházi könyvtáraknak az országrészek határain is túlnyúló kooperációs lehetőségeire.

Végül egészen feltűnően jelentkezik a regionális és egyházi könyvtárak együttműködésének lehetősége egy olyan református egyházi könyvtárnál, amely ugyan egyházközségi tulajdonban van, de állományának mennyiségénél, minőségénél és nem utolsósorban múltjánál fogva az egyházi tudományos könyvtárak kategóriájába tartozik. A *kecskeméti* református egyházközség könyvtára ez, amelyet a Megyei Könyvtár segít abból a célból, hogy 30.000-en felüli, túlnyomórészt 16-19. századi anyagával a megyeszékhelyek és Bács-Kiskun megyének művelődését szolgálja, közelebbről, hogy együttműködésükkel a Megyei Könyvtár bázisává lehessen egy kialakítandó szellemi műhelynek.

Kecskemét példája mutatja, merre kell hogy vezessen a regionális központok, alközpontok könyvtárainak és a területükön vagy azokon kívül működő református egyházi könyvtáraknak, közelebbről az egyházkerületi könyvtáraknak útja. Egymás felé! Kétségtelen, hogy a regionális könyvtárközpontoknak szükségük van az egyházi könyvtárak történeti, társadalomtudományi stb. anyagára. De az is kétségtelen, hogy az egyházkerületi könyvtáraknak sem közömbös, hogyan helyezkednek el a regionális könyvtártervezésben, ha a százados gyakorlatnak, nyilvánosságuknak továbbra is megfelelni akarnak, s könyvmúzeumok - bár ez a szolgálat sem kis jelentőségű - vagy egészen exkluzív szakkönyvtárak helyett (történeti múltjukból adódó szükségszerűséggel) a jövőben megfelelő szinten és mértékben képesek vállalni a részvételt országrészüik művelődésének szolgálatában.

Együttműködési elvek

Így lesz a kooperáció lehetőségének, méreteinek, módozatainak eltervelése, majd gyakorlati megvalósítása a regionális irányba haladó magyar könyvtárügynek, de éppúgy a református egyházkerületi könyvtáraknak egyik legjelentősebb, mert legmesszebbre mutató gondja. Nyilvánvaló, hogy ennek az együttműködésnek (főleg a helyi adottságoktól függően) a négy egyházkerületi könyvtárnál különbözően kell megformálódnia, bizonyos szempontoknak mégis mindegyikük esetében célszerű érvényesülniök.

Ilyen szempont elsősorban az, hogy az együttműködés ne gyengítse, hanem erősítse a régió területén elhelyezkedő egyházkerületi könyvtárnak tudományos műhely jellegét. Tehát pl. az együttműködést megkönnyítő központi cédulakatalógusnak, a könyvtárközi kölcsönzés figyelembevételével is, azzal a fő céllal kell elkészülnie, hogy segítségével a régió központi könyvtára rátelepíthessen bizonyos kutatásokat az egyházkerületi könyvtárra. Ha ez nem történik meg, akkor az egyházkerületi könyvtárak abba a látszatba kerülnek, hogy fiókkönyvtárai vagy csupán kihelyezett raktárai a régió központi vagy egyéb könyvtárának. Mondanunk sem kell, hogy az ilyen látszat méltatlan volna múltjukhoz és előnytelenül az egyházkerületi könyvtárak működési helyének szellemi életét.

Szorosan ide kívánkozik a kölcsönösség szempontjának hangsúlyozása is. Megint a cédulakatalógusra gondolva, ez a kölcsönösség azt teszi kívánatosná, hogy ne csupán az egyházi könyvtárak készítsék és helyezték el közérdeklődésre számot tartó anyaguk jegyzékét a régió más könyvtárában, elsősorban a központi könyvtárban, hanem ezek is rendelkezésre bocsássák a magukét, hogy így az általánosan kötelező szabályok betartásával bár, de a könyvtárközi kölcsönzés valóban kölcsönös lehetne.

Az is magától értetődő és a négy egyházkerületi könyvtárra egyaránt alkalmazható szempont, hogy az ilyen valódi kölcsönösség is csak úgy működtethető eredményesen, ha a szükséges személyi, dologi és eszközi feltételek mindkét részről adva vannak. Különösen az egyházkerületi könyvtárak vonatkozásában fontos ezt hangsúlyozni, mint amelyek közismerten szerényen dotáltak; tehát sem a regionális tervbe való bekapcsolásukból adódó többletmunkát, sem az ezzel járó többletkiadásokat nem tudják teljes egészükben vállalni, s így rászorulnak a regionális központi könyvtárnak (vagy, mint ez Kecskemét esetében történik, magának az érdekelt régióknak) az alkalmi vagy állandó, illetve rendszeres segítségére.

És még egyet kell az együttműködésnél hangsúlyoznunk: azt a függetlenséget ti., amelyet a regionális könyvtári szolgáltatásban részt vevő egyházkerületi könyvtár számára a regionális tervezés nyilván biztosít. Azt jelenti ez, hogy az egyházkerületi könyvtárak a régió többi könyvtárával - megengedve, sőt kívánatosnak tartva egyikük elsőségét - nem az alárendelés, hanem a mellérendelés állapotában kell hogy legyenek; a másik könyvtárt nem kiszolgálják, hanem azzal együtt a magyar könyvtárügyet szolgálják olyan szervezetben, amilyenben a regionális könyvtártervezésen túl a magyar művelődésügy szükségesnek látja. Csak így őrizhetik meg sajátosságaikat; márpedig, amint láttuk, éppen ez az anyagukban, tájukra vonatkozó hatásukban megmutatkozó, múltjuk által formált sajátosságuk az, ami a velük való együttműködést egy regionális, sőt országos könyvtártervezésen belül szükségessé és érdemessé teszi.

A könyvtári állomány nagysága

Ezt a vonzó hatásukat erősíti, sokrétűségük mellett, anyaguk mennyisége is. Ez utóbbiról ugyan nehéz egységes képet alkotni, mivel évszázadok alatt, egymástól függetlenül fejlődve, történetük, körülményeik által indokoltan, nem csupán állományuk mennyiségében mutatnak jelentős eltérést, hanem nyilvántartásuk módjában is.

Az eltérésekre figyelve, mégis megközelítő pontossággal - a sajátosságokra mindenütt rámutatva - az 1971. évről készült beszámolók alapján a következő kép vázolható fel a református Egyházkerületi Könyvtárak állományának mennyiségéről:

Dunamelléki Egyházkerület könyvtára, a budapesti Ráday Könyvtár állománya a duplumanyag nélkül 134.540 könyvtári egység. Ebben a könyvtárban a folyóiratokat a könyvállománnyal együtt raktározzák és tartják nyilván. Ugyanakkor, szintén egy régebbi gyakorlatból folyóan, a kéziratanyagot a Ráday Levéltár kezeli; ennek mennyisége tehát nem szerepel a könyvtári egységek között.

A Dunántúli Egyházkerület könyvtára Pápán (szintén a duplumanyag kivételével) 104.000 könyvtári egységet tart nyilván. Az egység ez esetben egyformán vonatkozik a könyvekre, folyóiratokra és a Papensia helytörténeti gyűjteményre, mivel folyamatban levő átrendezésük miatt csak a különválasztásuk történt meg eddig, saját nyilvántartásuk azonban nincsen.

A Tiszáninneni Egyházkerület könyvtárának, Sárospatakon, a teljes állománya 230.079 egység. Ebből 198.121 a könyv, folyóirat, kézirat; a többi a Kisgyűjtemények, azaz a térkép-, gyászjelentés stb. gyűjtemények körébe tartozik (31.958 db). Ez a könyvtár az, amelyben a kötetek száma kevesebb a műveknél, abból következőleg, hogy a múlt században, takarékoság okából, több művet egy kötetbe fogtak össze, s ezért a könyvtár, megjegyezve mindig a kötetek számát is, könyvállományát művekben mutatja ki. Sárospatakon a kifejezetten helytörténeti jellegű aprónyomtatvány- és plakátgyűjteménynek (22.688 db) az Egyházkerületi Gyűjtemények adattára a gazdája. Nem vezet nyilvántartást ez a könyvtár a másodpéldányokról, de külön raktárhelyiségben tárolja a hozzávetőlegesen 40.000, nagyobbrészt egyházi jellegű könyv- és folyóiratduplumot.

A Debreceni Nagykönyvtár, a Tiszántúli Egyházkerület féltett kincse, 526.285 darabnyi állományról tesz jelentést (ebben nem foglaltatik a mintegy 120.000 duplum). Az állományból 359.018 db a könyv és füzet, 31.292 a folyóirat, 35.459 a kézirat és 100.516 az aprónyomtatvány. Míg Budapesten a Ráday Levéltárban vannak a kéziratok is, addig Debrecenben a kollégiumi irat- és levélanyag jelentős részét a könyvtár kéziratára őrzi. Ez magyarázza nála az egyénként magasnak tűnő kéziratmennyiséget.

A Kecskeméti Református Könyvtár viszont a duplumokat és a csonka, meghatározatlan könyveket (együtt 11.329 db) is beleszámítja a könyvtár állományába, amely így csaknem 43.000 egység. Itt a könyvtár duplumanyagának nagy mennyiségét részben a régi, kecskeméti iskolai értesítők, részben a Ráday Könyvtár duplumanyagának ide lehelyezett és itt nyilvántartott részlege (5000 db) magyarázza. A könyvtár kezelésében levő egyházközségi levéltárat, az éremgyűjteményt, valamint az egyházi néprajzi tárgyakat külön tartják nyilván.

Az öt református egyházkerületi, ill. egyházi könyvtár állománya tehát összesen 1.026.217 könyvtári egység, amelyből 893.743 a könyv, folyóiratévfolyam és a kézirat. A duplumanyag hozzászámításával az öt könyvtár állománya együttvéve 1.221.000 egységre tehető. A statisztikai helyzetképet az alábbi táblázat teszi szemléletesebbé:

Könyvtár	Jelentett állomány (egység)	Duplumanyag (egység)	Könyvtári állomány összesen
Ráday Könyvtár	134.540	5.720	140.260
Pápa	134.000	18.000	122.000
Sárospatak	230.079	40.000	270.079
Debrecen	526.285	120.000	646.285
Kecskemét	31.313	11.329	42.646
Összesen	1.026.217	195.049	1.221.266

Papp Ivánné
A magyarországi evangélikus egyház könyvtárai
és a tudományos kutatás

A magyar evangélikus egyház számbelileg jóval kisebb, mint a katolikus vagy a református, és ez a kisebb számú evangélikusság is általában szórványszerűen él. Ebből a helyzetből a nagyobb egyházakétól eltérő egyházszerkezeti formák következnek, amelyek bizonyos mértékig befolyásolják mind az egyes intézmények, mind a gyűjteményi munka lehetőségeit. A mintegy 320 gyülekezetet 16 egyházmegye fogja össze, ezek élén az esperesek állnak. 8-8 egyházmegye alkotja a két - Déli és Északi - egyházkerületet, amelyeket egy-egy püspök vezet. A legfelső egyházkormányzati feladatokat az Országos Presbitérium megbízásából az Országos Egyházi Elnökség látja el, ennek élén az egyház püspökelnöke és a nem-lelkész országos felügyelő áll. Az egyház különböző intézményeket és osztályokat tart fenn, diakóniai intézeteket, Teológiai Akadémiát, sajtóosztályt stb., valamint az Evangélikus Országos Levéltárat, az Evangélikus Országos Könyvtárat és a közelmúltban alakult Evangélikus Országos Múzeumot.

A gyülekezeti könyvtárak és állományuk

Az evangélikus könyvtárak elsősorban abban különböznek más egyházi könyvtáraktól, hogy az egyetlen központi könyvtár kivételével valamennyi gyülekezeti könyvtár, tekintet nélkül állománya jellegére vagy méreteire. A könyvtári állományok kialakulását, összetételét, a könyvtárak funkcióját és folyamatos működését igen sok összetevő befolyásolta. Az egyháztörténet nehéz századait tekintve érthető, hogy alig néhány kisebb és csak egy nagy könyvtár, a soproni, található ma is ugyanabban a gyülekezetben, amely annak idején alapította. Az egyházi élet meg-megszakadó folyamatossága természetesen erősen kihatott a könnyen rongálódó veszendő könyvre és egész könyvgyűjteményekre is. Meg kell azonban említenünk, hogy könyvtárainkra is érvényes az, ami az egész evangélikus egyházat jellemzi, hogy méreteit felülmúlják a hazai kulturális és általában a közéletben végzett szolgálatai. Könyvtárakról szólva: jelentős értékek vannak kevésbé ismert kis gyülekezetekben is, és szórvány-területeken is akad példa igen jó minőségű feltáró munkára.

Bár nem az állomány mérete a legfontosabb kritérium, az áttekinthetőség kedvéért mégis ennek alapján vesszük sorra gyülekezeti könyvtáraink egyes csoportjait.

A legtöbb *kis- és közepes méretű* könyvtár a 19. században keletkezett, s nem egy esetben sikerült reformkori vagy valamivel későbbi könyvanyagát megőriznie. Jó érzékkel ide gyűjtötték az elődök a korábbi értékes nyomtatványokat is, és a kis könyvtár azután vonzotta a hagyatékokat, ajándékokat. Állományuk zöme 19-20. századi teológiai és áhítatossági irodalom. Jelentősebb könyvanyagot mintegy 100-120 ilyen kisebb könyvtár őriz, muzeális értékű darabokat vagy együtteseket 45 gyülekezeti könyvtárban, 22 helyen pedig 16. századi vagy RMNY-anyagot is találunk. Elsősorban olyan gyülekezetek ezek, amelyek a 18. század végén artikuláris helyen voltak, ahol korábban nevezetes iskolák, intézmények vagy testületek működtek. Több esetben a ma nem nagy gyülekezet korának jelentős művelődési vagy egyházi központja volt mind földrajzi, mind szervezeti tekintetben. E kis és közepes nagyságú könyvtárakban nagyon eltérő lehet a muzeális értékű könyvek száma és az egyéb könyvanyag aránya. Esetleg csak egy-egy darabot őriznek, mint a régi alapítású kis gyülekezetek közül

Csönge és Fancsal, vagy a 20. században keletkezett nagyvárosi gyülekezetek, mint *Szeged* vagy *Budapest-Kelenföld*. Más helyeken viszont összefüggő értékes állományrészek is vannak, mint pl. a neves evangélikus lelkészcsalád, a Perlakyak könyvei. Muzeális értékeket őriznek többek között *Békéscsaba*, *Kecskemét*, *Kőszeg*, *Kővágóörs*, *Sárszentlőrinc*, *Tét*, *Vadosfa*; sőt a távolabb álló számára talán meglepő módon, 16. századi nyomtatványokat találunk *Nagybörzsöny* (6 db) és *Nemeskér* (16 db) gyülekezeti könyvtárában is. A felsoroltak általában nem fejlődő gyűjtemények, a gyülekezet csak éppen hogy megfelelő elhelyezést és a lelkész személyében az őrizetet tudja biztosítani.

A *nagyobb méretű gyülekezeti könyvtárak* valamennyien muzeális értékek lelőhelyei. Állományuk 2.800-8.500 könyvtári egységig terjed. Legjelentősebb közülük a *soproni* gyülekezeti könyvtár; állománya mintegy 6.000 egység, 25 ősnymtatványt és 20 RMNY-t őriz. Ismert és legfontosabb lelőhelye a reformáció-kori nyomtatványoknak, elsősorban Luther korai kiadásainak. A kiemelkedő könyvtári értékek feldolgozása célhitel-támogatással folyik, azonban nemcsak az egyes muzeális értékű darabok, hanem az egész együttes jelentős, még akkor is, ha az állomány jórészt egy hajdani nagyobb gyűjtemény töredékeiből áll: az egykori evangélikus líceum teológiai könyvanyagából. A gyűjtemény szakképzett, de részmunkaidős könyvtárossal is rendelkezik. A tudományos kutatást a gyülekezeti könyvtáron kívül a Berzsényi Dániel Gimnázium könyvtára - a régi líceumi könyvtár utóda - is érdekli. A két gyűjtemény szervesen kiegészíti egymást: az anyag kisebb, teológiai része a gyülekezeti könyvtárban, a többi tudományághoz tartozó pedig a líceum jogutódja, a gimnázium könyvtárában tanulmányozható a kiemelkedően értékes, szakszerűen bemutatott kéziratos és tárgyi emlékanyaggal együtt, az ismert iskolatörténeti gyűjteményben.

A *győri* gyülekezeti könyvtár állománya mintegy 8.500 kötet, 16. századi és régi magyar nyomtatványain kívül különleges értékei a magyar pietizmus nyomdatermékei. Ezek adják a gyűjtemény egyéni színét - a pedagógiatörténet is értékes forrásokra találhat bennük.

A *miskolci* gyülekezeti könyvtár kb. 8.000 kötetet őriz, közte 18 hungaricumot 1800 előttről, és 107, főként német területekről származó antikvát.

A *pápai* gyülekezeti könyvtár állománya mindössze 2.800 kötetnyi, azonban a felmérés első adatai szerint is 21 RMNY, 13 antikva és más muzeális értékű könyvanyag van birtokában. Külön említésre méltók a protestáns teológiai disszertációkat tartalmazó gyűjtőkötetei. A könyvtárat szakképzett, részmunkaidős lelkész-könyvtáros gondozza.

A *Budapest Rákóczi úti* szlovák gyülekezet 8.000 egységnyi gyűjteménye egészen más jellegű, eredetét ugyanis a 19. század elején, a Deák téren egyidejűleg működő három gyülekezet egyikére vezeti vissza, tehát őrizi Jan Kollár működésének emlékeit mind levéltári, mind pedig könyvtári anyagában. Ezért a szlovák kutatók is számontartják. Állományának nagy százaléka a 19. századból való, de van pl. 5 mű a 16. századból is. Könyvtáros sajnos nincs.

Az egyetlen *nem gyülekezeti* keretekben működő evangélikus egyházi könyvtár az *Evangélikus Országos Könyvtár*. Állománya mintegy 110.000 könyvtári egység. A könyvtár mai keretein belül több külön katalogizált és raktározott könyvtárat kezelünk és egy 21.000 műből álló heterogén részleget, amely hagyatékokból, ajándékokból, megszűnt könyvtárak töredékeiből áll. A könyvtár állománya többségében teológiai jellegű, de ezen kívül tekintélyes mennyiségű keresett irodalmi - történeti anyaggal is rendelkezik. Néhány szó a könyvtár legfontosabb gyűjteményeiről.

A *Podmaniczky-Dégenfeld* könyvtár, amelyet 1929-ben eredeti berendezésével együtt az evangélikus egyháznak ajándékoztak, lényegében Könyvmúzeum. Egykori tulajdonosai Kiskartalon tudatos gyűjtőtevékenységet folytattak; a kb. 25.000 mű között megtalálhatók más

családok könyvtárának töredékei is, és nyoma van rendszeres hungaricum-vásárlásnak is. Muzeális értékű könyveink java része ennek a gyűjteménynek köszönhető.

Ugyancsak külön kezeljük a *régi és ritka* könyvek gyűjteményét: 900 kötetben 1567 művet. Részben a Podmaniczky könyvtár, részben más gyűjtések anyagából (pl. Kovács Sándor hajdani püspök Luther Könyvtár és Múzeum kezdeményezése) állították fel majd két évtizede.

Külön részleg az *Evangelikus Teológiai Akadémia* régi és új könyvtára. A *régi* a soproni ev. Teológiai főiskola (majd fakultás) könyveit tartalmazza: az egykori kari könyvtár kb. 6.000 kötetét és a szemináriumi (tanszéki) könyvtárak több mint 12.000 kötetét. Az *új* könyvtár már Budapesten keletkezett; 1950 óta 6.000-nél több külföldi, mintegy 4.000 kötetnyi belföldi eredetű könyvanyagával és gazdag szakfolyóirat-gyűjteményével a protestáns lelkészképzés, továbbképzés és a teológiai tudományos munka céljain túl sok más szakterület igényeit is kielégíti.

Az Evangelikus Országos Könyvtár munkafeladatait jelenleg egy szakképzett, teljes munkaidéjű könyvtáros, egy rész munkaidős lelkész és egy kiegészítő teológus látja el.

A muzeális értékű könyvanyag felmérése

A felmérő munkát, mivel gyűjteményi központ akkor még nem volt, az Evangelikus Országos Könyvtárnak kellett megszerveznie és lebonyolítania. A felmérés módszere eltér attól a gyakorlattól, amelyet a többi egyház követett, mert bár általában helyesebb először a nagy gyűjtemények értékeit felmérni, és csak ezután foglalkozni a kis könyvtárakkal, sajátos helyzetükből következően ezt az utat nem követhettük. Nagy könyvtáraink értékeinek számbavétele, függetlenített könyvtárosok hiányában, rövid időn belül ugyan elképzelhetetlen, azonban a meglévő katalógusok, könyvjegyzékek, leltárak segítségével a nyilvántartás és az azonosítás folyamatosan elvégezhető. A kis gyülekezeti könyvtárak anyagával viszont a gyülekezeti lelkész is megbirkózhat. Az adott helyzetben tehát a kis gyűjteményektől haladunk a nagyok felé, s ez annál is fontosabb, mivel a kis gyülekezeti könyvtárak sokkal inkább veszélyeztetett állapotban vannak (pl. a gyülekezet periférikus fekvése, gyülekezet-összevonások, gyakori lelkészváltások stb. miatt).

1970. januárjában a két egyházkerület püspöke közös körlevélben utasította a gyülekezeteket a felmérő munka elvégzésére. A körlevélhez csatolt melléklet részletesen leírta a muzeális értékű könyvek különböző típusait. A muzeális értékeken kívül igyekeztünk tájékozódni a gyülekezetek birtokában levő egyéb könyvanyagáról és a gyűjtemény állapotáról is. A jelentések 1970-ben és 1971 első felében érkeztek be; két nagy gyűjteményben a felmérés jelenleg is folyik még. A jelentések összesítése 1971 júliusában készült el - gazdagodásával még számolhatunk.

Az evangelikus gyűjteményi tanács

Az Országos Presbitérium 1972. december 17-én határozatot fogadott el az Evangelikus Gyűjteményi Tanács megalkotásáról. A Tanács 1973. január 1-től működik. Vezetője az ev. Egyház püspök-elnöke, tagjai: az egyház vezetői, a három gyűjteményi ágazat (könyvtári, levéltári, múzeumi) vezetői és egy-egy egyházkerületi gyűjteményi előadó. A Tanács ügyvezetői teendőit háromévenként más-más ágazati vezető látja el; 1973-tól az Evangelikus Országos Könyvtár vezetője. A Tanács munkáját a 16 egyházmegye egy-egy megbízott gyűjteményi előadója is segíti, ők azonban nem tagjai a Tanácsnak.

A Tanács munkája - az ágazati vezetők személyében - közvetlenül ráépült a három központi intézményre, és így a könyvtár, a levéltár és a múzeum vezetőinek áttekintési lehetőségei közvetlenül és azonnal felhasználhatók.

Kutatószolgálat

A gyülekezeti könyvtárak többnyire a gyülekezeti levéltárral közös helyiségben vannak elhelyezve, amely általában nem fűthető, kutatószoba nincs, felügyelet sem igen biztosítható. A kis gyülekezeti könyvtárakat pedig általában a lelkeszi hivatal helyiségeiben helyezték el, és így a muzeális könyvanyag használatához itt sincsenek meg a biztonságos és nyugodt munkát jelentő körülmények. Ezért igyekszünk azt a gyakorlatot bevezetni, hogy a kutató kérésére a kívánt könyvet a központi könyvtárba hozzjuk be. Ha túl nagyszámú könyvre vagy az egész állományra kiterjedő kutatásról van szó, akkor a Tanács ügyintézője a gyülekezeti lelkesz, esetleg a kerületi előadó segítségével igyekszik a gyülekezet hivatali helyiségeiben megfelelő kutatási körülményeket teremteni.

Az Evangélikus Országos Könyvtár részt vesz - a Könyvek Központi Katalógusába történő bejelentés alapján - a hazai és külföldi könyvtárközi kölcsönzésben. Több év könyvtárközi kéréseit megvizsgálva úgy látjuk, hogy külföldi modern anyagunkra (egyház történet, himnológia, régészet, filozófia, pszichológia) elsősorban a magyar egyetemi és kutatóintézeti könyvtáraknak van szükségük, a 19. század vége és a 20. század eleje magyar könyvtermését pedig megyei könyvtáraink és a külföldi egyetemi és nemzeti könyvtárak kérik (magyar, történelem, irodalomtörténet, forráskiadványok, irodalmi művek). Egyes szakterületek kutatói használják folyóirat-anyagunkat, főleg a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa alapján. Ez az osztály 1972 tavaszán nyilvántartást készített idevágó periodikáinkról. Kölcsönző szolgálatunk nagyjából az intézeti könyvtárak gyakorlatának megfelelően működik, a tudományos kutatókon kívül - indokolt esetben - egyetemi hallgatóknak is kölcsönzünk. Állományunk épségét a kutatószolgálat kiterjesztése nem veszélyeztette. Állandó olvasóink az evangélikus és más egyházak teológiai munkát is végző lelkeszei, a teológiai akadémiai tanárai és hallgatói - más szakterületekről pedig főként történészek, zenetudósok, régészek, levéltárosok, pedagógia- és helytörténészek.

A magyar könyvtárügy vállalkozásaiból - erőnkhez képest - igyekszünk kivenni részünket. Ez legtöbbször nem megy könnyen, hiszen már az is maximális erőfeszítést igényel, hogy könyvtári szolgáltatásainkat, katalogizáló munkánkat a megfelelő és megkívánható szinten tartjuk. Olvasószolgálatunkban a jelenlegi havi 350-380 könyvtári egységnél nagyobb forgalmat nem lennénk képesek lebonyolítani. Nagyobb önálló kiállítások megrendezésére nincs ma még lehetőségünk, mivel erőnket a feldolgozó munka, az olvasószolgálat és az elkerülhetetlen adminisztrációs feladatokra összpontosítjuk. A közös nagy kiállításokra azonban készséggel adnak könyvtáraink is anyagot.

A méretbeli különbségek és a diaszpóra-helyzet nem tette az evangélikus egyházat érzéketlenné a nemzeti értéket képviselő kulturális kincsek iránt. Mivel ezek az értékek valóban jelentősek, a reánk váró feladatokat a magunk erejéből nem tudnánk ellátni. 1973-ban feltáró munka és könyvrestaurálás céljára az evangélikus könyvtárak bizonyos célhittel-támogatásban részesültek; bízunk abban, hogy hasonló támogatásra a következő esztendőkből is sor kerülhet majd.

Az evangélikus egyház könyvtáraiban levő értékes könyvanyag bekapcsolása a magyar tudományos élet egészébe olyan szolgálat, amelyért érdemes erőnket összeszedni mindnyájunknak.

Scheiber Sándor

A Magyar Izraeliták Országos Könyvtára

Az Országos Rabbiképző Intézet könyvtára

Az Országos Rabbiképző Intézet 1877. október 4-én nyitotta meg kapuit. Már előtte szükség volt arra, hogy könyvtárral szereljék fel. 1871. július 9-én hunyt el Lelio DELLA TORRE, a páduai Rabbiképzőn a talmud és decizorok docense. A zsoltárokat és az imádságos könyvet fordította olaszra. Ennél nagyobb érdeme, hogy értékes kézirat- és könyvtárat gyűjtött össze. Ez a gyűjtemény különösen kéziratban, ősnymtatványokban és antikvákban volt gazdag. Összesen 1404 tételt tartalmazott. KAUFMANN Dávid professzor, az intézet első könyvtárosa - maga is könyvgyűjtő - 1877 júliusában vette át. Ehhez járult az 1876-ban elhalálozott OPPENHEIM Dávid nagybecskerei rabbi könyvtára, amely az újabb zsidó irodalom termését tartalmazta. A kettő együtt kb. 5000 kötetet tett ki.

Ez a kiindulási állomány az idők folyamán a következő gyűjteményekkel gyarapodott:

EHRLICH Ede nagyváradai rabbi (megh. 1882. márc. 22.) az Intézetre hagyta 2330 kötetét.

HOCHMUTH Ábrahám veszprémi főrabbi (megh. 1889. jún. 10.) könyvtárát ugyancsak az Intézetre testálta.

BRILL Sámuel Löw pesti rabbinak, az Orsz. Rabbiképző Intézet tanárának (megh. 1897. ápr. 8.) könyvtárát, amely régi, ritka nyomtatványokkal tűnt ki, a pesti Szentegylet és néhány magános megvásárolta és az Intézetnek ajándékozta. A 2510 kötetet külön kezelték, s csak napjainkban olvastottuk a Nagykönyvtár állagába. Körültekintő könyvvásárlásaira fényt vet az L. Zunzzal való levélváltása.

BLOCH Mózes, az Orsz. Rabbiképző Intézet első elnöke (megh. 1909. aug. 10.) végrendeletileg az Intézetre hagyományozta a könyvtárát. Ez különösen haláchikus anyagban és a responzum-irodalomban volt jelentős.

1917-ben a könyvtár állaga 34.416 kötetet tett ki.

A németek az épületet már az első napon, 1944. márc. 19-én, megszállták és koncentrációs táborrá alakították. Eichmann személyesen látogatta meg a könyvtárat, magával vitte kulcsait és katalógusköteteit. Idő és vagon hiányában azonban csak azt a két szakot szállította el, amely a magyar zsidóság történetét tartalmazta. A végcél egy Németországban felállítandó Zsidókutató Intézet lett volna. A könyvek Prágáig jutottak el, onnan egy részük visszakerült a felszabadulás után.

Budapest ostromának utolsó napjaiban bomba hullott a könyvtárra, s az egész traktus a II. emeletről az I. emeletre zuhant. Onnan mentették ki a megmenthetőket. A kéziratok és ősnymtatványok sziklapincében őrződtek meg. A hiányok pótlására számos hagyatékot szereztünk meg.

A Pesti Izraelita Hitközség könyvtára

1921-ben nyílt meg. Alapját KELLER Józsefnek, a Rumbach utcai zsinagóga kántorának - a talmudi irodalomban kiemelkedő - könyvgyűjteménye vetette meg. Ehhez járultak a következő gyűjtemények: BACHER Vilmosnak, az Orsz. Rabbiképző Intézet igazgatójának (1850-1913) könyvtára; SCHÖN Dávid hittanár (1851-?) könyvgyűjteménye; KOHN Sámuel pesti főrabbi (1843-1920) hagyatéka; FRIEDLIEBER Ignác, volt szolnoki rabbi, később pesti vallástanár (1847-?) könyvtára.

A 8000 kötetnyi könyvtár először a Dohány utcai zsinagóga egyik emeleti termébe került, majd 1936-ban a Wesselényi utca 44. szám alatti iskolába. Akkor már 13.105 kötetre rúgott. Ebből 5500 kötet hebraica, a többi judaica. A magyar nyelvű judaica 1300 művet tett ki.

A felszabadulás után a Hitközség vezetősége beszállította WEISZ Miksa rabbi (1872-1931) gazdátlanul maradt könyvtárát és beolvasztotta állományába. Ugyanezt tette a PIH Fiúgimnáziumának - a modern héber irodalomban gazdag - könyvtárával. A hitközségi könyvtár 1950-ben az Orsz. Rabbiképző Intézet épületébe került, és egyesült vele, Magyar Izraeliták Országos Könyvtára néven.

Kéziratok

Kézirattárunk számos olyan kódexet tartalmaz, amely az egyetemes zsidó tudomány érdeklődésének előterében áll:

- TÁNCHUM b. József Jerusálmi - amint neve is mutatja - Jeruzsálemben élt a XIII. század közepén. Testes szótárt írt Májmoni Misné Tórájához. A mi példányunk hétkötetes, benne Neubauer Adolf, majd Büchler Adolf kezdték kijegyezni forrásait. Egy-egy betűjét korábban disszertációkban mutatták be. Kritikai kiadását most készíti sajtó alá Hadassa SHAY.

- A Petách Debáráj c. grammatikai mű margóján olvasható a Szindbád-mese héber verziója. Szövege nemrég került kiadásra.

- Van példányunk Juda HELLÉVI, a középkor legnagyobb héber költője Divánjából.

- Gyűjtőkötet található a SÁBBÁTÁJ CEVI álmessiasra vonatkozó iratokból.

- Nálunk van Saul MORTEIRA amszterdami rabbi (XVII. század) autográf prédikációinak öt kötete (Givát Saul). Tanítványai közé tartozott Spinoza is. Tagja volt annak az egyházi bíróságnak, amely Spinozát kiátkozta.

- Teljes példányunk van Ábrahám FARISSOL bibliamagyarázó és geográfus Mágén Ábrahám c. vitairatából, amelyből eddig csak egyes fejezetek jelentek meg. Ugyancsak az ő másolatában van meg a ferrarai Immánuel Norsa védekezése Ábrahám Ráfáel da Finzivel szemben a sok port felvert cause célebre-ben. Az irat a közeljövőben jelenik meg.

- Korai kézirat van birtokunkban a peszáchi Haggádából, arab szövegekkel.

A sort tetszés szerint lehetne folytatni. Külföldi nagy könyvtárak és kutatók gyakran fordulnak hozzánk mikrofilmekért.

Ősnyomtatványok

Tizenkét héber ősnyomtatvány van könyvtárunkban.

- LÉVI b. Gerson Tórákommentárjában, amelyet Mantuában nyomtak 1480 előtt, van egy cédula Blau Lajos írásával: „Dr. Kun Lajos tábori rabbi adománya (Cneglianóban találtatott 1917. őszi harcok idején). 1918. május 30.”
- Van egy négylapos töredékünk MÁJMUNI Misné Tórájának ismeretlen kiadásából (spanyol, 1480 körül). Ebből további lapok találhatóak a koppenhágai Simonseniában, a New York-i Jewish Theological Seminary of America könyvtárában és a cambridge-i geniziában.
- NACHMANIDES Tórákommentárából is van ép példányunk (Nápoly, 1490); hátsó védőlapját egy Tóra-töredék szolgáltatta. Deutsch Sámuel ajándékozta könyvtárunknak.
- MÁJMUNI Misna-kommentárja szép példánnyal szerepel (Nápoly, 1492).

Ezeket az ősnyomtatványokat korszerűen restauráltattuk és bőrbe kötöttük a Claims Conference és a Memorial Foundation for Jewish Culture támogatásával.

Antikvák

Számos ritkaság, sőt unikum is akad antikváink között.

- Tórá Kóhánim (Konstantinápoly, 1505 után). Csak egyes példányok maradtak meg belőle. A teljes könyvet sohasem nyomtatták ki. Habermann, aki különben a mi példányunkról nem tud, csak 42 lapot jelez belőle, a miénkben 86 van.
- MÁJMUNI Misné Tórájának 3. kiadása - editio rarissima - könyvtárunk egyik kincse (I-II. Konstantinápoly, 1509).

BOMBERG Dániel az egész Talmudot kinyomtatta Velencében 1520 és 1522 között. Ez a kiadás csaknem teljességében áll polcunkon.

- A XVI. század elején Fanóban nyomott Szelichot (Bűnbánati imádságoskönyv) unikum. Nincs másutt példány.

Magyar művelődéstörténeti szempontból említésre méltók a következő művek:

- CAMPENSIS Zsoltárfordításának 2. kiadása (Psalmorum omnium ... interpretatio. Velence, 1533.) Benczédi Székely István forrása volt.
- MÜNSTER Bibliája (Basel, 1534-35.) Méliusz és Károli Gáspár használták.
- ALBO Ikkarim-ja (Velence, 1544.). Méliusz elveszett vitairatának forrása.
- SÁMUEL DI MEDINA responzumai, amelyek fényt vetnek az 1526 után a Balkánra vetődött magyar zsidók életére.

A magyarországi hebraica

Az utolsó évtizedben külföldön is komoly érdeklődés mutatkozik a magyarországi hebraica iránt. A jeruzsálemi Héber Egyetem bibliográfiai folyóirata, a Kirját Széfer, több bibliográfiát közölt egyes magyar városok héber nyomdáinak termékeiről. Az összeállítások nem lehettek teljeseek, mert sehol sem rendelkeznek a teljes anyaggal. A legtöbb a mi könyvtárunkban van, nélküle a feladat megoldhatatlan. Kéziratban elkészítettük mint kísérletet, de még ki kell egészítenünk. Addig nem adható ki, míg a külföldi nagy könyvtárak anyagát át nem

vizsgáltuk. Egyelőre részleteket bocsátunk közre. Így pl. a mi könyvtárunk anyaga alapján összeállításra kerül a budai egyetemi nyomda héber nyomtatványainak jegyzéke.

Könyvtárunk a kutatás szolgálatában

Könyvtárunk rendelkezésre áll a belföldi és külföldi hebraistáknak. A nemzetközi könyvkölcsönzés útján számos könyvtár kér tőlünk különösen magyarországi kiadványokat. Külföldi kutatók gyakran jönnek megtekinteni gyűjteményünket, vagy a helyszínen kívánnak dolgozni. A magyarországi zsidó folyóiratokból olykor csupán nálunk maradt példány.

Ezt a segítséget a jövőben is nyújtani kívánjuk a hozzánk fordulóknak.

V. Kovács Sándor

Segédkönyvek a régi magyar irodalom tanulmányozásához

(Bevezető bibliográfia)

A régiség fogalma relatív. Martialis tréfás meghatározása szerint minden régi barát valamikor új volt (Ep. I. 54, 5.) - így vagyunk átvitt értelemben az egyetemes emberi kultúra nagy korszakaival is. A középkor számára az antik, görög-római világ, az újkor embere előtt a középkor, magunk felfogása szerint már a XIX. sz. is régi. A tudomány azonban nem dolgozhat ennyire bizonytalan - és szubjektív - tényezőkkel, ezért általánosan elfogadott terminus a régiség fogalmának használatához az 1800-as év. Ezt tekintik határnak a könyvtörténet művelői, s lényegében itt van időhatára az úgynevezett régi magyar irodalomnak is.

Régi korok művelődésének, irodalmának tanulmányozása számos nehézséget rejt magában. A szövegek egy része kéziratos, más része ritka egykorú nyomtatvány, nyelvileg pedig javarészt latin, kisebb részt magyar (és német), századonként változó arányban. Nyolc évszázad nyelvéllapota is különböző: a hatszáz évre terjedő ómagyar és középmagyar nyelv (a középfelnémet és az újfelnémet mellett) döntően meghatározza a nyelvi karaktert az utolsó kétszáz évben hegemoniára törő, de még csak a kialakulás stádiumát élő irodalmi nyelv ellenében. Mindezekhez hozzájárul a műfajok, a verselés és a stílus szokatlan, élő irodalmunkból hiányzó, tarka sokasága, idegenszerű formája. Nyilvánvaló, hogy a régi magyar irodalom tanulmányozásához segédkönyvek nélkül nem lehet hozzáfogni.

Jelen összeállításunk, erős válogatásban ugyan, de minden olyan alapművet igyekszik felemlíteni, melyek ismerete hasznosnak bizonyulhat további tájékozódáskor. Hangsúlyozni szeretnénk: csak a régi magyar irodalmat tartottuk szem előtt, ezért minden olyan terminus technicus, mint pl. „szakirodalom általában” stb. automatikusan 1800-ig értendő. E következetesen érvényesülő időbeli korlátozás nem mond ellent tágabb horizontú válogatási elveinknek. A lexikonok, szótárak, könyvészetek és bibliográfiák esetében ezt aligha kell bővebben indokolni, a szakirodalomnál pedig minden használó természetesnek fogja venni az 1800-as korszakhatáron túlmutató, átfogó művek szerepeltetését.

Annotációkat nem fűzünk sehová sem, a megfelelő fejezetekbe történő beosztás el fogja igazítani az érdeklődőket afelől, milyen tematikához ajánlunk egy-egy művet, a rövidített címfelvételek pedig elegendőek lesznek az azonosításhoz. A rövidítések feloldása vagy kézenfekvően természetes és egyértelmű, vagy a tudományos gyakorlatban hagyományosnak minősül. Az anyaggyűjtés lezárásának időpontja 1972. december 31., néhány újabb tételt azonban 1973-ból is felvettünk.

1. LEXIKONOK

a/ általános

Pallas nagy lexikona. 1-18. köt. Bp. 1893-1904.

Révai nagy lexikona. 1-21. köt. Bp. 1911-1935.

Új magyar lexikon. Szerk.: Berei Andor. 1-6. köt. Bp. 1959-1962. A 7. (pótkötet) Bp. 1972.

b/ irodalmi (magyar)

SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. 1-14. k. Bp. 1981-1914.

Magyar Irodalmi Lexikon. Szerk.: Ványi Ferenc. Bp. 1926. 880 l.

Irodalmi lexikon. Szerk.: Benedek Marcell. Bp. 1927. 1224 l.

GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. 1-6 k. Bp. 1939-1944 (Befejezetlen)

Hungária irodalmi lexikon. Szerk.: Kőhalmi Béla és Révay József. Bp. 1947. 624 l.

Magyar írói álnév lexikon. Szerk.: Gulyás Pál. Bp. 1956. 706 l.

Magyar irodalmi lexikon. 1-3. kör. Szerk.: Benedek Marcell. Bp. 1963-1965.

(világirodalmi)

Világirodalmi lexikon. 1-3. köt. Szerk.: Dézsi Lajos. Bp. 1930-1933.

Világirodalmi lexikon. 1- Szerk.: Kardos László és Király István. Bp. 1970. (Eddig 2 kötet)

c/ életrajzi

CZVITTINGER Dávid: Specimen Hungariae literatae. Frankfurt-Leipzig. 1711. 408 l.

BOD Péter: Magyar Athénás. Nagyszében 1766. 360 l.

HANER, G.J.: De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum. 1-2. tom. Viennae-Tyrnaviae 1774-1798.

HORÁNYI Elek: Memoria Hungarorum. 1-3 vol. Viennae-Posonii 1775-1777.

SEIVERT, Johann: Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Pressburg 1785. 519 S.

CORNIDES Dániel: Bibliotheca Hungarica sive catalogus scriptorum de rebus omnis generis Hungariae. Pestini 1792. 281 l.

HORÁNYI Elek: Nova memoria Hungarorum. 1. vol. Pest 1792. 800 p. (Több nem jelent meg.)

BUDAI Ferenc: Magyarország polgári históriájára való lexikon a XVI. sz. végéig. 1-3 köt. Nagyvárad 1804-1805.

TRAUSCH, Franz Joseph: Schriftsteller-Lexikon. 1-4 köt. Kronstadt-Hermannstadt 1868-1902. (Az erdélyi szász irodalomról)

KOLLÁNYI Ferenc: Esztergomi kanonokok. 1100-1900. Esztergom 1900. 547 l.

DEÁK Gyula: Polgári iskola tanárok élete és munkái. Bp. 1942. 519 l.

Magyar Életrajzi Lexikon. Szerk.: Kenyeres Ágnes. 1-2 k. Bp. 1967-1969.

d/ rokontudományi

NAGY Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 1-12. és 1. pótkötet. Pest 1857-1868.

Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. 1-3., 5. köt. Szerk.: Csánki Dezső. Bp. 1890-1913. (Több nem jelent meg. Fekete Antal kiegészítése Trencsén vármegye történetéről mint 4. kötet látott napvilágot 1941-ben.)

KARÁCSONYI János: Magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig. 1-3. köt. Temesvár 1891-1892.

Ókori lexikon. 1-2. köt. Szerk.: Pecz Vilmos. Bp. 1902-1904.

KEMPELEN Béla: Magyar nemes családok. 1-11. köt. Bp. 1911-1932.

SCHÖPFLIN Aladár: Magyar színművészeti lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája. 1-4. köt. Bp. 1929-1931.

KEMÉNY Ferenc: Magyar pedagógiai lexikon. 1-2. köt. Bp. 1933-1934.

CAPPELI, Adriano: Lexicon abbreviaturarum. Milano 1949. 531 p.

GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1. (Eddig egy kötet)

Filozófiai kislexikon. Szerk.: M. Rozental, P. Jugyin. A magyar kiadást szerk.: Vári Györgyné. Bp. 1965-1966.

Zenei lexikon. 1-3. Köt. Szerk.: Bartha Dénes. Bp. 1965-1966.

Művészeti lexikon. 1-4. köt. Szerk.: Zádor Anna és Genthon István, Bp. 1965-1968.

Eszttikai kislexikon. Szerk.: Zoltai Dénes. Bp. 1969. 400 l.

Mitológiai ábécé. Írta: Bodrogi Tibor, Dobossy László stb. Bp. 1970. 441 l.

2. SZÓTÁRAK

CZUCZOR Gergely - FOGARASI János: A magyar nyelv szótára. 1-6. Pest 1862-1874.

Du CHANGE, Charles: Glossarium mediae et infimae latinitatis. 1-10. köt. Niost 1883-1887.

SZARVAS Gábor - SIMONYI Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár. 1-3. köt. Bp. 1890-1893.

SZNNYEI József: Magyar tájszótár. 1-2. köt. Bp. 1983-1901.

BARTAL Antal: A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901. 722 l.

SZAMOTA István: Magyar oklevélszótár. Bp. 1902-1906. 1210 hasáb. (Egy kötet, füzetekben jelent meg.)

GRAESSE, J.G. Th.: Orbis Latinus oder Verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Landernahmen. Berlin 1909. 348 p. (2. kiad.)

BÁRCZI Géza: Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941. 348 l.

BÁRCZI Géza - ORSZÁGH László (szerk.): A magyar nyelv értelmező szótára. 1-7. köt. Bp. 1959-1962.

BENKŐ Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1-3. köt. Bp. 1967. (Eddig 2 kötet jelent meg.)

3. KÖNYVÉSZETEK ÉS BIBLIOGRÁFIÁK

a/ általános könyvészeti és bibliográfiai kézikönyvek

KERTBENY Károly: A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete. 1441-1876. Bp. 1876. 75 l.

APPONYI Sándor: Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. 1-2. köt. Bp. 1900-1902.

APPONYI Sándor: Hungarica. Ungarn betreffenden im Auslande gedruckte Bücher und Flugsschriften. 1-4. köt. München. 1902-1927.

DÉZSI Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Bp. 1927. 162 l.

SZENTMIHÁLYI János - VÉRTESEY Miklós: Útmutató a tudományos munka hazai és nemzetközi irodalmához. Bp. 1963. 716 l.

TEZLA, Albert: An Introductory Bibliography to the Study of Hungarian Literature. Combridge, Massachussetts 1964. 290 l.

VÍZKELETY András (szerk.): Beschreibendes Verzeichnis der alt-deutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken, I, Bd. Széchenyi-Nationalbibliothek. Bp. 1969. 222 S.

TEZLA, Albert: Hungarian Authors. A Bibliographical Handbook. Cambridge, Massachussetts 1970. 792 l.

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Szerk.: Stoll Béla, Varga Imre, V. Kovács Sándor. Bp. 1972. 638 l.

b/ általános magyar könyvészet (időkori kronológiában)

Régi magyarországi nyomtatványok. 1473-1600. Bp. 1971. 928 l.

Régi magyar könyvtár. 1. köt. Az 1531-1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Szerk.: Szabó Károly. Bp. 1879. 751 l.

Régi magyar könyvtár. 2. köt. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Szerk.: Szabó Károly. Bp. 1885. 754 l.

Régi magyar könyvtár. 3. köt. 1-2. rész. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Szerk.: Szabó Károly és Hellebrand Árpád. Bp. 1896-1898.

Magyarország bibliographiája. 1712-1860. 1-4. köt. Szerk.: Petrik Géza. Bp. 1888-1892.

Magyarország bibliographiája. 1712-1860. 5. köt. Bp. 1971. 1. (Pótlások Petrik 1-4. kötetéhez)

Magyarország bibliographiája. 1712-1860. 6. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató Bp. 1972. (Petrik 1-5. kötetéhez készült.)

Magyar könyvészet. 1860-1875. Szerk.: Petrik Géza. Bp. 1885. 147, 467 l.

Magyar könyvészet. 1876-1885. Szerk.: Kiszlingstein Sándor Bp. 1890. 143, 556 l.

Magyar könyvészet. 1886-1900. 1-2. köt. Szerk.: Petrik Géza. Bp. 1908-1913.

Magyar könyvészet. 1901-1910. 1-2. köt. Szerk.: Petrik Géza és Barcza Imre. Bp. 1917-1928.

Magyar könyvészet. 1911-1920. 1-2. köt. Kiad.: Kozocsa Sándor. Bp. 1939-1942. (újra: 1969-ben)

Magyar könyvészet. 1921-1923. Szerk.: Pikler Blanka. Bp. 1925. 491 l.

Új könyvek. Corvina 1924-1929. évfolyamaiban.

Általános magyar könyvészet. Szerk.: Pikler Blanka és Braun Róbert. Bp. 1927. 806 l.

Magyar könyvészet. 1930-1934. Szerk.: Gulyás Pál. Bp. 1931-1934. (Melléklet a Corvina 1930-1934. évfolyamaihoz)

Magyar könyvészet. 1934-1940. Szerk.: Pikler Blanka. (Melléklet a Corvina 1934-1940. évfolyamaihoz)

Magyar könyvészet. 1936-1941. Szerk.: Szollás Ella, Droszt Olga, Mokesay Julia. Bp. 1939-1944. (Hat kötetben)

Magyar könyvészet. 1945-1960. 1-5. köt. Szerk.: Komjáthy Miklósné. Bp. 1964-1968.

Magyar könyvészet. 1961/62-1968. Szerk.: Fügedi Péterné. Bp. 1963-1970.

c/ irodalmi korszakok könyvészete (ősköltészet, középkor)

POTTHAST, August: Bibliotheca historica medii aevi. Wegweiser durch die geschichtswerke der europäischen Mittelalters bis 1500. 1-2. Bd. Berlin, 1896.

GOMBOS, Albinus Franciscus: Catalogus fontium historiae Hungaricae. 1-4. tom. Bp. 1937-1943.

BARTONIEK Emma: Codices manuscripti Latini. 1. tom. Bp. 1940. 527 l.

MEZEY László: Codices Latini medii aevi Bibl. Univ. Budapestinensis. Bp. 1961. 391 p.

SZABÓ Dénes: A magyar nyelvemlékek. Bp. 1959. 80 l. (2. kiad.)

CSAPODI Csaba: A „Magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény. (K 31-K/114.) Bp. 1973. 133 l.

Libri liturgici manuscripto bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Polycarpus Radó - Ladislaus Mezey. Bp. 1973. 693 l.

(reneszánsz, barokk)

KERTBENY Károly: A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete. 1. köt. Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454-től 1600-ig. Bp. 1880. CLXXXIV. 774 l.

THURY Zsigmond: A szombatos kódexek bibliográfiája, különös tekintettel azok énektartalmára. Mezőtúr 1912. 160 l.

SZABÓ T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratunk XVI-XIX. században. Zilah 1934. 221 l.

ZOLNAY Klára - FITZ József: Bibliographia bibliothecae regis Matthiae. Bp. 1942. 1601.

BALOGH Jolán: Az erdélyi renaissance. Kolozsvár 1943. 409 l.

GERÉB László: Bibliográfia a hazai parasztlázadások vers és elbeszélő irodalmához. XV-XVIII. sz. Bp. 1949. 27 l.

GÖLLNER, Carl: Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. 1. Bd. 1501-1550. Bucuresti-Berlin 1961.

STOLL Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565-1840). Bp. 1963.

BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. 1-2. köt. 1966.

Bibliographie internationale de l'Humanisme et de la Renaissance. 1-. Geneva 1966.- (A magyar reneszánsz szakirodalmat V. Kovács Sándor állította össze. Eddig öt kötet.)

CSAPODI Csaba: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ősnymtatvány-gyűjteménye. Bp. 1967.

Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. 1-2. vol. Edd.: Géza Sajó et Erzsébet Soltész. Bp. 1970.

d/ általános magyar bibliográfiák (időkori kronológiában)

SZINNYEI József: Irodalomtörténeti repertórium. 1876-1889. Figyelő 1876-1889. évf.

HELLEBRANT Árpád: A magyar philológiai irodalom 1885-1918. EphK 1886-1919. évf.

HELLEBRANT Árpád: Irodalomtörténeti repertórium. 1893-1924. Itk 1893-1925. évf.

GORIUPP Alisz: Irodalomtörténeti repertórium. 1925-1927. Itk 1926-1927. évf.

KOZOCSA Sándor: Irodalomtörténeti repertórium. 1928-1931. Itk 1929-1932. évf.

KOZOCSA Sándor: Az (1932-1943) év irodalomtörténeti munkássága. Itk 1933-1944. évf.

KOZOCSA Sándor: Az 1944. év irodalomtörténeti munkássága. Bp. 1946. 35 l.

KOZOCSA Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1945-1949. Bp. 1950. 232 l.

KOZOCSA Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1950. Bp. 1951. 80 l.

KOZOCSA Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1951-1952. Bp. 1954. 180 l.

KOZOCSA Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1953. Bp. 1954. 208 l.

KOZOCSA Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1954. Bp. 1956. 232 l.

KOZOCSA Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1955. Bp. 1959. 334 l.

KOZOCSA Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1956-1957. Bp. 1961. 717 l.

KOZOCSA Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1958. Bp. 1965. 581 l. (Hatvan tétel pótlása: V. Kovács Sándor, ItK 1967. 100-105.)

KOZOCSA Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1959. Bp. 1966. 637 l.

KOZOCSA Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1960. Bp. 1970. 526 l.

V. KOVÁCS Sándor: Magyar irodalomtörténetírás. (1962-1971) ItK 1963-1972. évfolyamaiban.

e/ rokontudományi könyvészetek és bibliográfiák

SZINNYEI József: Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium. 1-2. köt. 1731-1880. Bp. 1874-1885.

SZINNYEI József: A magyar nyelvészeti irodalom bibliographiája Révai előtt a Nemzeti Múzeum könyvtárában. Magyar Könyvszemle 1883. 148-163.

PESTY Frigyes: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Bp. 1888. 447 l.

SÁGI István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. Bp. 1922. 105 l.

BARTONIEK Emma: Magyar történeti forráskiadványok. Bp. 1929. 203 l.

M. BUDAY Júlia: A magyar filozófiai irodalom bibliográfiája. 1901-1925. Bp. 1929. 248 l.

MORAVEK Endre: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája. 1901-1925. Bp. 1930. 162 l.

BAÁN Kálmán: Magyar genealógiai és heraldikai forrásmunkák. 1561-1932. Bp. 1932. 84 l.

STAUD Géza: Magyar színészeti bibliográfia. Bp. 1939. 351 l.

MORAVCSIK Gyula: Byzantino-turcica. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Bp. 1942-1943.

BODOR Aladár: Magyarország helyismereti könyvészete. Bp. 1944. 423 l.

TÓTH Zoltán - KEMÉNY G. Gábor - KUTAS László: Magyar történeti bibliográfia 1-4. Bp. 1950-1959.

KOSÁRY Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. 1-3. köt. Bp. 1951-1958.

BORZSÁK István: A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája. 1926-1950. Bp. 1952. 424 l.

BÍRÓ Béla: A magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. (A XVIII. századtól az 1954. év végéig). Bp. 1955. 611 l.

A magyar stilisztikai irodalom bibliográfiája. Szerk.: Szathmári István. - A magyar stilisztika útja c. kötetben, Bp. 1961. 545-681.

STAUD Géza: A magyar színháztörténet forrásai. 1-3. köt. Bp. 1962-1963.

A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája. 1961., Bp. 1963. (Eddig 6 kötet)

STOLL Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. 1565-1840. Bp. 1963. 537 l.

SÁNDOR István: A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1945-1954. Bp. 1965. 463 l.

Bibliography of Hungarian Dictionaires 1410-1963. Összeállította: I.L. Halász. Toronto 1966.

KOSÁRY Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. 1. Bp. 1970. (Eddig egy kötet)

f/ kapcsolattörténeti könyvészetek és bibliográfiák

MELICH János: A magyarországi vend (szlovén) irodalom bibliográfiája. M.Kszle 1902. 426-449. 1908. 231-245 l.

KONT Ignác: Bibliographie française de la Hongrie. 1521-1910. Avec un inventaire sommaire des documents manuscrits. Paris 1913. 325 l. (Pótlásai: André Leval, Revue de Hongrie 1914. jan.-márc. - Baranyai Zoltán, M.Könyvszemle 1918. 68-77, 1922. 168-170.)

VERESS Endre: Bibliografia romana-ungara. Romania in literatura ungara si Ungarii in literatura romana. 1-3. köt. Bukarest. 1931-1935.

ZOLNAI Klára: Magyarországi olasz nyomtatványok 1666-1918. Bp. 1932. 104 l.

VÁRADY, Emerico: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria. 1-2. köt. Roma. 1933-1941.

HORVÁTH Endre: Magyar-görög bibliográfia. Bp. 1940. 95 l.

PÁLINKÁS László: Bibliografia italiana della lingua e letteratura ungheresi. Roma 1943. 64 l.

BRETAN Judit: Le livre français en Hongrie. Pótlék a magyarországi francia nyomtatványok bibliográfiájához. 1691-1860, Kolozsvár, 1944. 72 l.

HUBAY Ilona: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480-1718. Bp. 1948. 307 l.

DÁN Róbert: Magyar irodalom - héberül. (Önálló kiadványokban) Helikon 1964. 479-484.

JAKUBIUK, Jerzy: A magyar-lengyel kulturális kapcsolatok válogatott bibliográfiája. - Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 623-636.

4. SZÖVEGKIADÁSOK

a/ sorozatok általában

Monumenta Hungariae Historica. II. osztály, Scriptorum (Írók). 1-38. köt. Pest 1837. Bp. 1906.

Monumenta Hungariae Historica. I. osztály, Diplomataria (okmánytárak) 1-41. köt. Pest 1857. Bp. 1948.

Régi Magyar Költők Tára. XVI. század sorozat. 1-7. köt. Szerk.: Szilády Áron. Bp. 1880-1930. (RMKT 2-8. köt.)

Régi Magyar Könyvtár. 1-41. köt. Szerk.: Heinrich Gusztáv és Császár Elemér. Bp. 1897-1937.

Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz. sorozat. 1-4. köt. Szerk.: Badics Ferenc. Bp. 1914-1937. (RMKT 9-12. köt.)

Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. 1-41. köt. Szerk.: Juhász László. Bp. 1930-1945.

Codices Hungarici. 1. Bp. 1942. (Eddig 6 kötet)

Magyar Klasszikusok. 1- köt. Bp. 1950-

Irodalomtörténeti Füzetek. 1. Szerk.: Bodnár György. Bp. 1955.

Magyar Könyvtár. 1-2. köt. Szerk.: Csanádi Imre. Bp. 1955-1961.

Magyar Századok. 1. Szerk.: Tolnai Gábor. Bp. 1955.

Bibliotheca Hungarica Antiqua: 1. Szerk.: Varjas Béla. Bp. 1956. (Eddig 6 kötet)

Irodalomtörténeti Könyvtár. 1. Szerk.: Sötér István Bp. 1957.

Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz. új sorozat. 1. köt. Szerk.: Stoll Béla. Bp. 1959. (RMKT XVII) 1. (Eddig 6 kötet)

Régi Magyar Próza Emlékek. 1. Szerk.: Tolnai Gábor. Bp. 1968. (Eddig 2 kötet)

b/ egyéb kiadások (általában)

Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. 1-3. vol. Ed.: Johannes Georgius Schwandtner. Viennae 1746-1748.

Corpus Juris Hungarici. 1000-1945. Bp. 1899-1946.

A magyar történelem kútfőinek kézikönyve. Szerk.: Marczali Henrik, Angyal Dávid, Mika Sándor. Bp. 1902.

Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. XVI-XVIII. sz. Kiad.: Alszeghy Zsolt. Bp. 1914. 487 l.

Magyar versek könyve. Szerk.: Horváth János. Bp. 1937. 592 l.

Latin chrestomathia. Szerk.: Huszti József. Bp. 1940. 357 l. (239-350. l.: válogatás a magyarországi latin irodalomból.)

Régi magyar próza. Szerk.: Kerecsényi Dezső. Bp. 1942. 605 l.

Régi magyar vígjátékok. Szerk.: Dömötör Tekla. Bp. 1954. 398 l.

Régi magyar Drámai Emlékek. 1-2 köt. Szerk.: Kardos Tibor - Dömötör Tekla. Bp. 1960.

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. 1-2 köt. Szerk.: Barta János és Klaniczay Tibor. Bp. 1963-1966.

A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 1. köt. Az államalapítástól 1849-ig. Szerk.: Kovács Máté. Bp. 1963. 759 l.

(ősköltészet, középkor)

Magyarország történetének forrásai. 1-4. füz. Szerk. és ford.: Szabó Károly. 1860-1865. (Anonymus, Rogerius, Kézai történeti művei és az első századok latin legendái.)

Nyelvemléktár. 1-15. Szerk.: Volf György, Szabó Sámuel, Katona Lajos. Bp. 1874-1908.

Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima. 1-2. vol. Ed.: Géza Kuun. Claudiopoli 1891-1892.

DANKÓ Josephus: Hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Bp. 1893.

Regős-énekek. Kiad.: Sebestyén Gyula. Bp. 1902.

A magyar honfoglalás mondái. 1-2. köt. Kiad.: Sebestyén Gyula. Bp. 1904.

HODINKA Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 516 l.

Középkori magyar verseink. Kiad.: Horváth Cyrill. Bp. 1921. 532 l.

Ó-magyar olvasókönyv. Szerk. és bev.: Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs. 1929. 307 l.

Szemelvények a magyar történelem latin nyelvű kútfőiből. Szerk.: Eperjessy Kálmán és Juhász László. Bp. 1935. 268 l.

Scriptores rerum Hungaricarum. 1-2. köt. Szerk.: Szentpétery Imre Bp. 1937-1938. (Árpád-kori források)

Legendák könyve. Szerk.: Kardos Tibor. Bp. 1943.

Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Ford. Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 347 l. (Görögül és magyarul)

A magyar középkor költészete. Szerk.: Geréb László. Bp. 1950. 118 l. (Latinból készült fordítások)

A magyar parasztháborúk irodalma. 1437-1514. Szerk. és ford.: Geréb László. Bev.: Székely György. Bp. 1950. 255 l.

Melodiarium Hungariae medii aevi. 1. köt. Kiad.: Rajeczky Benjámín Bp. 1956.

A magyarok elődeiről és honfoglalásról. Szerk.: Györffy György. Bp. 1956. 266 l.

Középkori magyar írások. Szerk.: Mezey László. Bp. 1957. 433 l.

Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI-XIV. század. Szerk. és bev.: Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. 451 l.

Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert, von Z. Falvy - L. Mezey. Bp. 1963. 175 l., 160 lev. (faksimile)

Napkelte felfedezése. Kiad.: Györffy György. Bp. 1965. 275 l.

Magyar kódexek. Bev.: Berkovits Ilona. Bp. 1966. 194 l.

Magyar Anjou-legendárium. Kiad. és bev.: Levárdy Ferenc. Bp. 1973. 340 l.

(reneszánsz, barokk)

Apparatus ad historiam Hungariae. 1-2. tom. Ed.: Matthias Bél. Posonii 1735-1746.

Scriptores rerum Transsilvanarum. 1-2/1-2. r. köt. Ed.: J.C.Eder. Nagyszeben 1797-1840.

Scriptores rerum Hungaricarum minores. 1-2. tom- Ed.: Martinus Georgius Kovachich. Budae 1798.

Monumenta Ungarica. Ed.: J. Chr. Engel. Vienna 1809.

Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Kiad.: Ábel Jenő. Bp. 1880. 296 l.

Olaszországi írónak Mátyás királyt dicsőítő művei. Kiad.: Ábel Jenő. Bp. 1890. 384 l.

A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. 1453-1630. Kiad.: Schrauf Károly. Bp. 1902.

Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Kiad.: Ábel Jenő és Hegedűs István. Bp. 1903.

Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Kiad.: Hegedűs István. Bp. 1906. 431 p.

Fontes rerum Transylvanicarum. 1-5. köt. Szerk. és kiad.: Veress Endre. Bp. 1911-1921.

VERESS Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Bp. 1941. (irodalmi szövegekkel is)

Erdély öröksége. 1-10. köt. Szerk.: Makkai László. Bp. 1941-1942.

A magyar renaissance költői. Szerk.: Geréb László. Bp. (1947) 136 l.

A magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. Szerk.: Esze Tamás - Kiss József - Klaniczay Tibor. Bp. 1953. 512 l.

GERÉB László: A hazai osztályharcok irodalma. 1525-1660. Bp. 1955. 392 l.

Magyar széphistóriák. Szerk.: Stoll Béla. Bp. 1955. 181 l.

Magyar költők. XVII. század. Szerk.: Jenei Ferenc. Bp. 1956. 389 l.
Mátyás a kortársak között. Szerk.: H. Balázs Éva. Bp. 1957. 201 l.
Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540-1550-es számadásaiból. 1-2. köt. Bp. 1959-1960.
Régi magyar filozófusok. XV-XVII. sz. Szerk.: Mátrai László. Bp. 1961. 239 l.
BERKOVITS Ilona: A magyarországi corvinák. Bp. 1962. 235 l.
Bibliotheca Corviniana. Bev.: Csapodi Csaba stb. Bp. 1967.
CSOMASZ TÓTH Kálmán: A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Bp. 1967.
Magyar humanisták levelei. XV-XVI. sz. Kiad. és bev.: V. Kovács Sándor. Bp. 1971. 712 l.
PAPP Géza: A XVII. sz. énekelt dallamai. Bp. 1970. 733 l.

5. SZAKIRODALOM

A/ Szintézisek általában

a/ magyar irodalomtörténet magyarul

PÁPAI Sámuel: A magyar literatura esmérete. 1-2. r. Veszprém 1808. 484 l.
TOLDY Ferenc: A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. Pest 1867. 475 l. (2. kiad.)
TOLDY Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban. Bp. 1878. 404 l. (4. kiad.)
HORVÁTH Cyrill: A régi magyar irodalom története. Bp. 1899. 755 l.
A magyar irodalom története. 1-2. köt. Szerk.: Beöthy Zsolt és Badics Ferenc. Bp. 1906-1907. (3. kiad.)
PINTÉR Jenő: A magyar irodalom története. 1-8. köt. Bp. 1929-1941.
A magyar irodalom története 1849-ig. Szerk.: Bóka László és Pándi Pál. Bp. 1957. 542 l. (2. átdolg. Kiadás: Bp. 1964.)
A magyar irodalom története (1772-ig). 1-2. köt. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp. 1964. (A magy. Irod. Tört. 1-2.) 1. köt. A magyar irodalom története 1600-ig. 2. köt. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.
SZIGETI József: A régi magyar irodalom története. Bucuresti 1971.

b/ magyar irodalomtörténet idegen nyelven

KONT Ignác: La Hongrie littéraire et scientifique. Paris 1896. 460 p.
RIEDL Frigyes: A History of Hungarian Literature. London 1906. 293 p.
CSÁSZÁR Elemér: Sviluppo della letteratura ungherese. Bp. 1924. 50 l.
KATONA Lajos - SZINNYEI Ferenc: Geschichte der ungarischen Literatur. Berlin-Leipzig 1927. 166 S. (2. kiad.)
KRISTÓF György: Istoria limbii si literaturii maghiare. Cluj-Kolozsvár 1934. 239 p.

KLANICZAY Tibor - SZAUDER József - SZABOLCSI Miklós: Histoire abrégée de la littérature hongroise. Bp. 1962. 300 p. - Kratkaja isztorija vengerszkoj literaturü. Bp. 1962. 404 p. - Geschichte der ungarischen Literatur. Bp. 1963. 353 S. - History of Hungarian Literature. Bp. 1964. 361 p. - Historia literatury wegierskej. Bp. 1966. 365 p.

B/ Szintézisek irodalmi korszakokként (ősköltészet)

KIRÁLY György: A magyar ősköltészet. Bp. 1921. 134 l.

KÉPES Géza: A magyar ősköltészet nyomairól. ItK 1964. 1-22., 171-193.

(középkor)

TOLDY Ferenc: Geschichte der ungarischen Literatur im Mittelalter. Pest. 1865.

HORVÁTH János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. 330 l. (2. kiad 1944-ben.)

KARDOS Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése. Bp. é. n. 290 l.

(reneszánsz)

HORVÁTH János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935. 318 l. (2. kiad. 1944-ben.)

KARDOS Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 463 l.

HORVÁTH János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad irodalomtörténete. Bp. 1953. 537 l. (2. kiad. 1957-ben.)

GOLENISCSEV-KUTUZOV, I. N.: Italjanszkoe vozroszdenie i szlavjanszkie literaturü XV-XVI vekov. Moszkva 1963. 415 sztr.

VARJAS Béla: La littérature de l'époque de la Renaissance en Europe centrale et orientale. Acta Litteraria 1970. 135-150.

(barokk)

KOLTAY KASTNER Jenő: A magyar irodalmi barokk. Bp. Sz 1944. CCLXVII. 65-77, 113-133 l.

A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 646 l. (A m. irod. tört. 2. köt.)

C/ Részletkérdések

a/ az irodalomtörténetírás elvi kérdései

RIEDL Frigyes: A magyar irodalom főirányai. Bp. 1896. 137 l. (1942-ig öt kiadás)

HORVÁTH János: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. Bp. 1908. 50 l.

KERECSÉNYI Dezső: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Minerva 1923. 162-207.

HORVÁTH János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927. 390 l.

WALDAPFEL Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. ItK 1933. 15-49 l.

GUOTH Kálmán: A magyarországi latinság helye az egyetemes latinságban. Szentpétery Imre-émlékkönyv Bp. 1938. 169-182.

- KOMLÓS Aladár: Irodalmunk társadalmi háttere. Bp. 1947. 138 l.
- BARTA János - SZAUDER József: A magyar irodalom korszakai. It 1949. 98-104.
- KARDOS Tibor: La Hongrie latine. Paris 1949. 135 p.
- HUSZTI József: Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete. FK 1955. 521-533. l.
- HORVÁTH János: Magyar irodalomismeret. A rendszerezés alapelvei. Minerva. 1922. 187-207. és Tanulmányok. Bp. 1956. 7-26.
- SZÉKELY György: A huszitizmus és a magyar nép. Századok 1956. 331-367, 556-590.
- KLANICZAY Tibor: A magyar reformáció irodalma. ItK 1957. 12-47. és Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 64-150.
- KLANICZAY Tibor: A magyar késő reneszánsz problémái. (Sztoicizmus és manierizmus). It 1960. 41-61. és Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 303-339.
- KLANICZAY Tibor: A magyar barokk irodalom kialakulása. ItK 1960. 319-341, 443-461. és Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 361-436.
- KLANICZAY Tibor: A magyar irodalom reneszánsz-korszaka. ItK 1961. 1-16. és Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 7-38.
- KARDOS Tibor: A reneszánsz és humanizmus fogalmának összefüggései. Fill. Közl. 1963. 315-324.
- KARSAI Géza: Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban. Századok 1963. 666-677.
- KESERŰ Bálint: A magyar protestáns-polgári késő humanizmus néhány problémája. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. 5. köt. Szeged 1966. 3-21.
- GYENIS Vilmos: La littérature baroque tardive dans la culture populaire du XVIIIe siècle. Acta Litteraria 1967. 300-311. és magyarul: ItK 1968. 1-28.
- MEZEY László: Der Literat und seine Literatur. Acta Litteraria 1968. 29-46.
- KENYERES Zoltán: „A magyar irodalom történetének” periodizációs elveiről. ItK 1969. 40-60.
- LUKÁCS György: A magyar irodalomtörténet revíziója. - Magyar irodalom - magyar kultúra. Bp. 1970. 491-513.
- BÁN Imre: A magyar manierista irodalom. ItK 1970. 451-165.
- KLANICZAY Tibor: A reneszánsz válsága és a manierizmus. Itk 1970. 419-450.

b/ műfajtörténet

- ARANY János: Naiv eposzunk. Szépirodalmi Figyelő 1860. és Összes művei. 10. köt. Bp. 1962. 264-274.
- BEÖTHY Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. 1-2 k. Bp. 1886-1887.
- ERDÉLYI Pál: A XVI. És XVII. századi magyar históriás ének. MKSz 1886. 119-179.
- NAGY Sándor: A tanodai dráma előzményei hazánkban. ItK 1895. 441-460 l.
- BAYER József: A magyar drámai irodalom története. A legrégebb nyomokon 1867-ig. 1-2. k. Bp. 1897.

- CSÁSZÁR Ernő: A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI-XVII. században. ItK 1902. 35-46, 162-173, 300-318, 446-449. l.
- VISNOVSZKY Rezső: Széphistóriáink olasz-latin csoportja. Bp. 1907. 178 l.
- PICKEL Ferenc: A magyar ódai költészet fejlődése. Nagykanizsa 1908. 61 l.
- FRICK József: A középkori magyar himnuszköltészet. Kolozsvár, 1910. 128 l.
- UJVÁROSI SZABÓ György: A magyar verses oktató költészet 1772-ig. Bp. 1910.
- HORVÁTH Cyrill: Középkori legendáink és a Legenda Aurea. Bp. 1911.
- JÁKÓ Károly: Fejezetek a XVIII. századi latin epikából. Bp. 1913. 59 l.
- HEGEDŰS István: A magyarországi latin „coelistis lyra”. Ak. Ért. 1914. 18-41.
- KÁLMÁN Sámuel: A magyar fabula története. Bp. 1914. 78 l.
- ALSZEGHY Zsolt: A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei. ItK 1916. 1-21.
- HÓMAN Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Bp. 1920. és „Történetírás és forráskritika.” Bp. 1938. 353-380.
- DÉZSI Lajos: Verses görög regények és regék a régi magyar irodalomban. - Csengery János- emlékkönyv. Szeged 1926. 113-133
- MÁTÉ Károly: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva. 1926. 120-166.
- HARSÁNYI István: A magyar biblia. Bp. 1927. 146 l.
- JENEI Ferenc: Világi irodalmi műfajok kéziratos énekeskönyveinkben. Bp. 1929. 41 l.
- ROMHÁNYI Gyula: A magyar politikai vígjáték fejlődése. ItK 1930. 277-303., 413-432.
- INCZE Gábor: A magyar református imádság a XVI-XVII. században. Bp. 1931. 200 l.
- SZABOLCSI Bence: A XVI. századi magyar históriás énekek és zenéjük. ItK 1931. és A magyar zene évszázadai. I. Bp. 1959. 101-156 l.
- KEMÉNY Katalin: Erdélyi emlékirók. Erdélyi Muz. 1932. 180-204, 247-277.
- BOLGÁR Ágnes: Magyar bájoló imádságok a XV-XVI. századból. Bp. 1934. 272 l.
- GYÖRGY Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp. 1934. 271 l.
- KENYERES Imre: A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században. Bp. 1934.
- GAJTKÓ István: A XVII. század katolikus imádságirodalma. Bp. 1936. 68 l.
- DÁNOS Erzsébet: A magyar népballada. Bp. 1938. 170 l.
- LUKÁCS István: Metamorphosisok a XVIII. század hazai irodalmában. Bp. 1944. 52 l.
- GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948.
- KARDOS Tibor: A magyar vígjáték kezdetei. Kodály Emlkv. Bp. 1953. 133-167 l.
- GERICS József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. 113 l.
- GERÉZDI Rabán: A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 327 l.
- GERICS József: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. Levéltári Közlemények 1962. 3-14.

KURCZ Ágnes: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 11962. 323-354.

NEMESKÜRTY István: A magyar széppróza születése. Bp. 1963. 305 l.

VOIGT Vilmos: A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez. Ethnographia 1965. 200-220.

CSÓKA Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. században. Bp. 1967. 683 l.

VARJAS Béla: Irodalom és folklór határmezsgyéjén. (Vázlat énekes epikánk életrajzához) Helikon 1967. 27-40.

VOIGT Vilmos: „A szerelem kertjében.” Szempontok lírai népdalszövegeink kialakulásának és alkotásmódjának vizsgálatához. Ethnographia 1969. 235-261.

KÖPECZI Béla: A magyar politikai irodalom kezdeteihez. Kovacsóczy Farkas Dialógusáról. ItK 1970. 577-587.

BÁN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században. Bp. 1971. 109 l.

RITÓÓK Zsigmondné: Politikai satíra Magyarországon a XVI. században. ItK 1971. 265-277.

c/ vers és stílus

PECZ Vilmos: Latin verstan és prosodia. Bp. 1881. 96 l.

NÉGYESI László: A magyar vers. Általános verstani elvek. A magyar vers szerkezete. Eger. 1887. 96 l.

NÉGYESI László: A mértékes magyar verselés története. Bp. 1892. 337 l.

IMRE Sándor: A középkori magyar irodalom stíljáról. Bp. 1898. (2. kiad.)

GÁBOR Ignác: A magyar ősi ritmus. Bp. 1908. 268 l.

RADÓ Antal: A magyar rím. Bp. 1921. 264 l.

HORVÁTH János: Magyar ritmus, jövevény versidom. Bp. 1922. 124 l.

GÁBOR Ignác: A magyar ritmus problémája. Bp. 1925. 196 l.

HORVÁTH János: A középkori magyar vers ritmusa. Bp. 1928. 155 l.

CSÁSZÁR Elemér: A középkori magyar vers ritmusa. Bp. 1929. 76 l.

HARSÁNYI István: Rokokó ízlés a magyar irodalomban. Sárospatak 1930. 54 l.

VARGA Ferenc: Kódexirodalmunk stíluselemei. Bp. 1933.

TRÓCSÁNYI Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp. 1935. 42 l.

ANGYAL Endre: Gótikus ízlés irodalmunkban. Műhely. 1938. 15-22, 65-69.

HORVÁTH János: A magyar vers. Bp. 1948. 314 l.

FÖRSTER Aurél: A magyar vers ritmikai alapjai. ItK 1951. 4. sz.

HORVÁTH János: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951. 210 l.

VARGYAS Lajos: A magyar vers ritmusa. Bp. 1952. 263 l.

PAIS Dezső: A magyar irodalmi nyelv. MTA I. Osztályának Közleményei IV. 1953. 425-486.
 ifj. HORVÁTH János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 400 l.
 MEZEY László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp. 1955. 133 l.
 SZABÉDI László: A magyar ritmus formái. Bukarest 1955. 232 l.
 HORVÁTH János: Barokk ízlés irodalmunkban. Tanulmányok. Bp. 1956. 72-89.
 TOLNAI Gábor: A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom. - A realizmus kérdései a magyar irodalomban. Bp. 1956.
 HORVÁTH János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. Bp. 1958. 32 l.
 KARDOS László: A rím elmélete. Vázlatok, esszék, kritikák. Bp. 1959.
 LÁSZLÓ Zsigmond: Ritmus és dallam. A magyar vers és ének prozódíája. Bp. 1961. 309 l.
 MOLNÁR József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527-1576 között. Bp. 1963.
 KARDOS Tibor: A régi magyar dráma nyelvének összetevői. Magyar Nyelvőr 1966. 153-159.
 NÉMETH G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. ItK 1966. 546-571.
 RÁKOS, Petr: Rhythm and Metre in Hungarian Verse. Praha 1966. 102 l.
 SZABOLCSI Miklós: Szövegelemzés és történetiség. Kritika 1967. 5-6 sz. 40-45.
 FÁBIÁN István: Széphistóriáink strófászerkezete és egyes stíluselemei. Filológiai Közöny 1968. 525-532.
 SZATHMÁRI István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp. 1968.
 PIRNÁT Antal: A magyar reneszánsz dráma poétikája. ItK 1969. 527-555.
 VÍZKELETY András: A szép levél. - OSZK Évkönyv 1967. Bp. 1969. 409-434.
 ALEXA Károly: A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben. ItK 1970. 285-304.
 GYENIS Vilmos: Emlékirat és anekdota. ItK 1970. 305-321.
 FÁBIÁN PÁL - SZATHMÁRI István - TERESTYÉNI Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1971. 298 l. (2. kiad.)

d/ rokontudományok (társadalom)

A magyar nemzet története. 1-10. köt. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1895-1898.
 A magyarság néprajza. 1-4. köt Bp. 1933-1937.
 HÓMAN Bálint - SZEKFI Gyula: Magyar történet. 1-8. köt. Bp. 1935-194?
 TOLNAI Gábor: Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban. Bp. 1939. 176 l.
 LÁSZLÓ Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.
 MOLNÁR Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949.
 MORAVCSIK Gyula: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 118 l.
 A magyar őstörténet kérdései. Szerk.: Czeglédy Károly és Hajdu Péter. Bp. 1955. 93 l.
 HAJDU Péter: Finn-ugor népek. Bp. 1962.

- Magyarország története. 1-2. köt. Szerk.: Molnár Erik. Bp. 1964.
- SZÉKELY György: La Hongrie et Byzance aux Xe-XIIe siècles. Acta Historica 1967. 291-311.
- BARTHA Antal: A IX-X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 194 l.
- (tudományok, közművelődés)**
- ÁBEL Jenő: Egyetemeink a középkorban. Bp. 1881. 96 l.
- ERDÉLYI János: A bölcsélet Magyarországon. Bp. 1885. 156 l.
- ÉRDUJHELYI Menyhért: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon. Bp. 1889.
- BÉKEFI Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1906.
- MELICH János: A magyar szótáriródalom. Bp. 1907. 197 l.
- GULYÁS Pál: A könyv sorsa Magyarországon. MKSz 1923. 27-97, 176-199. 1924. 13-71.
- HÓMAN Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. Bp. 1925. 42 l.
- FINÁCZY Ernő: Az újkori nevelés története. Bp. 1927. 407 l.
- MITROVICS Gyula: A magyar esztétikai irodalom története. Debr. Bp. 1928. 448 l.
- HOFBAUER László: Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig. Bp. 1930. 130 l.
- SZENTPÉTERY Imre: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 269 l.
- GULYÁS Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 272 l.
- NÉMETH Gyula: A magyar rovásírás. Bp. 1934.
- SZENTPÉTERY Imre: A bölcsészettudományi kar története. (1635-1935). Bp. 1935. 716 l.
- FÉJA Géza: Régi magyarság. Bratislava 1937. 197 l.
- Magyar művelődéstörténet. 1-4. köt. Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp. 1939.
- SŐTÉR István: Francia szellem a régi Magyarországon. Bp. 1940. 43 l.
- DEZSÉNYI Béla: A magyar hírlapirodalom első százada (1705-1805). Bp. 1941. 68 l.
- KNIEZSA István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1952. 204 l.
- FITZ József: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959.
- FITZ József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedés története. 1-2. köt. Bp. 1959-1967. (XV-XVI. sz.)
- KUMOROVITZ L. Bernat: Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter. Bp. 1960.
- M. ZEMPLÉN Jolán: A magyarországi fizika története. 1-2. köt. Bp. 1961-1964. 1. köt. 1711-ig; 2. köt. A XVIII. században.
- A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 1-2. köt. Szerk.: Kovács Máté. Bp. 1963-1970.
- BOGDÁN István: A magyarországi papíripar története. (1430-1900) Bp. 1963. 486 l.
- DEGRÉ Alajos: A magyarországi vármegyei levéltárak története. Levéltári Közlemények 1964. 4. sz. 96-119.

HORVÁTH Jánosné: Adatok az írószerek használatához Magyarországon a 12-18. században. Levéltári Közlemények 1964. 4. sz. 162-180.

MÁTRAI László: Az itáliai averroizmus hatása a XVI. századi Magyarországon. Magyar Filozófiai Szemle 1965. 401-409.

MEZEY László: A latin írás magyarországi történetéből. Magyar Könyvszemle 1966. 1-9., 205-216., 285-304.

MORAVCSIK Gyula: bevezetés a bizantinológiába. Bp. 1966. 164 l.

Történelmünk a jogalkotás tükrében. 1001-1949. Szerk.: Beér János és Csizmadia Andor. Bp. 1966. 745 l.

A magyar nyelv története. Szerk.: Benkő Loránd. Bp. 1967. 600 l.

ASTRIK Gabriel L.: The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony. Frankfurt a. M. 1967. 87 p.

BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 448 l.

CSAPODI Csaba (szerk.): Das ungarische Bibliothekswesen. Wien 1971. 64 S.

(művészetek)

BAYER József: A nemzeti játékszín története. 1-2. k. Bp. 1887.

HOFFMANN Edit: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. 211 l.

RAPAICS Raymund: Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon. Bp. 1940. 303 l.

MARÓT Károly: A népköltészet elmélete és magyar problémái. Bp. 1941. 23 l.

BERKOVITS Ilona: A magyar miniatúrafestészet kezdetei. Magyarságtudomány 1942. 485-519.

SZABOLCSI Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve. Bp. 1955. (2. kiad.)

A magyarországi művészet története. 1-2. köt. Szerk.: Fülep Lajos. Bp. 1956-1958.

SOLTÉSZ Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Bp. 1961.

Magyar színháztörténet. Szerk.: Hont Ferenc. Bp. 1962. 331 l.

DÖMÖTÖR Tekla: Naptári ünnepek - népi színjátszás. Bp. 1964. 272 l.

(vallás)

KANDRA Kabos: Magyar mythologia. Eger 1897. 532 l.

BÉKEFI Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910.

ZOVÁNYI Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1921. 485 l.

BALANYI György: A szerzetesség története. Bp. 1923. 280 l.

A magyar református egyház története. Szerk.: Bíró Sándor - Szilágyi István. Bp. 1949. 512 l.

DIÓSZEGI Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar műveltségben. Bp. 1958.

MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 398 l.

TIMKÓ Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp. 1971. 544 l. (A magyarországi görögség összefoglaló történetével)

6. FOLYÓIRATOK

a/ tudományos

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. (Bp.) 1951.- Szerk.: Harmatta János.
- Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae. (Bp.) 1957.- Szerk.: Tolnai Gábor.
- Akadémiai Értesítő. (Bp.) 1840/1841-1955. (Azóta Magyar Tudomány néven, a régi évfolyam és az új sorozat együttes feltüntetésével jelenik meg.)
- Angol Filológiai Tanulmányok. (Bp.-Debrecen) 1936-1944., 1963.-
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. (Bp.) Sectio philologica 1957-1970; sectio philologica Hungarica 1971.- Szerk.: Tarnóc Márton.
- Antik Tanulmányok. (Bp.) 1954.-
- Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance. (Geneve) 1938.-
- Debreceni Szemle. (Debrecen) 1927-1944. Szerk.: Hankiss János és Milleker Dezső.
- Egyetemes Philológiai Közlöny. (Bp.) 1877-1948.
- Erdélyi Múzeum. (Kolozsvár). 1874-1946.
- Études Finno-Ougriennes. (Paris) 1964.-
- Figyelő. (Bp.) 1876-1889. Szerk.: Abafi Lajos.
- Filológiai Közlöny. (Bp.) 1955-. Szerk.: Kardos Tibor.
- Győri Szemle. (Győr) 1930-1944. Szerk.: Jenei Ferenc.
- Helikon. (Bp.) 1964-. Szerk.: Köpeczi Béla és Hopp Lajos. - Előzményei: Irodalomtudományi Értesítő 1951-1954.; Irodalmi Figyelő 1955-1958.; Világirodalmi Figyelő 1959-1964.
- Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. (Újvidék) 1969.-
- Irodalomtörténet. (Bp.) 1912-. Főszerk.: Nagy Péter.
- Irodalomtörténeti Közlemények. (Bp.) 1891-. Főszerk.: Szauder József.
- Magyar Filozófiai Szemle. (Bp.) 1957.-
- Magyar Könyvszemle. (Bp.) 1876.-
- Magyar Nyelv. (Bp.) 1905-. Szerk.: Pais Dezső és Benkő Loránd.
- Magyar Nyelvőr. (Bp.) 1872-. Szerk.: Lőrincze Lajos.
- Magyar Shakespeare Tár. (Bp.) 1908-1919/1922.
- Magyar Történelmi Tár. (Bp.) 1855-1915.
- Magyar Tudomány. (Bp.) 1955-. Szerk.: Rejtő István és Szántó Lajos.
- Magyarságtudomány. (Bp.) 1935-1943. Szerk.: Eckhardt Sándor és Ortutay Gyula.
- Minerva. (Pécs) 1922-1941. Szerk.: Thienemann Tivadar.
- Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. (Wien-Innsbruck-Graz) 1880.-

MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. (Bp.) 1951-. Szerk.: Garamvölgyi József.

Német Filológiai Tanulmányok. (Debrecen) 1965-.

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. (Cluj-Kolozsvár) 1957-.

Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok. (Kolozsvár) 1877-1888.

Pefőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. (Bp.) 1959-. Szerk.: Illés László.

Slavica. (Debrecen) 1961-.

Soproni Szemle. (Sopron) 1937-. Szerk.: Mollay Károly.

Studia Litteraria. (Debrecen) 1963-. Szerk.: Bán Imre és Barta János.

Történelmi Tár. (Bp.) 1878-1911.

Ungarische Jahrbücher. (Berlin) 1921-1943.

b/ irodalmi és kritikai

Alföld. (Debrecen) 1950.- Szerk.: Kovács Kálmán. (1950-1955 között Építünk néven)

Apollo. (Bp.) 1935-1939.

Borsodi Szemle. (Miskolc) 1956-. Szerk.: Sárközi Andor.

Budapesti Szemle. (Bp.) 1857-1864. és új folyam: 1865-1944.

Csillag. (Bp.) 1947-1956. Szerk.: Király István.

Erdélyi Helikon. (Kolozsvár) 1928-1944.

Forrás. (Kecskemét) 1969.- Szerk.: Varga Mihály. (Kiskunság néven is)

Híd. (Újvidék) 1946-. Szerk.: Ács Károly és Bori Imre.

Igaz Szó. (Marosvásárhely). 1953-. Szerk.: Hajdu Győző és Gálfalvi Zsolt.

Irodalmi Szemle. (Pozsony) 1958-. Szerk.: Tözsér Árpád és Könczöl László.

Jelenkor. (Pécs) 1952-. Szerk.: Szederkényi Ervin és Pákolitz István. (Dunántúl címen is)

Katolikus Szemle. (Bp.) 1887-1944.

Kortárs. (Bp.) 1957-. Főszerk.: Simon István, felelős szerk.: Kovács Sándor Iván.

Korunk. (Kolozsvár) 1957-. Szerk.: Gáll Ernő és Balogh Edgár.

Kritika. (Bp.) 1963-1970. Szerk.: Diószegi András és Wéber Antal.

Nyugat. (Bp.) 1908-1941.

Protestáns Szemle. (Bp.) 1889-1944.

Széphalom. (Szeged) 1927-1944. Szerk.: Zolnay Béla.

Tiszatáj. (Szeged) 1947-. Szerk.: Ilia Mihály.

Új Hang. (Bp.) 1952-1956. Szerk.: Bodnár György.

Új Írás. (Bp.) 1961-. Szerk.: Jovánovics Miklós.

Válasz. (Bp.) 1934-1949.

Valóság. (Bp.) 1958- Szerk.: Ortutay Gyula.

Vasi Szemle. (Szombathely) 1934-. (Dunántúli Szemle néven is)

A régi könyvek és kéziratok feldolgozásának segédkönyvei és azok lelőhelyei

1. KODIKOLÓGIA

a. Általános irodalom

Mezey László: Forrásszemelvények a kéziratosság történetéhez. Bp. 1957.

Mezey László: A kéziratosság kora Magyarországon. = Kovács Máté: A könyv és könyvtár. 1. köt. Bp. 1961.

Wattenbach, Wilhelm: Das Schriftwesen des Mittelalters. 3. Aufl. Leipzig, 1896.

Íróanyag és íróeszközök

Chatelain, Émile: Les palimpsestes latins. Paris, 1903.

Delbrück, Richard: Die Konsulardiptichen und verwandte Denkmäler. Leipzig, 1929. (Viasztáblák)

Colligere fragmenta. Festschrift Alban Dold zum 70. Geburtstag. Hrsg. von Bonifatius Fischer, Ernst Virgil Fiala. Beuron in Hohenzollern, 1952.

Hoyer, Fritz: Einführung in die Papierkunde. (Ebben olvasható: Bockwitz, Hans: Beitrag zur Geschichte des Papiers.) Leipzig, 1941.

Hunter, Dard: Papermaking. London, 1957.

Lesne, Émile: Les livres. „Scriptoria” et bibliotheque du commencement du VIIIe siècle a la fin du XIe siècle. Lille, 1938.

Mone, Franz Joseph: De libris palimpsestis tam Latinis, tam Graecis. Karlsruhe, 1855.

Santifaller, Leo: Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe im Mittelalter. 1. Bd. Graz-Köln, 1953.

(Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsbd. 16.)

Schubart, Wilhelm: Einführung in die Papyruskunde. Berlin, 1918.

Wancke, J.: In Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts. 2. Jg. 1912. 227 kk. (Viasztáblák).

A kódex külső formája

Destrez, Jean: La pecia. Paris, 1935.

Mercati, Giovanni: Miscellanea. 6. vol. Vaticano. 1956. (Studi e testi Bibl. Apost. Vaticana. 126.)

Rand, Eduard: A survey of the manuscripts of Tours. 1. vol. (Lineálás). Cambridge, 1929. (Studies in the script of Tours.)

Samaran, Charles: Mélanges Fr. Martroye. Paris, 1940.

A kódex kötése

Festschrift für Wolfgang Stammeler. Dargebracht von Richard Kienast, August Closs, etc. Berlin-Bielefeld, 1953. (29 kk: fragmentumok leoldása a kötésről).

Goldschmidt, Ernst Philipp: Gothic and renaissance bookbindings. 1-2. vol. Nieuwkopp-Amsterdam, 1967.

Loubier, Hans: Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. 2. Aulf. Leipzig, 1926.

Schreiber, Heinrich: Einführung in die Einbandkunde. Stuttgart, 1932.

Másolás és olvasás

Fechter, Werner: Das Publikum der mittelhochdeutschen Dichtung. 1935.

Hajdu Helga: Lesen und Schreiben im Mittelalter. Pécs, 1931.

Hajnal [István], Stephan: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bp. 1954.

Mittelalterliche Handschriften. Paläographische, kunsthistorische, literarische und bibliotheksgeschichtliche Untersuchungen. Festgabe zum 60. Geburtstag von Hermann Degering. Hrsg. von Hans Wegener. Leipzig, 1926.

b. Kódexkatalógusok

Achten, Gerard - Einzenhöfer, Leo - Knaus, Hermann: Die lateinische Gebetsbuchhandschriften. Wiesbaden, 1972.

Achten, Gerard - Knaus, Hermann: Deutsche und niederländische Gebetsbuchhandschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt. Darmstadt, 1959.

Autenrieth, Johanne - Fiala, Ernst Virgil - Irtenkauf, Wolfgang: Die Handschriften der ehemaligen Hofbibliothek Stuttgart. 1. vol. Codices ascetici. Wiesbaden, 1968.

Bartonek Emma: Codices manuscripti Latini. 1. vol. Codices Latini medii aevi. Budapest, 1940.

Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis. 3. tom. 1. pars. Codices Latinos continens. Monachii [München], 1892.

Denis, Michael: Codices manuscripti theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis Latini aliarumque occidentalium linguarum. Vindobonae [Wien], 1793-1802.

- Gombos [Ferenc], Franciscus Albinus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. 1-3. tom. Bp. 1937-1938. 4. tom. Mutató. Szerk. Csapodi Csaba. Bp. 1943.
- Huet, Gédéon: *Catalogue des manuscrits allemands de la Bibliothèque Nationale*. Paris, 1895.
- Ker, Neil Ripley: *Medieval manuscripts in British libraries*. 1. vol. London. Oxford, 1969.
- Kornrumpf, Gisela - Völker, Paul Gerhard: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek München*. 1. Bd. Die deutschen mittelalterlichen Handschriften. Wiesbaden, 1968.
- Menhardt, Hermann: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*. 1-3. Bd. Berlin, 1960-1961.
- Meyer, Gustav - Burckhardt, Max: *Die mittelalterlichen Handschriften der Universitätsbibliothek Basel*. 1-2. Bd. Basel, 1960-1966.
- Mezey [László], Ladislaus - Bolgár Ágnes: *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961.
- Rose, Valentin: *Verzeichniss der lateinischen Handschriften*. 1. Bd. Berlin, 1893. (Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin. 12.)
- Schneider, Karin: *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München*, cgm. 201-350. Wiesbaden, 1970.
- Schneider, Karin: *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg*. 1. Bd. Die deutschen mittelalterlichen Handschriften. Wiesbaden, 1965.
- Schönherr, Alfons: *Die mittelalterlichen Handschriften der Zentralbibliothek Solothurn*. Solothurn, 1964.
- Sorbelli, Albano: *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*. 70. vol. Cremona. Firenze, 1939.
- Tabulae codicum manu scriptorum ... in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. 1-11. vol. Vindobonae [Wien], 1864-1912.
- Vizkelety András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. 1. Bd. Széchényi-Nationalbibliothek. Bp.-Wiesbaden, 1969.

2. PALEOGRÁFIA, ÍRÁSTÖRTÉNET

a. Általános irodalom

- Astle, Thomas: *The origin and progress of writing*. London, 1876.
- Battelli, Giulio: *Lezioni di paleografia*. 3. ed. Vaticano, 1953.
- Cohen, Marcel: *La grande invention de l'écriture et son évolution*. 1-3. tome. Paris, 1958.
- Diringer, David: *The alphabet*. 1-2. vol. London, 1963.
- Doblhofer, Ernst: *Jelek és csodák*. Bp. 1962.
- Février, James G.: *Histoire de l'écriture*. Paris, 1959.
- Földes-Papp [Károly], Karl: *Vom Felsbild zum Alphabet*. Stuttgart, 1966.
- Gelb, Ignace J.: *A study of writing*. Chicago-London, 1952.

Giljarevszkij, Rudzsero Szergeevics - Grivnin, Vladimir Szergeevics: Jazüki mira. Moszkva, 1957.

Giljarevszkij, Rudzsero Szergeevics - Grivnin, Vladimir Szergeevics: Languages identification guide. Moscow, 1970.

Hajnal István: Írástörténet az írásbeliség felújítása korából. Bp. 1921.

Hajnal István: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. 2. rev. augm. ed. des manuscrits posthumes de l'auteur, un album de fac-similes par László Mezey. Bp. 1959.

Jensen, Hans: Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. 2. ed. Berlin, 1969.

Löffler, Karl: Einführung in die Handschriftenkunde. Leipzig, 1929.

Ogg, Oscar: An alphabet source book. New York, 1947.

b. Latin írás, írásbeliség

Mezey László: Paleográfia. A latin írás története. Bp. 1963. (Igen részletes bibliográfiával).

Mezey László: A latin írás magyarországi történetéből. = Magyar Könyvszemle. 1966. 1-9. 1.

c. Német írás, írásbeliség

Általános kézikönyvek

Kirchner, Joachim: Germanistische Handschriftenpraxis. München, 1950. (Rövid összefoglalások a téma összes ágairól, irodalomjegyzékkel)

Írástörténet

Crous, Ernst - Kirchner, Joachim: Die gotischen Schriftarten. Leipzig. 1929. (A 12. századtól használatos írásformák.)

Eis, Gerhard: Altdeutsche Handschriften. München, 1949. (Általános bevezetés, írástáblákkal, modern átírással).

Petzet, Erich - Glauning, Otto: Deutsche Schrifttafeln des 9. bis 16. Jahrhunderts, aus Handschriften des Kgl. Hof- und Staatsbibliothek in München. 1-5. Bd. München, 1910-1929.

Nyelvtörténet, történeti nyelvtan

Mollay [Károly], Karl: Deutsche beschreibende Grammatik. 4. ed. Bp. 1970. (Egyetemi jegyzet)

Moser, Hugo: Deutsche Sprachgeschichte. 2. Aufl. Stuttgart, 1955.

Moser, Virgil: Frühneuhochdeutsche Grammatik. 1-2. Bd. Heidelberg, 1929-1951. (Nyelvjárások megállapításához).

Szótárak

Götze, Alfred: Frühneuhochdeutsche Glossar. 6. Aufl. Berlin, 1960.

Lexer, Matthias: Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. 1-3. Bd. Leipzig, 1872-1878. (A „Nagy Lexer” az értelmezésen kívül az irodalmi „locusokat” is hozza.)

Lexer, Matthias: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. 29. Aufl. Leipzig, 1959. (A „kis Lexer”).

Irodalomtörténet

Ehrismann, Gustav: Geschichte der deutschen Literatur bis zur Ausgang des Mittelalters. 1-3. Bd. München, 1932-1935. 4 db. (Rendszerező irodalomtörténet, az ismert kéziratok feltüntetésével).

Eis, Gerhard: Mittelalterliche Fachliteratur. 2. Aufl. Stuttgart, 1967. (Műfajok szerinti csoportosítás, bő irodalomjegyzékkel).

Stammler, Wolfgang: Mittelalterliche Prosa in deutscher Sprache. = Deutsche Philologie im Aufriss. 2. Aufl. 2. Bd. 749-1102. p. Berlin, 1960. (Főleg a középkori vallásos prózát tárgyalja).

Stammler, Wolfgang - Langosch, Karl: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. 1-5. Bd. Berlin, 1933-1955.

Egyes műfajok

Haimerl, Franz Xaver: Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetsbuchliteratur Süddeutschlands. München, 1952.

Homeyer, Karl Gustav: Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften. Berlin, 1856.

Homeyer, Karl Gustav: Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften. 2. Aufl. neu bearb. von. C. Borchling, K.A. Eckhardt, J. von Gierke. 1-2. Bd. Weimar, 1931-1934.

Ploss, Emil Ernst: Ein Buch von alten Farben. Heidelberg-Berlin, 1962.

Röhrich, Reinhold: Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Land. Innsbruck 1900. Reprint. Aalen, 1967.

Rudolf, Rainer: Ars moriendi. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens. Köln-Graz, 1957.

Schneider, Wolfgang: Lexikon alchemistisch-pharmazeutischer Symbole. Weinheim, 1962.

Schulte, Johann Friedrich von: Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart. 1-3. Bd. Stuttgart, 1875-1880.

Stintzing, Roderich: Geschichte der populären Literatur des römisch-kanonischen Rechts in Deutschland. Leipzig, 1867.

Weidenhiller, Egino: Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters. München, 1965.

d. Cirill írás, írásbeliség

Breyer, Mirko: O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama. Zagreb, 1952.

Čirilica. = Enciklopedija Jugoslavije. Red.vicije Anto Babić, Antun Barać. 2. Zagreb, 1956. (Részletes cikk.)

Csaev, L. Sz. - Cserepnin, L. V.: Ruszszkaja paleografija. Moszkva, 1946.

Djordjić, Petar: Istorija srpske čirilice. Beograd, 1969.

Karszkij, Evfimij Fedorovics: Szlavjanszkaja kirillovszkaja paleografija. Leningrad, 1928.

Kirillica. = Bol'saja Szovetszkaja enciklopedija. 2. kiad. 21. köt. Moszkva, 1953. (szócikk).

Kodov, Hriszto: Opisz na szlavjanszkite rökopiszi v Biblioteka na Bölgarszkata Akademija na naukite. Szofija, 1969.

Lavrov, Petr Alekszeevics: Paleograficeszkoe obozrenie kirillovszkogo pisz'ma. = Enciklopedija szlavjanszkaj filologii. (Szerk. V. Jagić). 4. Peterburg, 1914.

Mihailović, Georgije: Srpska bibliografija XVIII veka. Beograd, 1964.

Mošin, Vladimir: Čirilovski rukopisi u Povijesnom muzeju Hrvatske. 1-2. Beograd, 1971.

Mošin, Vladimir: Čirilovski rukopisi Jugoslavenske akademije. 1-2. Zagreb, 1952-1955.

Mošin, Vladimir: Paleografski album na južnoslovenskoto kirilovsko pismo. Beograd, 1971.

Virtosu, Emil: Paleografie româno-chirilica. București, 1968.

e. Héber írás, írásbeliség

Bernheimer, Carlo: Paleografia ebraica. Firenze, 1924.

Blau Lajos: Az assuani és elephantinai aram papyrusok. Bp. 1908. (Klny. Magyar Zsidó Szemle. 1907-1908).

Blau Lajos: A görög papyrusok zsidó szempontból. Bp. 1913.

Blau [Lajos], Ludwig: Papyri und Talmud in gegenseitiger Beleuchtung. Leipzig, 1913.

Blau Lajos: Studien zum althebräischen Buchwesen. Bp. 1902.

Freimann, Aron: Thesaurus typographiae hebraicae saeculi XV. 1-8. vol. Berlin, 1924-1931.

Freimann, Aron: Union-catalogue of hebrew manuscripts and their location. New York, 1964.

Frey, Jean Baptist: Corpus inscriptionum Judaicarum. 1-2. vol. Roma, 1936-1952.

Habermann, Abraham Meir: Hásszéfer háivri. Jerusalem, 1968.

Moscatti, Sabatino: L'epigrafia ebraica antica. Roma, 1951.

Roherikover, V.A. - Fuks, A. - Stern, M.: Corpus papyrorum Judaicarum. 1-3. vol. Cambridge, Mass. 1957-1964.

Scheiber Sándor: A Magyar Izraeliták Országos Könyvtára. = Könyvtári Figyelő. Bp. 1973. 1.sz.

Steinschneider, Moritz: Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften. 2. Aufl. Jerusalem, 1937.

Weisz [Miksa], Maximilian: Katalog der hebräischen Handschriften und Bücher des Professors dr. David Kaufmann. Frankfurt a. M. 1906.

Weisz Miksa: Microcard catalogue. (Néhai dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratái és könyvei.) Bp. 1959.

Yadin, Igael: Bar-Kokhba. London, 1971.

f. Keleti nyelvek

Arberry, Arthur John: Specimens of Arabic and Persian paleography. London, 1939.

Baumstark, Anton: Geschichte der syrischen Literatur. Bonn, 1922.

Brockelmann, Karl: Arabische Grammatik. Leipzig, 1960.

Brockelmann, Karl: Geschichte der arabischen Literatur. 1-2. Bd. 1-3. Suppl. Leiden, 1943-1948.

Brockelmann, Karl: Syrische Grammatik. Leipzig, 1960.

Fekete Lajos: Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Bp. 1954.

Grohmann, Adolf: Arabische Paläographie. Wien, 1971.

Grohmann, Adolf: Arabische Chronologie. Arabische Papyruskunde. Leiden-Köln, 1966. (Handbücher der Orientalistik. 2.)

Hosking, R.F. - Meredith-Owens, G.M.: A handbook of Asian scripts. London, 1966.

Karabacek, Joseph von: Die Bedeutung der arabischen Schrift für Kunst und Gewerbe des Orients. Nürnberg, 1877.

Lenormant, François: Études paléographiques sur l'alphabet pehlevi, ses diverses variétés et son origine. Paris, 1865.

Pope, M.: Aegean writing and linear A. Lund, 1964.

Pope, M.: The origins of writing in the near east. = Antiquity. 40. 1966. 17-23. 1.

Schimmel, Annemarie: Islamic calligraphy. Leiden, 1970.

Socin, Albert: Arabische Grammatik. Paradigmen, Literatur, Übungstücke und Glossar. 5. verb. Aufl. bearb. von Karl Brockelmann. Berlin-London-New York, 1904.

g. Zenei paleográfia

Általános irodalom

Apel, Willi: Die Notation der mehrstimmigen Musik. 2. Aufl. Leipzig, 1971.

Wolf, Johannes: Handbuch der Notationskunde. 1-2. Bd. Leipzig, 1913-1919.

Gregorián

Bannister, Henry Mariott: Monumenti Vaticani di paleografia musicale latina. 1-2. Bd. Leipzig, 1913.

Suñol, Gregorio Maria: Introduction a la paléographie musicale Grégorienne. Paris, 1936.

Wagner, Peter Joseph: Einführung in die gregorianische Melodien. 2. Bd. Neumenkunde. 2. Aufl. Leipzig, 1912.

Magyar források

Bartha Dénes: Szalkai érsek zenei jegyzetei 1490-ből. Bd. 1934.

Bárdos Kornél - Csomasz Tóth Kálmán: Az eperjesi graduál. Bd. 1957. (Klny. Zenetudományi tanulmányok. 6.)

Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Bd. 1958.

Falvy Zoltán: A gráci antifonárium. Bd. 1956. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. 34.)

Falvy Zoltán: A Pray-kódex zenei paleográfiája. = Zenetudományi tanulmányok. 4. Bd. 1954.

Gombosi Ottó: Die Musikalien in der Pfarrkirche zu St. Aegidi in Bártfa. = Festschrift Johann Wolf. Berlin, 1929.

Isoz Kálmán: Latin zenei paleográfia és a Pray-kódex zenei hangjelzései. Bp. 1922.

Karsai Géza: Középkori vízkeresztí játékok. Bp. 1943.

Keresztury Dezső - Vécsey Jenő - Falvy Zoltán: A magyar zenetörténet képeskönyve. Bp. 1960.

Papp Géza: A XVII. század énekelt dallamai. Bp. 1970.

Rajeczky Benjámín: Adatok a magyar gregorianumhoz. = Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp. 1953.

Rajeczky Benjámín: Magyar gregoriánium. (Hanglemez facsimiléssel). Szerk. - - . Bp. 1972.

Rajeczky Benjámín: Mittelalterliche Mehrstimmigkeit in Ungarn. = Musica medii aevi Europae orientalis. Bydgoszcz, 1966.

Rajeczky Benjámín: Spätmittelalterliche Orgelkunst in Ungarn. Bp. 1961. (Klny. Studia Musicologica Acad. Scientiarum Hung. 1.)

Rajeczky Benjámín: Többszólamú zenénk emlékei a 15. század első feléből. = Népzene és zenetörténet. 1. köt. Bp. 1972.

Rajeczky Benjámín: Többszólamú zenénk 15.századi emlékei. = Énekszó. Bp. 1950.

Szabolcsi Bence: Tinódi zenéje. = A magyar zene évszázadai. 1. köt. Bp. 1959.

Szabolcsi Bence: A XII. század magyar főúri zenéje. = A magyar zene évszázadai. 1. köt. Bp.1959.

Szabolcsi Bence: A XVI. század magyar históriás zenéje. = A magyar zene évszázadai. 1. köt. Bp. 1959.

Szabolcsi Bence: A XVIII. század kollégiumi zenéje. = A magyar zene évszázadai. 2. köt. Bp. 1961.

Szabolcsi Bence: A XVIII. század magyar világi dallamai. Bp. 1950.

Szigeti Kilián: Denkmäler des gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter. = Studia Musicologica Acad. Scientiarum Hung. 4. Bp. 1963.

Szigeti Kilián: Mehrstimmige Gesänge aus dem 15. Jahrhundert im Antiphonale des Oswald Thuz. = Studia Musicologica Acad. Scientiarum Hung. 5. Bp. 1964.

Teller, Frigyes: Magyarország középkori hangjelzett kódexei. = Teológia. Bp. 1944.

3. A MAGYARORSZÁGI ÍRÁSBELISÉG KIALAKULÁSA

Írástudó réteg, kancellária, oklevelek

Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.

Eckhart [Ferenc], Franz: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. = Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergbd. 9. Wien, 1914.

Érdújhelyi Menyhért: A közjegyzőség és hiteleshelyek története Magyarországon. Bp. 1899.

Fejérpataky László: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885.

Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899.

Jakó Zsigmond: Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején. Kolozsvár, 1947.

Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. = Tanulmányok Budapest múltjából. 12. Bp. 1957.

Kubinyi András: Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagellokorban. = Levéltári Közlemények 39. évf. 1968. 205-231. 1.

Kumorovitz Bernát Lajos: Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter. Bp. 1960.

Kumorovitz Bernát Lajos: A Kálmán-kori „cartula sigillata.” = Turul. 58-60. évf. Bp. 1944-1946.

Kumorovitz Bernát Lajos: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján.) = Regnum. 5. évf. Bp. 1942-1943. 455-497. 1.

Makkai László - Mezey László: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Bp. 1960.

Mályusz Elemér: Zsigmond-kori oklevéltár. 1-2. köt. Bp. 1951-1956.

Mezey László: Der Literat und seine Literatur. = Acta Literarum Acad. Scientiarum Hung. 10. Bp. 1968. 229-246. l.

Mezey László: A pécsi egyetemalapítás előzményei. Pécs 1967. (A deákság és hiteleshely kezdeteihez.)

Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp. 1930.

Szilágyi Lóránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. 1458-1526. Bp. 1930. (Klny. Turul, 44.)

4. ILLUSZTRÁCIÓ

a. Általános munkák

Ancona, Paolo de - Aeschlimann, Erhard: The art of illumination. An anthology of manuscripts from the sixth to the sixteenth century. New York, 1968.

Ancona, Paolo de - Aeschlimann, Erhard: Dictionnaire des miniaturistes de moyen âge et de la renaissance dans les différentes contrées de l'Europe. 2. rev. ed. Milano, 1949.

Diringer, David: The illuminated book, its history and production. New York, 1958.

Hermann, Hermann Julius: Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Nationalbibliothek in Wien. 1-7. Teil. Leipzig, 1928-1938.

Olschki, Leo: Le livre illustré au XV. siècle. Firenze, 1926.

Réau, Louis: La miniature. Melun, 1946.

Wickhoff, Franz - Dvorak, Max: Beschreibende Verzeichniss der illuminierten Handschriften in Österreich. 1-7. Bd. Leipzig, 1905-1917.

b. Egyes országok miniaturaművészete

Angol és írországi miniaturaművészet

Brown, Baldwin G.: The arts in early England. London, 1903-1921.

Henry, François: L'art irlandais. 1-3. tome. Paris. 1963.

Millar, Eric George: La miniature anglaise au Xe et du XIIIe siècle. Paris-Bruxelles, 1928.

Millar, Eric George: La miniature anglaise du XIVE et XVe siècle. Paris-Bruxelles, 1929.

Sullivan, Edward Bartolomaeus: The book of kells. London, 1914.

Bizánczi miniaturaművészet

Bayet, Charles: L'art byzantin. 2. ed. Paris, 1904.

Bunt, L. G. E.: Russian art. London-New York, 1946.

Duornovo, A. Lydia: Miniatures armeniennes. 1. Paris, 1960.

Duornovo, A. Lydia: Miniatures armeniennes. 2. Paris, 1967.

Kondakoff, N[ikodim] P[avlovics]: Histoire de l'art byzantine ... dans les miniatures. 1-2. tome. Paris, 1886-1891.

Laurent, Marie Céline: L'art chrétien primitif. Paris, 1911.

Francia és németalföldi miniaturaművészet

Christen, August: „Le jardin des délices” de l'abbasse Herrade de Landsberg. Paris-Colmar, 1968.

Deslandres, Yvonne: La décoration des manuscrits dans la région parisienne du IXe au début du XIIIe siècle. Paris, 1950.

Durrieu, Paul: La miniature flamande. Bruxelles, 1927.

The hours of Jeanne d'Evreux, queen of France, at the Cloisters the Metropolitan Museum of Art. New York. 1957. [Facsimile kiad.]

Lemosine, P.A.: Gothic painting in France. Fourteenth and fifteenth centuries. Firenze-Paris, 1931.

Lyna, Frederic: De vlaamsche miniatuur van 1200 tot 1530. Bruxelles-Amsterdam, 1930.

Mâle Émile: Les grandes heures de Rohan. Paris, 1947.

Martin, Henry: La miniature français du XIIIe au XVe siècle. Paris-Bruxelles, 1923.

Martin, Henry: Les miniaturistes français. Paris, 1906.

Porcher, Jean: Les belles heures de Jean de France, duc de Berry. Paris, 1953.

Badocsay Dénes - Soltész Zoltán: Francia és németalföldi miniaturák Magyarországon. Bp. 1969.

Rorimer, James J.: Les belles heures de Jean de France, duc de Berry. Montroude, 1958.

Német és cseh miniaturaművészet

Dvorak, Max: Die Illuminatoren des Johann von Neumarkt. = Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen d. a. K. 22. Jg. Wien, 1901.

Goldschmidt, Adolph: Die deutsche Buchmalerei. 1-2. Bd. Leipzig, 1928.

Krásá, Joseph: Die Handschriften König Wenzels IV. Praha, 1971.

Leitschuh, Franz Friedrich: Geschichte der karolingischen Malerei. Bamberg, 1906.

Reimann, Georg - Büttner, Horst: Mittelalterliche Buchmalerei in Sammlungen Volksdemokratischer Länder. Leipzig, 1961.

Swarzenski, Georg: Die Regensburger Buchmalerei des X. und XI. Jahrhunderts. Leipzig, 1901.

Swarzenski, Hanns - Kvét, Jan: Chechoslovakia. Romanesques and gothic illuminated manuscripts. Paris, 1959.

Weigelt, Heinrich Kurt: Rheinische Miniaturen. Köln, 1924.

Olasz és spanyol miniaturaművészet

Ancona, Paolo de: La miniatura fiorentina. Secoli XI-XVI. 1-2. tomo. Firenze, 1914.

Ancona, Paolo de: La miniature italienne du X. au XVI. siècle. Paris, 1925.

Berkovits [Ilona] Hélène: Un codice Dantesca nella Biblioteca della R. Università di Budapest. Bp. 1930.

Bologna, Ferdinando: I pittori alla corte Angioiana di Napoli, 1266-1414. Roma, 1969.

Dominguez-Bordona, Jesus: Miniatura. = Ars Hispaniae. 18. tom. Madrid, 1962.

Dominguez-Bordona, Jesus: Die spanische Buchmalerei vom siebten bis siebzehnten Jahrhundert. Firenze-München, 1930.

Gerevich Tibor: Le relazioni tra la miniatura e la pittura Bolognese nel trecento. Bologna, 1909.

Latil, A. M.: Les miniatures des manuscrits du Mont-Cassin. Montecassino, 1899.

Levi D'Ancona, Mirella: Miniatura e miniatori a Firenze dal XIV. al XVI. secolo. Firenze, 1962.

Mariani-Canova, G.: La miniatura Veneta. Venezia, 1969.

Ottino, Giuseppe: I codici Bobbiesi nella Biblioteca nazionale di Torino. Torino-Palermo. 1890.

Paecht, Otto: Notes and observations on the origin of humanistic book decoration. London, 1957.

Salmi, Mario: L'enluminure italienne. Paris, 1956.

Salmi, Mario: La miniatura italiana. Milano, 1956.

Tammaro de Marinis: La Biblioteca Napoletana dei re d'Aragona. 1-4. tomo. Milano, 1948-1952.

Toesca, Pietro: La pittura e la miniatura nella Lombardia. Milano, 1952.

Magyar kódexművészet

Berkovits Ilona: Főszékesegyházi könyvtár = Esztergom műemlékei. Bp. 1948. 297-371. 1. (Magyarország műemléki topográfiája. 1.)

Berkovits Ilona: Magyar kódexek. Bp. 1965.

Csapodi Csaba - Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Corviniana. Bp, 1967. München-Berlin, 1969.

Dercsényi Dezső - Csapodiné Gárdonyi Klára - Mezey László: Képes Krónika. Facsimile kiad. 1-2. köt. Bp. 1964.

Harrsen, Meta: *The Nekcsey-Lipócz Bible. A fourteenth century manuscript from Hungary in the Library of Congress Washington.* Washington, 1949.

Hoffmann Edit: *Régi magyar bibliofilek.* Bp. 1929.

Lévárdy Ferenc: *A Biblioteca Vaticana, a Morgan Library és az Ermitage magyar Anjou legendáriuma.* = *Művészettörténeti Értesítő*, Bp. 1964. 161-214. 1.

Mészáros István: *Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből.* = *Magyar Könyvszemle.* Bp. 1961.

Mészáros István: *A Szalkai kódex és a XV. század végi sárospataki iskola.* Bp. 1972.

Mucsi András: *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár anyagából rendezett kódex-miniatura-kiállítás katalógusa.* Esztergom, 1958.

(Mucsi András): *Magyarországi miniaturák. - Miniatures in Hungary.* [Több nyelvű.] 2. kiad. Bp. 1972.

Radocsay Dénes: *Renaissance letters patent granting armorial bearings in Hungary.* = *Acta Historiae Artium Acad. Scientiarum Hung.* Bp. 1965.

c. Az emblematika irodalma

Braun, Joseph: *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst.* Stuttgart, 1943. 2. ed. 1964.

Kaftal, G.: *Saints in Italian art. Iconography of the saints in central and south Italian schools of painting.* Firenze, 1965.

Künstle, Karl: *Ikunographie der christlichen Kunst.* Freiburg i. B. 1926.

Lexikon der christlichen Ikonographie. Hrsg. von Engelbert Kirschbaum. 1-3. Bd. Rom-Freiburg i. B. etc. 1968-1970.

Pacaut, Marcel: *L'icunographie chrétienne.* 2. ed. Paris, 1962. („Que sais-je?” 553.)

Panofsky, Erwin: *Studies in iconology. Humanistic themes in the art of the renaissance.* New York-Evanston, 1962.

Réau, Louis: *Iconographie de l'art chrétien.* 1-4. tome. Paris, 1955-1959.

Tervarent, Guy de: *Attributs et symboles dans l'art profane. 1450-1600.* Geneve, 1959.

Wind, Edgar: *Pagan mysteries in the renaissance.* New Hawen, 1958.

5. VÍZJELEK ÉS PAPIRGYÁRTÁS

a. Vízjelek

Bofarull Y Sans, Francisco de: *Animals in watermarks. (Los animales en las marcas del papel).* Transl. by A. J. Henschel. Hilversum, 1959. (*Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. Extra vol.*) (Mintegy 800 állatképes vízjelábrával, a XIV-XIX. századig használt vízjelekkel).

Bogdán István: A vízjelkutatás problémái. (Vízjelgyűjtésünk módszertana). = Levéltári Közlemények. 30. évf. 1959. Bp. 89-108. l.

The Briquet album. A miscellany on watermarks, supplementing Briquet's „Les filigranes”, by various paper scholars. [Armin Renker, Henri Alibaux, etc.] Hilversum, 1952. (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. 2.) Külön index a vízjelekben levő betűkről, kiegészítő bibliográfiával.

Briquet, C[harles] M[oise]: Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. Tome 1-4. Paris - Londres etc., 1907. (16.112 vízjellet mutat be betűrendes tárgyi csoportosításban bőséges adatközléssel és annotációval.)

Churchill, William Algemon: Watermarks in paper in Holland, England, France, etc. in the XVII and XVIII. centuries and their interconnection. Amsterdam, 1965. (578 vízjelábrával.)

Heawood, Edward: Watermarks. Mainly of the 17th and 18th centuries. Hilversum, 1950. (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. 1.) A címben jelzett időszakot illetőleg, az eddig legbővebb vízjel-lexikon, 4078 vízjelábrával.

Klepikov, Szokrat Alekszandrovics: Filigranü i stempeli na bumage ruszszkogo i inosztrannogo proizvodstva XVII-XX. veka. Moszkva, 1959. Kb. 150 lapon mutat be XVII-XX. századi orosz és külföldi vízjelábrákat.

Lihacsev, N. P.: Paleograficeszkoe znacsenie bumazsnüh vodjanüh znakov. 1-3. Csaszt. Sz.-Peterburg, 1899. 4258 db. XIII-XIX. századi, de főleg 1600 előtti vízjelábrával.

Mošin, Vladimir - Grozdanovic-Pajic, Mira: Agneau pascal. Belgrad, 1967. (Albums des filigranes. 1.) 338 húsvéti bárányt ábrázoló vízjelábrával.

Mošin, Vladimir - Traljic, Seid Meir: Filigranes des XIIIe et XIVe siècles. 1-2. tome. Zagreb, 1957. 7271, XIII. és XIV. századi vízjelábrával.

The Nostitz papers. Notes in watermarks found in the German imperial archives of the 17th and 18th centuries, and essays showing the evolution of a number watermarks. Hilversum. 1956. (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. 5.) 766 db. XVII-XVIII. századi vízjelábrával.

Piccard, Gerhard: Die Kronen-Wasserzeichen. Findbuch I. der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Stuttgart, 1961. (Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg. Sonderreihe.) 547 típusképpel, amelyek alapján a stuttgarti gyűjteményben levő 5000 vízjegyábrából ki kell keresni a megfelelőt.

Piccard, Gerhard: Die Ochsenkopf-Wasserzeichen. 1-3. Teil. Findbuch II. der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart, 1966. A gyűjtemény 24 ezer pontosan datálható ökörfejű vízjeléhez 3993 típusképet ad.

Piccard, Gerhard: Die Turm-Wasserzeichen. Findbuch III. der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart. Stuttgart, 1970. 2835 ábra, több mint 7000 tételes kartotékanyagról.

Piekosinski, Franciszek - Ptasnik, Jan - Piekarski, Kazimierz: Papiernie w Płolsce XVI. wieku. Powtórnie wyd. i uzupeł. Włodzimierz Budka. Wrocław, 1971. 276 db. XVI. századi lengyel vízjelábrával.

Szniarska-Czaplicka, Jadwiga: Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969. 1225 lengyelországi vízjelábrával, a XVI. század elejétől a XVIII. század közepéig terjedő időből.

Szönyi Ignác László: 14. századbeli papiros-okleveleink vízjegyei. Bp. 1908. (Klny. Magyar Könyvszemle. 1907.) 233 vízjelábrával.

Weiss, Karl Theodor: Handbuch der Wasserzeichenkunde. Bearb. hrsg. von Wisso Weiss. Leipzig, 1962.

b. Papírgyártás

Bogdán István: A magyarországi papíripar története. 1530-1900. Bp. 1963.

Decker, Viliam: Nacrť dejin rucného papiernictva na Slovensku. Martin, 1956. Idegen nyelvű kivonatokkal, 92 vízjel kicsinyített ábrájával.

Eineder, Georg: The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian empire and their watermarks. Hilversum, 1960. (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. 8.) 1710 vízjelábrát közöl.

Fazakas József: A magyar papírtörténeti irodalom bibliográfiája. (Klny. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve). Bp. 1958.

Hössle, Friedrich von: Bayerische Papiergeschichte. München, 1924-1930. = Der Papier-Fabrikant. 1924-1927, 1930. évf. folytatásosan.

Jakó Zsigmond: Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata. 1-2. füz. Marosvásárhely, 1962-1964. (Klny Studia Universitatis Babes-Bolyai. Series Historia. 1962, 2. 1964. 1.)

Karabacek, Joseph von: Das arabische Papier. Wien, 1892.

Labarre, Emil Joseph: Dictionary and encyclopaedia of paper and paper-making. 2. ed. Amsterdam, 1952. Benne Heawood, Edward: Watermark c. fejezete, 328-360. 1. 233 kicsinyített vízjelábrával.

Renker, Armin: Das Buch vom Papier. 4. neu bearb. Ausg. Wiesbaden, 1951. Jó vízjelillusztrációkkal.

Szita László: A papírkészítés és papírgyártás Pécssett. 1764-1860. Pécs, 1967. (Dunántúli tudományos gyűjtemény. 79. Series historica 46.) Vízjelábrákkal.

Thiel, Viktor: Geschichte der Papierzeugung im Donauraum. Biberach an der Riss, 1940. A régi osztrák birodalom területén, 62 vízjelábrával.

Uchastkina, Zoya Vasil'evna: A history of Russian hand papermills and their watermarks. Transl. by J. S. G. Simons. Hilversum, 1962. (Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia. 9.) 815 vízjelábrával.

6. NYOMDÁSZATTÖRTÉNET

a. Külföldi nyomdászattörténet

Általános irodalom

Bogeng, Gustav Adolph Erich: Geschichte der Buchdruckkunst. 2. Bd. Entwicklung des Buchdruckes vom Jahre 1500 bis zur Gegenwart. Leipzig, 1935. A középpontban Németország.

Carter, Harry: A view of early typography up to about 1600. Oxford, 1969. A 15-16. századi betűtípusok ismertetése.

Davies, William Henry: Devices of the early printers 1457-1560. London, 1935. Az 1560 előtt használt nyomdászjevények egy részének ismertetése.

Goldschmidt, Ernst Philipp: The printed book of the renaissance. Cambridge, 1950.

Novák Iászló: A nyomdászat története. 2. köt. A XVI. század. Bp. 1927. (Grafikai művészetek könyvtára. 8.)

Pugno, Giuseppe Maria: Trattato di cultura generale nel campo della stampa. 3. tomo. Torino, 1967. Főleg Itáliát tárgyalja.

Német nyelvterület

Benzing, Joseph: Die Buchdrucker des XVI. und XVII. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Wiesbaden, 1963. Összefoglalás a nyomdászokról városenként.

Denis, Michael: Wiens Buchdruckergeschichte bis 1560. Wien, 1782. A bécsi kiadványok bibliográfiájával.

Grimm, Heinrich: Deutsche Buchdruckersignete des XVI. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1965. 16. századi német nyomdászjevények.

Lang, H. W.: Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich. Baden-Baden, 1972. Ausztria mai területén működött nyomdászok lexikona.

London, British Museum: Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries. London, 1962. 1600 előtti nyomtatványok katalógusa.

London, British Museum: Short-title catalogue of books printed in the Netherlands and Belgium. London, 1965. 1600 előtti nyomtatványok katalógusa.

Mayer, Andreas Ulrich: Wiens Buchdruckergeschichte 1482-1882. Wien, 1883-1887. 1-2. Bd. Denis kiegészítése és folytatása.

Itália

Ascarelli, Fernanda: La tipografia cinquecentina italiana. Firenze, 1953. Városenkénti összefoglalás.

Cosenza, Mario Emilio: Biographical and bibliographical dictionary of the Italian printers. Boston, 1968. 1801 előtti olasz nyomdászokról.

London, British Museum: Short-title catalogue of books printed in Italy ... London, 1958. 1600 előtti nyomtatványok katalógusa.

Norton, Frederic John: Italian printers 1501-1520. London, 1958. Itáliai nyomdászok a városok betűredjében.

Pastorello, Ester: Tipografi, editori, librai a Venezia nel secolo XVI. Firenze, 1924.

Franciaország

Baudrier, Henry: Bibliographie lyonnaise. Publ. continuées par Julien Baudrier. 2. ed. 1-12. vol. Geneve, 1950. A kiadványok bibliográfiájával.

Kolb, Albert: Bibliographie des französischen Buches im XVI. Jahrhundert. Wiesbaden, 1966.

Kolb, Albert: Bibliographie des französischen Buches im XVI. Jahrhundert. Neuerscheinungen 1965-1970 und Nachträge. Wiesbaden, 1971.

Lepreux, Georges: Gallia typographica. 1-4. tome. Paris, 1909-1914. Departementek szerint rendezve a forradalomig halad, de csak az ország észak-nyugati területei kerültek publikálásra.

London, British Museum: Short-title catalogue of books printed in France. London, 1924. 1600 előtti nyomtatványok katalógusa.

Muller, Jean: Dictionnaire abrégé des imprimeurs-éditeurs français du XVI. siècle. Baden-Baden, 1970.

Renouard, Philippe: Imprimeurs et libraires parisiens du XVIe siècle. Paris, 1964.

Renouard, Philippe: Répertoire des imprimeurs parisiens. Paris, 1965. XV. és XVI. századi párizsi nyomdászok és kiadók lexikona.

Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVI. siècle. Baden-Baden, 1970. Paris és Lyon kivételével a 16. századi franciaországi nyomtatványok bibliográfiája, nyomdahelyenként.

Spanyolország és Portugália

London, British Museum: Short-title catalogue of books printed in Spain. London, 1921. 1600 előtti nyomtatványok katalógusa.

London, British Museum: Short-title catalogue of books printed in Spain. London, 1940. 1600 előtti nyomtatványok katalógusa.

Norton, Frederik John: Printing in Spain 1501-1520. Cambridge, 1966. Spanyolországi nyomdászat városok rendjében.

Anglia

Duff, Edward Gordon: A century of the English book trade. London, 1905. 1457-1557 közötti angliai nyomdászok és kiadók lexikona.

Mackerrow, Ronald Brunlees: A dictionary of printers and booksellers in England ... 1557-1640. London, 1910. Duff folytatása.

Cseh- és Lengyelország

Drukarze dawnej Polski od XV. do XVIII. wieku. 4-6. köt. Warszawa-Kraków, 1959-1962. A lengyelországi nyomdászat története 1800-ig. Csak az északi és keleti országrészek kötetei jelentek meg.

Volf, Joseph: Geschichte des Buchdrucks in Böhmen und Mähren bis 1848. Weimar, 1926.

Tengerentúl

Muller, Joseph - Roth [Ernö], Ernst: Aussereuropäische Buchdruckereien im XVI. Jahrhundert. Baden-Baden, 1969. Az Európán kívüli 16. századi nyomdahelyek termékeinek bibliográfiája.

b. Magyarországi nyomdászat-történet 1473-1800-ig

Összefoglaló művek

Čaplovic, Ján: Bibliografia tlači vydanych na Slovensku do roku 1700. 1. diel. Martin, 1972. A mai Szlovákia területén 1701 előtt készült nyomtatványok bibliográfiája, a nyomdahelyek betűrendjében.

Fitz József: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959.

Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. 1. A mohácsi vész előtt. Bp. 1959.

Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. 2. A reformáció korában. Bp. 1967.

Fülöp Géza: A könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmus korában. 1-2. köt. Bp. 1971. Az 1789-1917 közötti időre vonatkozó sokszorosított egyetemi jegyzet.

Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. Az 1601 előtti korszak feldolgozása.

Kovács Máté: A könyv és könyvtár sorsa a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Bp. 1963. Irodalmi szemelvények és gazdag bibliográfia a 653-724. l.

Magyarország bibliographiája. Bibliographia Hungariae. 1712-1800. 6. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Összeáll. Markos Béla. Bp. 1972.

Régi magyarországi nyomtatványok 1473-1500. Összeáll. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, stb. Bp. 1971. A hazai nyomtatványok repertórium, nyomdahelyek és nyomdászok mutójával, 757-765. l.

Semmelweis, Karl: Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes zu Beginn des 19. Jahrhunderts. 1582-1823. Eisenstadt, 1972. A mai Burgenland területén 1823-ig működött nyomdászok története, termékeik jegyzékével.

Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Bp. 1961.

Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkája 1-2. kötetéhez. Pótlások és igazítások 1472-1711. Bp. 1912. Dézsi Lajos kiadatlan kiegészítéseivel. Bp. 1967. Nyomdahely- és nyomdászmutató az 501-577. l.

Városok nyomdatörténete

Baranyai József: A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Bp. 1914.

Benda Kálmán - Irinyi Károly: A négyszázéves debreceni nyomda. 1561-1961. Bp. 1961.

Berkeszi István: A temesvári nyomdászat és hírlapirodalom története. Temesvár, 1900.

Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896.

Karcsu Antal Arzén: A váci könyvnyomdászat története. vác, 1875.

Kuntár Lajos: Szombathelyi nyomdák és nyomdászok. Szombathely, 1969.

Mišianik, Ján: Dejiny levockého knihtačiarstva. Trnava, 1945. A lőcsei nyomdászat története 1860-ig.

Pitroff Pál: A győri sajtó története. 1728-1850. Győr, 1915.

Takács Béla: A sárospataki nyomda története. 1. (1650-1671.) Sárospatak, 1958.

Tontsch, Hermann: Die Honteruspresse in 400 Jahren. Kronstadt [Brassó], 1933.

Egyes nyomdák története

Csűrös Ferenc: A debreceni Városi Nyomda története. Debrecen, 1911.

Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. (Misztótfalusi Kis Miklós 1650-1702). Bp. 1898.

Éble Gábor: Egy magyar nyomda a XVIII. században. (A Nagykárolyi Nyomda). Bp. 1891.

Haiman György: Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és tipográfus. [Bp.] 1972.

Iványi Béla - Gárdonyi Albert - Czakó Elemér: A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története. 1577-1927. Bp. 1927. (1577-ig Nagyszombatban, majd Budán, ill. Pesten működött).

Koncz József: A marosvásárhelyi Kollégium könyvnyomdájának száz éves története. Marosvásárhely, 1887.

Nyakas Sarolta: Az első pécsi nyomda története 1773-1836. Pécs, 1934.

Spetkó, Josef: Dejiny Skarniclovskej knihtlaciarne v Skalici. Martin, 1958. (A szakolcai Skarnitz nyomda története 1770-1897. között).

Szij Rezső: Misztótfalusi Kis Miklós. Bp. 1943.

(Tolnai Gábor - Haiman György - Szántó Tibor): A betű mestere. Bp. (1964.)

c. Ősnyomtatványok meghatározása

Általános bevezetés

Bogeng, Gustav Adolf Erich: Der Frühdruck. Hellarau, 1928-1930.

Fava, Domenico: Manuale degli incunabuli. 2. ed. Milano. 1953.

Haebler, Konrad: Handbuch der Inkunabelkunde. Leipzig, 1925.

Peddie, Robert Alexander: Fifteenth-century books, a guide to their identification. London, 1913.

Általános bibliográfiák

Bestermann, Theodore: Early printed books to the end of the sixteenth century. A bibliography of bibliographies. 2. ed. Geneve, 1961.

Copinger, Walter Arthur: Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum. 1-2. part. London, 1895-1902.

Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts. Halle a. S. 1914.

Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Hrsg. von Erich von Rath. 1-7. Bd. Abano-Eigenschaften. Leipzig, 1925-1938.

Hain, Ludwig: Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum 1500. 1-2. vol. Stuttgart-Paris, 1826-1838. 4 db

Nachträge zu Hain's Repertorium bibliographicum. Leipzig, 1910.

Reichling, Dietrich: Appendices an Hain-Copingeri Repertorium bibliographicum 1-6. fasc. index, suppl. München, 1905-1914.

Egyes országok ősnyomtatványkatalógusai

Badalič, Josip: Incunabula, quae in Popolari Republica Croatica asservantur. Zagreb, 1952.

Goff, Frederick R.: Incunabula in American libraries. A third census of fifteenth-century books recorded in North American collections. New York, 1964.

Guarnachelli, Teresia Maria - Valenziani, Enrichetta: Indice generali degli incunaboli delle biblioteche d'Italia. 1- vol. Roma, 1943-

London, British Museum: Catalogue of books printed in the XV. century now in the British Museum. 1- vol. London, 1908-

Pellechet, Marie: Catalogue général des incunables des bibliothèques de France. 1- tome. Paris, 1897-

Polain, Louis: Catalogue des livres imprimés au 15e siècle des bibliothèques de Belgique. 1-4. vol. Bruxelles, 1932.

Sajó Géza - Soltész Erzsébet: Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. 1-2. vol. Bp. 1970.

Egyéb segédkönyvek

Briquet, Charles Moise: Les filigranes, Dictionnaire historique des marques du papier des leurs apparition vers 1282 jusqu'en 1600. 1-4. tome. Paris-London, etc. 1907.

Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts. 1-32. Bd. Halle-Leipzig, 1907-1938.

Sander, Max: Handbuch der Inkunabelpreise. Mailand [Milano], 1930.

Schramm, Albert: Der Bilderschmuck der Frühdrucke. 1-23. Bd. Leipzig, 1922-1943.

d. RMNY-meghatározás

Összefoglaló művek, 1473-1800-ig

Fazakas József: Pótlások Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtárának 1-3. kötetéhez. = OSZK Évkönyvek 1959-1967.

Magyarország bibliográfiája. 1712-1860. 5. Pótlások. 1712-1800 között megjelent magyarországi nyomtatványok. Szerk. Komjáthy Miklósné. Bp. 1971.

Petrik Géza: Magyarország bibliográfiája. 1712-1860. 1-4. köt. Bp. 1888-1892.

Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. 1-2. köt. Bp. 1879-1885.

Szabó Károly - Hellebrant Árpád: Régi magyar könyvtár 3. rész. Bp. 1896-1898. Ennek anyaga nem tartozik a RMNy-ok körébe!

Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp. 1935.

Vértes Ottokár András: Az u és v hangok jelöléstörténetéhez. Bp. 1939. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 44.)

Irodalom a nyomdahely nélküli, vagy töredékes magyarországi nyomtatványok meghatározásához

Bálint, Boris: Az 1586-ra szóló krakkói magyar kalendárium felfedezése. = Magyar Könyvszemle. 1969. 168-169. 1.

- Borsa Gedeon: Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai-nyomdában? = Magyar Könyvszemle. 1964. 79-83. l.
- Borsa Gedeon: Kötéstáblákból előkerült, ismeretlen XVI. századi bártfai nyomtatványok. = Magyar Könyvszemle. 1968.
- Borsa Gedeon: Töredékesen előkerült két ismeretlen XVI. századi magyar nyomtatvány. = Magyar Könyvszemle. 1969. 401-403. l.
- Bredár Gyula: Gálszécsi énekeskönyvének Prágában előkerült Töredéke. = Magyar Könyvszemle. 1965. 256-263. l.
- Csanda Sándor: Ismeretlen régi kassai magyar nyelvű nyomtatványok. = Magyar Könyvszemle. 1970. 381-387. l.
- Csapodi Csaba: A bártfai kalendárium egy ismeretlen kiadása. = Magyar Könyvszemle. 1959. 196-198. l.
- Fazakas József: Egykorú törvénykiadványaink 1595-től 1688-ig. = OSZK Évkönyvek 1965/1966. 158-167. l.
- Holl Béla: Adalékok a Káldi Biblia történetéhez. = Magyar Könyvszemle. 1956. 52-58. l.
- Holl Béla: Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez. = Magyar Könyvszemle. 1970. 378-381. l.
- Holl Béla: Ein unbekannter Klausenburger Melanchton-Druck aus dem XVI. Jahrhundert. = Magyar Könyvszemle. 1966. 376-385. l.
- Holl Béla: Poncianus históriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről. = Magyar Könyvszemle. 1966. 255-259. l.
- Jakó Zsigmond: Nyomatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből. = Magyar Könyvszemle. 1965. 313-328. l.
- Mestan, Antonin: Gálszécsi énekeskönyvének Prágában előkerült töredéke. = Magyar Könyvszemle. 1965. 255-256. l.
- Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527-1576 között. Bp. 1963.
- Nussbaecher, Gernot: Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája.” . = Magyar Könyvszemle. 1970. 387-394. l.
- Schulek Tibor: XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban. = Magyar Könyvszemle. 1970. 119-129. l.
- Soltész Zoltánné: Impresszum nélküli régi magyar nyomtatványok meghatározása. = Magyar Könyvszemle. 1961. 66-80. l.
- Trócsányi Zoltán: Adalék a XVII-XVIII. századbeli nyomtatványok meghatározásához. = Magyar Könyvszemle. 1956. 51. l.
- Trócsányi Zoltán: Impressum nélküli nyomtatványok és töredékek meghatározása. Bp. 1959. (Klny. Filológiai Közöny. 1959. 1-2.)
- Trócsányi Zoltán: Két kiadás és könyvmeghatározás. = Magyar Könyvszemle. 1961. 457-478. l.

7. KÖNYVTÖRTÉNET

a. Külföldi áttekintő munkák

Baus, Karl: Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche. 3. Aufl. Freiburg i. B.-Basel-Wien, 1973. (Handbuch der Kirchengeschichte. 1.)

Iserloch, Ervin - Glazik Josef - Jedin, Hubert: Reformation, katolische Reform und Gegenreformation. Freiburg i. B.-Basel-Wien, 1967. (Handbuch der Kirchengeschichte. 4.)

Jedin, Hubert: Die mittelalterliche Kirche. 1-2. Bd. Freiburg i. B.-Basel-Wien, 1966-1968. (Handbuch der Kirchengeschichte. 2.)

Tomek, Ernst: Kirchengeschichte Österreichs. 2-3. Theil. Humanismus, Reformation, und Gegenreformation. - Das Zeitalter der Aufklärung und des Absolutismus. Innsbruck-Wien, 1949-1959.

Vorstius, Joris: Grundzüge der Bibliothekgeschichte. 4. erw. Aulf. Leipzig, 1948.

b. Hazai áttekintő munkák

Abafi [Lajos], Ludwig: Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn. 1, 5. Bd. Teschen-Bp. 1890, 1899.

Acsády Ignác: Könyvek régi összeírásokban. = Magyar Könyvszemle. 1894.

Album des kais. königl. Theresianum. 1746-1913. Zgst von Max Gemmel-Fleischbach. Fortges. erg. von Camillo Manussi. Wien, 1913.

Balanyi György - Lantos Zoltán: Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány háromezázéves jubileumára. Bp. (1943).

Fallenbüchl Ferenc: A rabváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon. Bp. 1940.

Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. 1-2. köt. Bp. 1899-1902.

[Fraknói] Franki Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873.

Friml Aladár: Az 1777-i Ratio Educationis. Bp. 1913.

Gyenis András: Régi magyar jezsuita rendházak. Bp. (1941).

Herepei János: Adattár a 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 1-3. köt. Bp.-Szeged, 1965-1971.

Hets, J. Aurélián: A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. Pannonhalma, 1938.

Horváth János: A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957.

Iványi Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bp. 1926.

Jancsó Elemér: Az erdélyi szabadkőművesség kulturális és irodalomtörténeti jelentősége a XVIII. században. Cluj [Kolozsvár], 1934.

Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században. 2. kiad. (Cluj-Kolozsvár), 1936.

Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban. 3. kiad. Veszprém, 1929.

Kisbán Emil: A magyar pálosrend története. 1-2. köt. Bp. 1940.

Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon. 1. köt. Bp. 1881.

Pálvölgyi Endre: Főúri és klerikális összefogás II. József könyvtári intézkedései ellen. Bp. 1961.

Péterffy [Károly], Carolus: Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholica in Regno Hungariae celebrata. 1-2. pars. Posonii [Pozsony], 1741-1742.

ifj. Révész Imre: A magyarországi protestantizmus története. Bp. 1925. (A magyar történettudomány kézikönyve. 3. 4.)

Wallaszky [Pál], Paulus: Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria. Buda, 1808.

Debrecen

Chilkó László: A debreceni róm. katolikus egyház vázlatos története. Debrecen, 1877.

Géresi Kálmán: A főkönyvtár története. = A debreceni ev. ref. főgymnasium értesítője az 1894/95. iskolai évről. Debrecen, 1895.

Révész Imre, id.: Sinay Miklós magyar történetbúvár emlékezete. = Századok, 1868. Bp. 1868.

Révész Imre, ifj.: Sinai Miklós és kora. Bp. 1959.

Varga Zsigmond: A debreceni református főiskola nagykönyvtára írásban és képben. 1-2. köt. Debrecen, 1934.

Dunamellék

Ádám Gerzson - Joó Imre: A nagykőrösi ev. ref. főgymnasium története. Nagykőrös, 1896.

Dümmerth Dezső: A Budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményeinek keletkezése. 1561-1635. Bp. 1963.

Pajkossy Györgyné: Az Egyetemi Könyvtár története 1690-től 1774-ig. = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 4. Bp. 1968.

Pátkay Imre: A kunszentmiklósi református gimnázium könyvtárának katalógusa. Kunszentmiklós, 1908.

Pauler Tivadar: A budapesti m. kir. tudományegyetem története. 1. köt. Bp. 1880.

Péter Zoltán: A jubiláló Ráday Könyvtár. (1711-1861-1961). [Bp.], (1962). (Klny. Magyar Könyvszemle. 1962.)

Pruzsnyinszky Pál - Hamar István: A budapesti ref. Theologiai Akadémia Ráday Könyvtára. Bp. 1913.

A Ráday Gyűjtemény évkönyve. 1958. (A Ráday Könyvtár ősnyomtatvány és antiqua-katalógusa 1550-ig.) Bp. 1956.

A Ráday Könyvtár kéziratkatalógusa. [Összeáll. Hamar István. Kiad. Csekey Sándor]. Bp. 1938.

Rupp Kornél: A Ráday-Könyvtár. = Magyar Könyvszemle. 1897. Bp. 1897.

[Szalay Gyula - Patonay József :] A 250 éves budapesti királyi egyetemi katolikus gimnázium 1687-1937. Közzéteszi Horváth Jenő. Bp. 1937.

Takáts Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. = Tudósítvány a kegyes tanítórendiek budapesti főgimnáziumáról. 1894/95. tanév. Bp. 1895.

Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlatása korában. = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. Bp. 1966.

Winkler, Pál: A kalocsai érseki kastély és főszékesegyházi könyvtár története. Kalocsa, 1932.

Dunántúl

Borsos István: A pápai evang. reform. főiskolai könyvtárának katalógusa és rövid története. Pápa, 1901.

Borsos István: A pápai evang. reform. főiskolai könyvtárának katalógusa és rövid története. 2. köt. Szaporulat. 1900-1911. Pápa, 1912.

Catalogus librorum venalium ... Josephi Pétzeli, pastoris quondam ecclesiae reformatae Rév-Komáromiensis, Posonii [Pozsony], 1793.

Csontos János: Adalékok Oláh Miklós könyvtárához. = Magyar Könyvszemle. 1883. Bp. 1883.

Dékány Vilmos: Az esztergomi szeminárium négyszázéves jubileumára. = Vigilia, 1966. Bp. 1966.

Fejérpataky László: A német-ujvári szent ferencrendi zárda könyvtára. = Magyar Könyvszemle. 1883. Bp. 1883.

Horváth Sándor: A győri püspöki szeminárium könyvtára. = Magyar Könyvszemle. 1884. Bp. 1884.

Kovách Zoltán: Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár történetéből. = Komárom megyei könyvtáros. 1971.

Kuncze Leó: A pannonhalmi szentbenedekrend könyvtárának története és jelen állapota. = Magyar Könyvszemle. 1878. Bp. 1878.

A Magyar Történelmi Társulat 1883. évi kirándulása Sopron városába és Sopron vármegyébe. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883.

Müllner Mátyás: Adatok a soproni ev. lyceumi könyvtár történetéhez. = Magyar Könyvszemle. 1880. Bp. 1880.

Németh Sámuel: A soproni evangélikus líceum könyvtárának érdekességei, inkunábulák, unikumok. = Soproni Szemle. 1938. 289-299. l. Sopron, 1938.

Varju Elemér: Jegyzetek a pécsi egyházmegyei könyvtárból. = Magyar Könyvszemle. 1907. Bp. 1907.

Erdély

Ballagi Aladár: A csíksomlyói szent-ferenczrendi zárda könyvtára. = Magyar Könyvszemle. 1879. Bp. 1879.

Bíró Vencel: Gróf Batthyány Ignác. (1741-1798). Kolozsvár, 1941. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 127.)

Décsi Lajos: Bod Péter könyvtárának sorsa. = Magyar Könyvszemle. 1895. Bp. 1895.

Gyalui Farkas: A székelyudvarhelyi ev. ref. gimnázium könyvtára. = Magyar Könyvszemle. 1895. Bp. 1895.

Jakó Zsigmond: Az enyedi régi könyvtár kéziratok ritkaságairól. Cluj-[Kolozsvár], 1964.

Koncz József: Geleji Katona István könyveinek jegyzéke. = Magyar Könyvszemle. 1879. Bp. 1879.

(Mihályi Károly): A nagyenyedi ev. ref. collegium könyvtára. = Magyar Könyvszemle. 1884. Bp. 1884.

Radvánszky Béla: Bod Péter könyvtárának jegyzéke. = Magyar Könyvszemle. 1884. Bp. 1884.

Salzbauer János: A kolozsvári kegyes tanítórendi társház és róm. kath. főiskola évszázados történeti vázlata. = A kegyes tanítórendi kolozsvári róm. kath. főgymnasium 1876/77. évi értesítője. Kolozsvár, 1877.

Simén Domokos: Az unitáriusok főiskolai könyvtára. = Keresztény Magvető. 1877. Kolozsvár, 1877.

Teleki Domokos: A marosvásárhelyi Teleki-Könyvtár története. Cluj-Kolozsvár, 1931. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 29.)

Varju Elemér: A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. = Magyar Könyvszemle. 1899. Bp. 1899.

Felvidék és hegyalja

Csontos János: A pozsonyi szent ferenciek tartományi könyvtárának codexei. = Magyar Könyvszemle. 1878. Bp. 1878.

Gulyás József: A sárospataki ref. főiskola rövid története. Sárospatak, 1931.

Haan Lajos: Bél Mátyás. Bp. 1879. (Értekezések a tört. tudományok köréből. 8. 8.)

Harsányi István: A Rákóczi-könyvtár és katalógusa. = Magyar Könyvszemle. 1913. Bp. 1913.

Jurkovich Emil: A besztercebányai kir. kath. főgymnasium története. Besztercebánya, 1895.

Jurkovich Emil: Pótfüzet a besztercebányai kir. kath. főgymnasium történetéhez. Besztercebánya, 1900. (Kiny. Besztercebányai kir. kath. főgymnasium értesítője. 1899).

Knauz Nándor: A pozsonyi káptalannak kéziratái. Esztergom, 1870.

Lischerong Gáspár: Pray György élete és munkái. Bp. 1937.

A Magyar Történelmi Társulat 1877. évi vidéki kirándulása Pozsony városába és vármegyébe. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1877.

Schmidt, Károly Jenő - Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története. 1-2. köt. Pozsony, 1906.

Szinyei Gerzson: A sárospataki főiskolai könyvtár története. Sárospatak, 1884.

Szombathi János: A sárospataki főiskola története. Ford. Gulyás József. Sárospatak, 1919.

Vagner József: A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratái és régi nyomtatványai. Nyitra, 1886.

Varju Elemér: Az egri érsekmegyei könyvtár ismeretéhez. = Magyar Könyvszemle. 1902. Bp. 1902.

Wick Béla: A jezsuita rend története Kassán. Bratislava-Pozsony, 1931.

8. TUDOMÁNYTÖRTÉNET

a. Általános bevezetés

Gusdorf, Georges: Introduction aux sciences humaines. Paris, 1960. (Általános tájékoztató).

Hoselitz, Bert Frank: A reader's guide to the social sciences. Glencoe, Ill. 1959. (Általános bevezetés, a társadalomtudományok főbb irodalma, fejlődése az utóbbi két évszázadban.)

Sarton, George: A guide to the history of science. New York, 1952. (Metodikai bevezetéssel, bő bibliográfiával).

b. Tudománytörténeti enciklopédiák és lexikonok

Birou, Alain: Vocabulaire pratique des sciences sociales. Paris, 1966. (Rövid fogalmi szótár).

Dictionnaire de théologie catholique. Commencé de J. M. A. Vacant, continué de E. Magenot. 1-15. tome. Paris, 1908-1950.

Encyclopaedia Judaica. 1-10. tom. Berlin, 1970.

Encyclopaedia of Islam. New ed. by Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, J. H. Kramers, etc. 1-5. vol. Leiden-London, 1960.

Hastings, James: Encyclopaedia of religion and ethics. 1-12. vol. New York, 1908-1927.

The Jewish encyclopaedia. Ed. by Isidore Singer. 1-12. vol. New York, 1901-1906.

The MacGraw-Hill encyclopaedia of science and technology. 1-15. vol. New York, 1960.

New catholic encyclopaedia. Ed. by William Joseph Macdonald. 1-15. vol. New York, 1967.

Pauly, August Friedrich von - Wissowa, Georg: Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. 1-57. Bd. Stuttgart, 1894-1935.

Die Religion in Geschichte und Gegenwart. 2. neu bearb. Aulf. von Hermann Gunkel, Leopold Zscharnack. 1-6. Bd. Tübingen, 1927-1935.

Die Religion in Geschichte und Gegenwart. 3. neu bearb. Aulf. hrsg. von Hans von Campenhausen, Erich Dinkler, etc. 1-7. Bd. Tübingen, 1957-1965.

Seligman, Edwin Robert Anderson - Johnson, Alwin: Encyclopaedia of the social sciences. 2. ed. 1-15. vol. New York, 1957. 8 db

Shorter eyclopaedia of Islam. Ed. by Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, J. H. Kramers. Leiden, 1953.

Windelband, Wilhelm - Ruge, Arnold: Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften. Tübingen, 1912.

c. Biográfiák és biobibliográfiák

Adelung, Johann Christoph: Fortsetzung und Ergänzung zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeine Gelehrten-Lexikon. 1-2. Bd. A-J. Leipzig, 1784-1787. Von Buchstaben K fortgesetzt von Heinrich Wilhelm Rotermund. 3-7. Bd. K-Romuleus. Leipzig, 1816-1897. 2. Aulf. hrsg. von Otto Günther. Hildersheim, 1961.

Allgemeine deutsche Biographie. 1-56. Bd. Leipzig, 1871-1912.

Biographisches Jahrbuch, ill. Deutsches biographisches Jahrbuch. 1897-1917, ill. 1924-1929. Leipzig, 1897-1929.

Nouvelle biographie universelle. Ed. F. Hoefer. 1-46. tome. Paris, 1855-1866.

Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeine Gelehrten-Lexicon. 1-4. Bd. Leipzig, 1750-1751.

Michaud, Joseph François - Michaud, Louis Gabriel: Biographie universelle ancienne et moderne. 1-65. tome. Paris, 1811-1862.

Poddendorf, Johann Christian: Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften. 1-10. Bd. Leipzig, 1863-1940. (Facsimile kiad. 1945).

Wurzbach-Tannenberg, Constantin von: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. 1-60. Bd. Wien, 1856-1891.

d. Tudománytörténeti összefoglalások

Külföldi tudománytörténet

Bernal, John Desmond: Tudomány és történelem. Bp. 1963.

Duhem, Pierre: Le systeme du monde, histoire des doctrines cosmologiques de Platon a Copernic. 1-10. tome. Paris, 1914-1958.

Forbes, Robert James - Dijksterhuis, Eduard Jan: A history of science and technology. 1-2. vol. London, 1963.

Histoire générale des sciences. Ed. René Taton. Paris. 1. tome. La science antique et médiévale. (Des origins a 1450.) Par R. Arnaldes, J. Beaujeu, etc. 1957. 2. tome. La science moderne. (1450-1800). Par George Allard, Edmond Bauer etc. 1958.

Isztorija esztesztvoznanija v Roszszii. 1-2. köt. Moszkva, 1957-1960.

Needham, Joseph: Science and civilisation in China. 1-5. vol. Cambridge, 1954-1965.

Olschki, Leo: Geschichte der neusprachigen wissenschaftlichen Literatur. 1-2. Bd. Leipzig, 1919-1922.

Störig, Hans Joachim: Kleine Weltgeschichte der Wissenschaften. Stuttgart, 1954.

Thorndike, Lynn: A history of magic and experimental science. 1-6. vol. New York. 1923-1941. (A XVI. századig).

Winter, H. J. J.: Eastern science. London, 1952.

Magyar tudománytörténet

Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története. Bp. 1894.

Gombócz Endre: A magyar botanika története. Bp. 1936.

Győri Tibor: Magyarország orvosi bibliográfiája. 1472-1899. Bp. 1905.

Hanák János: Az állattan története és irodalma Magyarországon. Pest, 1849.

Kelényi Béla Ottó: A magyar csillagászat története. Bp. 1930.

Rapaics Rajmund: A magyar biológia története. Bp. 1953.

Szabadváry Ferenc - Szőkefalvi Nagy Zoltán: A kémia története Magyarországon. Bp. 1972.

Szénássy Barna: A magyarországi matematika története. Bp. 1970.

Szinnyei József: Magyarország természettudományi és mathemetikai könyvészete. Bp. 1879.

Zemplén Jolán, M.: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp. 1960.

Zemplén Jolán, M.: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp. 1964.

9. TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYOK

a. Általános művek

Delort, Robert: Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire. Paris, 1969. (Collection histoire médiévale. 5.)

Pacaut, Marcel: Guide de l'étudiant en histoire médiévale. Paris, 1968.

Szymanski, Józef: Nauki pomocnicze historii od schyłku IV. do konca XVIII. w. Warszawa, 1972.

Vanyó Tihamér: A plébániatörténetírás módszertana. Bp. 1941. (Klny. Regnum. 1940-1941).

b. Kortan

- Cordoliani, Alfred: *Comput, chronologie, calendriers. - L'histoire et ses méthodes.* Paris, 1961.
- Ginzler, Franz Karl: *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie.* 1-3. Bd. Berlin, 1906-1914.
- Gonderc, Paul: *Le calendrier.* 4. ed. Paris, 1970. („Que sais-je?” 203.)
- Grotefend, Hermann: *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit.* Hrsg. von Th. Ulrich. 10. Aufl. Hannover, 1960.
- Hahn István: *Az időszámítás története.* Bp. 1960. (Gondolattár. 2.)
- Karácsonyi János: *A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig.* Bp. 1902.
- Knauz Nándor: *Kortan hazai történelmünkhöz alkalmazva.* Bp. 1876.
- Mahler, [Ede] Eduard: *Handbuch der jüdischen Chronologie.* Leipzig, 1916.
- Mahler, [Ede] Eduard: *Vergleichungs-Tabellen der persischen und christlichen Zeitrechnung.* Leipzig, 1931.
- Novák, Jozef: *Residentia exercitus regis, speciálny spôsob datovania v Uhorsku.* Bratislava [Pozsony], 1955. (Historické studie 1. Príloha historického časopisu. 3.)
- Perger János: *Bévezetés a diplomatikába.* Schwartner Márton után némely változtatásokkal, bővítésekkel magyarul. 1-3. rész. Pest, 1821.
- Schwartner Márton: *Introductio in artem diplomaticam, praecipue Hungaricam.* Pest, 1790.
- Szentpétery Imre: *Chronologia. A közép- és újkori időszámítás vázlata.* Bp. 1923. (A Magyar Történettudomány kézikönyve. 2. 5.)
- Szentpétery Imre: *Oklevéldátumok hibái és ellentmondásai. = Századok.* 45. évf. Bp. 1911. 665-685, 745-763. 1.
- Szentpétery Imre: *Oklevéltani naptár.* Bp. 1912.

c. Címertan

- Áldásy Antal: *Címertan.* Bp. 1923. (A Magyar Történettudomány kézikönyve. 2. 6.)
- Bárczay Oszkár: *A heraldika kézikönyve.* Bp. 1897.
- Blaschke, Karlheinz: *Siegel und Wappen in Sachsen.* Leipzig, 1960.
- Darvasy Mihály: *Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése.* Bp. 1942. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai. 23.)
- Delort, Robert: *L'héraldique. = Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire.* Paris, 1969. 257-273. 1.
- Ducourtal, Claude: *Ordres et décorations.* Paris, 1957. („Que sais-je?” 747.)
- Felszeghy Ferenc - Rátvay Imre - Petrichevich György - Ambrózy György: *Rendjelek és kitüntetések történelmünkben.* Bp. [1943].

- Galbreath, Donald Lindsay: Handbüchlein der Heraldik. 4. Ed. Lausanne, 1948.
- Haucourt, Genevieve, de - Durivault, Georges: Le blason. 3. Ed. Paris, 1960. („Que sais-je?” 336.)
- Kamenceva, Elena Ivanovna - Usztjugov, Nikolaj: Ruszszkaja szfragisztika i geraldika. Moszkva, 1963.
- Louda, Jiří: Le systeme héraldique français. Paris, 1946.
- Művészettörténeti ABC. Szerk. Molnár Albert, Németh Lajos, Voit Pál. Bp. 1961. (Címertan címszavai).
- Neubecker, Ottfried: Kleine Wappenfibel. Eine Einführung in die Heraldik für Leute von heute. Konstanz, 1969.
- Novák, Jozef: Slovenské mestské a obecné erby. Bratislava [Pozsony], 1967.
- Puy De Clinchamps, Philippe du: Le chevalerie. 2. ed. Paris, 1966. („Que sais-je?” 972.)
- Püspöki Nagy Péter: Dunaszerdahely város címere. Dunaszerdahely, 1970.
- Seyler, Gustav A.: Geschichte der Heraldik. (Wappenwesen, Wapenkunst, Wappenwissenschaft). Neustadt a.d.A. 1970. 2. ed. (Siebmacher's grosses Wappenbuch. A.)
- Szpaszszkij, Ivan Georgievics: Inosztrannüe i ruszszkie ordena do 1917 goda. Leningrad, 1963.
- Szymansky, Józef: Heraldyka. - Genealogia. = Nauki pomocnicze historii. Warszawa, 1972. 326-346, 347-367. 1.
- Tupigny, Meurgey de: Généalogie, héraldique. - L'histoire et ses méthodes. Paris, 1961. = Encyclopédie de la Pléiade. 724-739, 740-767. 1.